

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

**Державна установа «Інститут економіко-правових
досліджень імені В.К. Макутова
Національної академії наук України»**

**УТВЕРДЖЕННЯ ІДЕОЛОГІЇ
СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ В
СУСПІЛЬСТВІ НА ЗАСАДАХ
ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ЕКОНОМІКИ**

**КИЇВ
2024**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова Національної академії наук України»

УТВЕРДЖЕННЯ ІДЕОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ
В СУСПІЛЬСТВІ НА ЗАСАДАХ
ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ

Київ
2024

УДК 346, 364.4:346.5
Ут 84

Рецензенти:

доктор юридичних наук, професор Олюха В.Г.
доктор економічних наук, доцент Тарасевич О.В.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Державної установи «Інститут економіко-правових
досліджень імені В.К. Макутова Національної академії наук України»
(протокол № 17 від 23.12.2024)

Ут 84 Утвердження ідеології соціальної справедливості в суспільстві на засадах правового регулювання економіки: кол. моногр. / за заг. ред. чл.-кор. НАН України В.А. Устименка; НАН України, ДУ «ІЕПД імені В.К. Макутова НАН України». – Електрон. дані. – Київ, 2024. 417 с.

ISBN 978-617-14-0358-1 (електронне видання)

Висвітлено теоретико-правові засади утвердження соціальної справедливості в суспільстві. Розкрито гносеологічні аспекти соціальної справедливості в сучасних умовах державотворення. Виявлено особливості комплементарного зв'язку екологічного та соціального вимірів справедливості та їх відтворення у національній практиці правотворення та правозастосування. Обґрунтовано шляхи досягнення соціально значущого ефекту окремими засобами державного регулювання економіки. Виявлено особливості досягнення цілей соціально-економічної політики держави засобами стимулюючого правового режиму господарювання. Визначено перспективи вдосконалення правового регулювання розвитку цифрової економіки та хмарних технологій у контексті забезпечення спроможності держави реалізовувати соціальну функцію та підвищення економічної безпеки бізнесу у кризових умовах. Запропоновано науково-практичні підходи щодо вдосконалення правового механізму відшкодування збитків, завданих військовою агресією проти України, що сприятиме побудові соціально справедливого суспільства.

Колективна монографія відтворює наукові положення, аналітичні дані, наукову аргументацію та результати наукових пошуків колективу науковців ДУ «ІЕПД імені В.К. Макутова НАН України», представлені у межах фундаментального наукового дослідження на тему «Утвердження ідеології соціальної справедливості в суспільстві на засадах правового регулювання економіки» (№ держреєстрації 0122U001715, строк виконання: 01.01.2022 – 31.12.2024).

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів юридичних і економічних спеціальностей закладів вищої освіти, юристів-практиків, працівників органів державної влади і місцевого самоврядування.

УДК 346, 364.4:346.5

ISBN 978-617-14-0358-1 (електронне видання)

© ДУ «ІЕПД імені В.К. Макутова
НАН України», 2024

© Автори розділів, підрозділів монографії, 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	6
--------------------	---

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ УТВЕРДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ В СУСПІЛЬСТВІ

1.1. Принцип соціальної справедливості та особливості його застосування у взаємозв'язку із принципом верховенства права	10
1.2. Утвердження соціальної справедливості в суспільстві: деякі підходи у правотворчій та правозастосовній практиці	25
1.3. Деякі теоретичні підходи до формування моделі утвердження ідеології соціальної справедливості в суспільстві.....	48
1.4. Теоретико-правові засади конвергенції принципів рівності та справедливості у соціальній політиці держави (на прикладі сфери охорони здоров'я)	69
1.5. Науково-теоретичні та міжнародно-правові конструктиви щодо соціальної справедливості й новели унормування соціально відповідальної економічної діяльності	89
1.6. Особливості утвердження ідеології соціальної справедливості у правових системах окремих зарубіжних країн	122

РОЗДІЛ 2. ГНОСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

2.1. Еволюція концепції соціальної справедливості: онтологічні та епістемологічні основи	130
2.2. Сучасні виклики воєнного стану та захист принципів соціальної справедливості.....	139
2.3. Партнерство бізнесу і суспільства у побудові соціально справедливого середовища	148
2.4. Війна і справедливість: дилеми сучасного суспільства	161

РОЗДІЛ 3. ЕКОЛОГІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІРИ СПРАВЕДЛИВОСТІ: КОМПЛЕМЕНТАРНІСТЬ ДОКТРИНАЛЬНИХ ПОШУКІВ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

3.1. Категорія «екологічної справедливості»: погляд крізь триаду сталого розвитку	172
3.2. Деякі аспекти інтеграції екологічної справедливості у національну практику правотворення та правозастосування	178

3.3. Екологічні та соціальні аспекти існування «пожертвуваних» зон.....	182
---	-----

РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ ДОСЯГНЕННЯ СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩОГО ЕФЕКТУ ОКРЕМИМИ ЗАСОБАМИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ

4.1. Реалізація принципу соціальної справедливості у публічних закупівлях України у післявоєнний період	192
4.2. Соціально відповідальне господарювання як правова модель узгодження публічних та приватних інтересів у сфері економіки	210
4.2.1. Соціально відповідальна поведінка суб'єктів господарювання як стратегічна основа взаємодії держави і бізнесу	210
4.2.2. Соціально відповідальне господарювання як важлива умова діяльності релокованого бізнесу.....	222
4.2.3. Посилення вимог до учасників процедур публічних закупівель в контексті розвитку соціально відповідального господарювання	225
4.3. Соціальна ефективність спеціальних правових режимів організації та здійснення економічної діяльності.....	228

РОЗДІЛ 5. ОСОБЛИВОСТІ ДОСЯГНЕННЯ ЦІЛЕЙ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ ЗАСОБАМИ СТИМУЛЮЮЧОГО ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ГОСПОДАРЮВАННЯ

5.1. Стимулювання залучення інвестицій для післявоєнного відновлення України: економіко-правові аспекти.....	236
5.2. Особливості досягнення соціальних цілей засобами стимулюючого правового режиму господарювання	254
5.3. Деякі аспекти залучення інвестицій у розвиток соціально-економічної сфери на засадах концесії: пріоритети адаптації законодавства до права ЄС.....	260

РОЗДІЛ 6. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ХМАРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СПРОМОЖНОСТІ ДЕРЖАВИ РЕАЛІЗОВУВАТИ СОЦІАЛЬНУ ФУНКЦІЮ ТА ПІДВИЩЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ БІЗНЕСУ У КРИЗОВИХ УМОВАХ

6.1. Правове регулювання цифрової економіки: національний та європейський досвід	271
6.2. Правове регулювання розвитку ринку хмарних послуг як один з ключових факторів стійкості соціально-економічної сфери держави	288

6.3. Перспективи вдосконалення правового регулювання відносин з використання хмарних технологій у контексті посилення соціально-економічної стійкості держави	294
---	-----

РОЗДІЛ 7. ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ, ЗАВДАНИХ ВІЙСЬКОВОЮ АГРЕСІЄЮ ПРОТИ УКРАЇНИ, ЯК ГАРАНТІЯ ПОБУДОВИ СОЦІАЛЬНО СПРАВЕДЛИВОГО СУСПІЛЬСТВА

7.1. Правові механізми відшкодування збитків	305
7.2. Юридичні підстави, форми і принципи відшкодування збитків	315
7.3. Джерела відшкодування збитків	326

ВИСНОВКИ	330
-----------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	344
---	------------

ВСТУП

На сучасному етапі розвитку суспільства дедалі затребуванішими стають наукові підходи та концепції, які складають основу формування методологічного інструментарію організації правового регулювання економічних відносин. При цьому в основі формування такого теоретичного інструментарію має лежати особлива всеохоплююча мета – необхідність досягнення соціальної справедливості в суспільстві.

Якщо звернути увагу на погляди мислителів стародавніх часів щодо сутності справедливості, то доцільно навести міркування Аристотеля, який прирівнював справедливість як юридичну категорію до законності [1, с. 85]. У енциклопедичних виданнях наводиться наступна дефініція справедливості – це соціально-етична та морально-правова категорія, яка позначає наявність у соціальному світі правових засад і виражає їх правильність, імперативність і необхідність [2, с. 604]. У певній мірі наведені філософсько-правові підходи до розуміння сутності справедливості знайшли відображення у позиціях Конституційного Суду України. Зокрема, справедливість визнається Конституційним Судом України як «одна із засад права, яка є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права» [3].

Втім таке бачення ролі справедливості не завжди знаходить реальне втілення у правових нормах, що забезпечують формування та реалізацію державної економічної політики за відповідними напрямками. Так, принцип соціальної справедливості так і не став передумовою для збалансованого перерозподілу національного доходу та дотримання конституційних гарантій прав громадян при оподаткуванні їх доходів як це задекларовано у чинному законодавстві України під час визначення ключових засад податкової та бюджетної політики держави.

Попри формальне відтворення принципу соціальної справедливості на рівні Конституції України та окремих законів України, доводиться констатувати, що дотепер зазначений принцип не став рушійним фактором перетворення всієї системи економічного законодавства, спрямовуючи його розвиток на покращення умов життєдіяльності людини. Адже основна мета правового регулювання економіки полягає у створенні нової якості життя людини, рівних умов для участі у господарській діяльності та отриманні на рівних засадах економічних благ від такої діяльності.

У цьому контексті доктринальне підґрунтя для проведення дослідження склали напрацювання Джона Роулза, який дослідив питання справедливості між поколіннями та принципу справедливих заощаджень у фундаментальній праці «Теорія справедливості» [4]. Водночас, окремі результати виконаного наукового дослідження сутнісно узгоджуються з висновками, представленими у сучасних економічних дослідженнях під авторством Саймона Джонсона, Дарона Аджемоглу та Джеймса А. Робінсона, які здобули Нобелівську премію у 2024 році. Зокрема, лауреати Нобелівської премії з економічних наук продемонстрували важливість суспільних інституцій для процвітання країни, зазначивши, що суспільства з поганим верховенством права та інститутами, які експлуатують населення, не генерують зростання чи змін на краще [5].

Варто зауважити, що принцип справедливості, у тому числі соціальної справедливості, є невід'ємною частиною глобальних процесів реалізації Цілей сталого розвитку ООН, до яких у 2015 році приєдналась Україна. Процес розробки Національної доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна» [6] також базувався на принципі соціальної справедливості, адже реалізація кожної цілі сталого розвитку має на меті дотримання даного принципу у аспекті необхідності забезпечення, щоб нинішнє покоління виконало обов'язок щодо майбутнього покоління зі зберігання для них ресурсів. При цьому досягнення такої справедливості видається неможливим без створення належного правового забезпечення, в основу якого має бути закладено ефективне державне регулювання. Так, наприклад, збільшення підприємницької

активності жінок, людей з обмеженими можливостями вимагає відповідних заходів стимулювання, надання державної допомоги, реалізації соціальних вимог у публічних закупівлях тощо. Дані положення вимагають інтеграції принципу соціальної справедливості у правотворчий процес, коли державна регуляторна політика у економічній сфері повинна реалізовуватися таким чином, щоб акцентувати увагу не лише на скороченні витрат, які тягнуть за собою регуляторні акти, зокрема для суб'єктів господарювання, але і для підтримки довгострокових цілей сталого розвитку держави.

Слід визнати, що дослідження проблематики утвердження ідеології соціальної справедливості в суспільстві має здійснюватися із врахуванням докорінних змін у суспільно-політичному та економічному житті більшості країн світу, які відбулися особливо під впливом вітальних та екзистенціальних загроз, зумовлених триваючою пандемією COVID-19 та найбільшим викликом для людства – військовою агресією російської федерації (далі – рф) проти України. Ступінь загрози для майбутнього людства є настільки небезпечним, що вперше з часів Другої Світової війни майже всі країни світу, особливо США, країни-члени Європейського Союзу (далі – ЄС) та інші європейські країни, виступили єдиним фронтом разом з Україною з метою відвернення несумісних з сучасними цивілізаційними цінностями наслідків. Однією з таких цивілізаційних цінностей визнається справедливість як ідеологічна підвалина організації світогосподарських процесів, ухвалення стратегічних рішень на міждержавному та внутрішньодержавному рівнях, побудови сучасного суспільства у дусі дотримання засад публічного порядку.

Випробування України на міцність її економічної системи, що наразі через військові дії перебуває у пригніченому стані, ефективність та своєчасність реагування правовими засобами на нові виклики воєнного часу, здатність суспільства консолідуватися навколо єдиної національної ідеї – збереженні власної державницької ідентичності – постають важливими каталізаторами рушійних трансформацій у всіх сферах державної політики.

Ідеологія справедливості стане основою формування нової повоєнної стратегії та тактики відновлення України та перегляду принципів організації суспільного життя. Найбільш уразливою була та напевно залишатиметься соціальна сфера, яка є базисом існування людини та задоволення її першочергових потреб. Неординарні зовнішні фактори лише значно посилили наявні диспропорції у сфері соціального забезпечення, які мають бути усунуті на засадах соціальної справедливості.

Вищевказане вимагає напрацювання нового концептуально-методологічного підходу до формування економіко-правового інструментарію утвердження ідеології соціальної справедливості в суспільстві.

Монографія підготовлена авторським колективом у складі: **член-кореспондент НАН України Устименко В.А.** – вступ, підрозділи 1.1, 1.2, висновки; **доктор юридичних наук Джабраїлов Р.А.** – підрозділи 1.1, 1.2; **доктор юридичних наук Гудіма Т.С.** – підрозділ 1.1; **доктор юридичних наук Коверзнев В.О.** – підрозділи 6.2, 6.3, розділ 7; **доктор юридичних наук Краснова Ю.А.** – розділ 3; **доктор юридичних наук Малолітнева В.К.** – підрозділи 1.1, 4.1; **доктор юридичних наук Ніколенко Л.М.** – підрозділ 1.6; **доктор юридичних наук Петруненко Я.В.** – розділ 2; **доктор юридичних наук Сєрєбряк С.В.** – підрозділ 4.3; **доктор юридичних наук Теремецький В.І.** – підрозділи 5.1 (у співавт. з Курепіною О.Ю.), 6.1; **кандидат юридичних наук, докторант Курепіна О.Ю.** – розділ 5, підрозділ 6.1; **кандидат юридичних наук Міщенко В.С.** – підрозділ 1.3; **кандидат юридичних наук Россильна О.В.** – підрозділ 1.4; **кандидат юридичних наук Санченко А.Є.** – підрозділ 1.5; **кандидат юридичних наук Сошников А.О.** – підрозділ 4.2 (пп. 4.2.1, 4.2.2, 4.2.3); **кандидат юридичних наук Трегуб О.А.** – підрозділ 3.3 (у співавт. з Красною Ю.А.); **здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії Єршова Ю.О.** – пп. 4.2.2 підрозділу 4.2.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ УТВЕРДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ В СУСПІЛЬСТВІ

1.1. Принцип соціальної справедливості та особливості його застосування у взаємозв'язку із принципом верховенства права

Напевно в суспільстві вже встигли звикнути до думки про те, що філософські категорії та конституюючі принципи, які закладаються в основу формування та розвитку держави та права залишаються лише здобутком теоретичних міркувань та наукових пошуків, які не мають жодного відношення до буття та реальних суспільних відносин. Використання доктринальних конструкцій часто сприймається як данина традиціям демократичного суспільства без можливості їх реального застосування.

Напевно у пересічного громадянина є право сумніватися у дієвості правових принципів, які хоч і згадуються у актах законодавства України, а також знаходять вияв у правозастосовній практиці, проте не справляють належного правового впливу на поведінку суб'єктів права, не стримують останніх від вжиття неправомірних заходів або ж застосування правових принципів відбувається із використанням «подвійних стандартів».

Серед таких правових принципів досить вагому роль відіграє принцип соціальної справедливості як складова категорії «справедливість» та як ідейна основа принципу верховенства права.

У Рішенні Конституційного Суду України № 15-рп/2004 від 02.11.2004 в справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) було особливо наголошено на фундаментальному значенні ідеї

соціальної справедливості для утвердження верховенства права. Зокрема, було підкреслено: «Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо.» (пп. 4.1 п. 4 мотивувальної частини). Відповідно, закономірним є твердження, яке надалі наводиться у пп. 4.1 п. 4, про те, що іноді закон може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи [3].

Практика прийняття несправедливих законів або судових рішень набуває поширення, проте це не отримує належної оцінки як з боку суб'єкта, який приймає такий акт, так і з боку уповноважених органів влади, які мали б забезпечити неухильне дотримання прав та свобод громадян, а також суб'єктів господарювання.

Утвердження ідеології соціальної справедливості та подолання соціальної неприйнятної нерівності є ключовими суспільствознавчими проблемами, яким приділяється значна увага у наукових працях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, а саме: В.М. Геєця (у співавторстві з В.В. Близнюк та О.І. Никифорок) [7], Е.М. Лібанової [8], С.В. Прийми [9], А. Atkinson [10], J. Rawls [4], А. Sen [11], J. Stiglitz (у співавторстві з М. Rothschild) [12] та інших науковців.

Особливу увагу слід приділити виданням монографічного характеру. Зокрема, комплексно представлено суперечливу єдність економічної ефективності та соціальної справедливості у колективній монографії «Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи» [13], підготовка якої була здійснена вченими наукових установ Відділення економіки НАН України.

Важливо також відзначити багаторічні дослідження фахівців ряду наукових установ НАН України, які було узагальнено у Національних доповідях «Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості» (2012 р.) [14], «Україна: шлях до консолідації суспільства» (2017 р.) [15].

В цілому визнаючи вагомість наявних наукових розробок у досліджуваній сфері, в той же час слід відзначити, що дотепер не отримали деталізації деякі наукові аспекти загальної проблеми застосування правових принципів, зокрема верховенства права та соціальної справедливості, у правотворчій та правозастосовній сферах, що і склало підґрунтя для проведення цього дослідження.

Соціально справедливі ідеї час від часу знаходять викривлене втілення у чинному законодавстві, що створює передумови для порушення принципів верховенства права та соціальної справедливості.

Одним з таких прикладів можна визнати Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році» від 24.12.2015 № 909-VIII (далі – Закон № 909-VIII), внаслідок прийняття якого було підвищено ставки податку на доходи фізичних осіб з 15 до 18% з одночасним зниженням ставки податку на пасивні доходи з 20 до 18% (крім дивідендів, ставка оподаткування яких залишилася на рівні 5%). Зазначені норми Закону набули чинності з 01.01.2016 [16].

У березні місяці 2016 року Розпорядженням Кабінету Міністрів України було затверджено Стратегію подолання бідності, одним із основних завдань якої було визнано необхідність зменшення економічно необґрунтованої нерівності та сприяння утвердженню принципу соціальної справедливості в системі розподілу доходів шляхом зміни принципу розподілу доходів у суспільстві в результаті перенесення основного податкового навантаження з груп населення з низькими і середніми доходами на заможні прошарки суспільства.

У розділі «Проблема, яка потребує розв'язання» Стратегії подолання бідності було зазначено, що рівень бідності в країні залишається стабільно високим, а за даними дев'яти місяців 2015 року, за межею відносної бідності за витратами перебувало 23,8 відсотка населення [17].

Відповідно, загальна економічна ситуація в країні та рівень добробуту громадян були добре відомі Верховній Раді України, оскільки саме Кабінет Міністрів України виступив суб'єктом законодавчої ініціативи щодо законопроекту № 3688 від 22.12.2015 [18], який згодом було прийнято як Закон № 909-VIII.

Прийняття Закону № 909-VIII призвело до порушення принципів податкового законодавства, наведених у ст. 4 Податкового кодексу України, а саме соціальної справедливості і стабільності. Принцип соціальної справедливості, відповідно до підпункту 4.1.6 п. 4.1 ст. 4 Податкового кодексу України, визначається як установлення податків та зборів відповідно до платоспроможності платників податків. Згідно з принципом стабільності зміни до будь-яких елементів податків та зборів не можуть вноситися пізніше, ніж за шість місяців до початку нового бюджетного періоду, в якому діятимуть нові правила і ставки. Податки та збори, їх ставки, а також податкові пільги не можуть змінюватися протягом бюджетного року (підпункт 4.1.9 п. 4.1 ст. 4 Податкового кодексу України) [19].

Виходячи з положень Стратегії подолання бідності, можна стверджувати, що об'єктивно платоспроможність платників податків була на тому рівні, який не передбачав можливість підвищення рівня ставки податку на доходи фізичних осіб. Як і сам факт прийняття Закону № 909-VIII не можна визнати узгодженим із принципом стабільності податкового законодавства.

Не відбулося виконання завдання, передбаченого Стратегією подолання бідності, щодо перенесення основного податкового навантаження з груп населення з низькими і середніми доходами на заможні прошарки суспільства і у період дії зазначеної Стратегії.

Зокрема, Планом заходів на 2016-2017 роки з реалізації Стратегії подолання бідності було передбачено підготовку пропозицій з удосконалення законодавства щодо оподаткування доходів громадян із строком виконання у 2017 році [20]. Зазначені пропозиції мали б сприяти вирішенню вищенаведеного завдання. Втім, як показала практика законотворчої роботи,

істотних зрушень не відбулося. І, до речі, зміни до Податкового кодексу України, пов'язані із підвищенням ставки податку на доходи фізичних осіб, виходячи з назви Закону № 909-VIII, були спрямовані на забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році. За юридичною логікою ці зміни мали б бути обмежені 2016 роком, проте дотепер є чинною ставка податку на доходи фізичних осіб у розмірі, встановленому Законом № 909-VIII.

Напевно, у даному випадку можна також стверджувати про наявність відхилення від дотримання принципів юридичної визначеності та легітимних очікувань як складових елементів принципу верховенства права.

Як зазначено в п. 2.3 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 26.03.2020 № 6-р/2020 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого положення п. 26 р. VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України, *юридична визначеність* є ключовою в розумінні верховенства права; держава зобов'язана дотримуватися та застосовувати в прогнозований і послідовний спосіб ті закони, які вона ввела в дію; юридична визначеність передбачає, що норми мають бути зрозумілими і точними, а також спрямованими на забезпечення постійної прогнозованості ситуацій і правовідносин. Далі наголошується на тому, що в контексті ст. 8 Конституції України юридична визначеність забезпечує адаптацію суб'єкта правозастосування до нормативних умов юридичної дійсності та його впевненість у своєму юридичному становищі, а також захист від свавільного втручання держави. При цьому юридичну визначеність запропоновано розуміти через такі складові: чіткість, зрозумілість, однозначність норм права; право особи у своїх діях розраховувати на розумну стабільність чинного законодавства і можливість передбачати наслідки застосування норм права (*легітимні очікування*) [21].

В той же час зустрічаються підходи у судовій практиці, які обґрунтовують умови прийнятності відступу від принципу стабільності

податкового законодавства, а, відповідно, і від принципів юридичної визначеності та легітимних очікувань.

Так, доречно згадати Постанову Верховного Суду від 19.04.2022 у справі № 816/687/16 (адміністративне провадження № К/9901/33796/20), спір у якій виник через донарахування контролюючим органом (відповідачем) газонафтовій компанії (позивачу) податкових зобов'язань та штрафних санкцій у розмірі понад 73 млн грн з рентної плати за користування надрами для видобування природного газу, у тому числі нафтового (попутного) газу з покладів, які повністю або частково залягають на глибині до 5000 м, за II квартал 2015 року. Зокрема, позивач обґрунтовував позов тим, що контролюючий орган, застосувавши ставку рентної плати, яка була запроваджена (збільшена) законом, прийнятим менше ніж за шість місяців до початку нового бюджетного року (2015 року), порушив принцип стабільності в оподаткуванні, закріплений нормою підпункту 4.1.9 п. 4.1 ст. 4 Податкового кодексу України [22].

Касаційним адміністративним судом у складі Верховного Суду за результатами касаційного перегляду справи за касаційною скаргою відповідача було скасовано судові рішення судів попередніх інстанцій та відмовлено в задоволенні позову.

В обґрунтування такого рішення було наведено аргументи щодо наявності легітимної мети відступу Верховної Ради України від принципу стабільності в оподаткуванні при прийнятті Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» від 28 грудня 2014 року № 71-VIII, що було здійснено, на думку Верховного Суду, у балансі з принципами загальності оподаткування, фіскальної достатності та соціальної справедливості.

Порівнюючи наслідки підвищення ставок рентної плати за користування надрами для відповідних суб'єктів господарювання, зокрема для позивача (додаткове податкове навантаження як чинник, що призводить до зменшення активів), із фіскальним та соціальним ефектом, на досягнення якого це було

спрямовано, а саме в частині реального забезпечення виконання функцій держави (збалансування бюджету і забезпечення видатків на оборону, соціальний захист населення в складних економічних умовах фактичної військової агресії), Верховний Суд дійшов висновку, що підвищення ставок рентної плати не порушило норми Конституції України, було пропорційним у відповідній ситуації щодо втручання держави у право власності платників податків, для яких був установлений обов'язок сплатити до бюджету додаткові кошти, а також забезпечило баланс між публічними та приватними інтересами. Додатково, як зазначив Верховний Суд, про вимушеність такого заходу з боку держави свідчила і така обставина, як зменшення ставки рентної плати з 1 січня 2016 року до рівня, який був до її підвищення.

З наведеного можна дійти висновку про те, що за надзвичайних обставин, які мають тимчасовий характер, з метою запобігання настанню невідворотних наслідків для економіки держави, не суперечитиме принципу верховенства права, а, відповідно, і ідеї соціальної справедливості, відступ від принципів галузевого законодавства, у даному випадку податкового.

Відтак, спираючись на позицію Верховного Суду у вищенаведеній справі, за аналогією можна стверджувати, що зміни ставки податку на доходи фізичних осіб у бік збільшення, які відбулися на підставі Закону № 909-VIII, можна було б визнати такими, що були здійснені у межах прийнятних відхилень від принципу верховенства права у разі наявності загальносуспільних потреб, вирішення яких не могло бути здійснене іншими методами та засобами (тобто передбачається пропорційність таких заходів меті правового регулювання) та на певний період часу (темпоральність заходів). Відповідно, на 2017 рік ставка податку на доходи фізичних осіб мала б бути зменшена до рівня, який існував до 1 січня 2016 року – моменту, коли набрав чинності Закон № 909-VIII.

Дещо інше бачення щодо порядку застосування *принципу юридичної визначеності як складової принципу верховенства права у відриві від принципу соціальної справедливості* у надзвичайний для країни період життя було

висловлено у рішенні Конституційного Суду України від 28.08.2020 № 10-р/2020 (далі – Рішення № 10-р/2020) [23]. Зокрема, було визнано неконституційними положення Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» (із змінами, внесеними Законом України від 13.04.2020 р. № 553-IX), якими було встановлено, що у квітні 2020 року та на період до завершення місяця, в якому відмінюється карантин, установлений Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, заробітна плата, грошове забезпечення працівників, службових і посадових осіб бюджетних установ (включаючи органи державної влади та інші державні органи, органи місцевого самоврядування) нараховуються у розмірі, що не перевищує 10 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня 2020 року. У зазначеному максимальному розмірі не враховувалися суми допомоги по тимчасовій непрацездатності, допомоги для оздоровлення, матеріальної допомоги для вирішення соціально-побутових питань та оплата щорічної відпустки (ч. 1 ст. 29).

Зазначені обмеження, як було встановлено ч. 3 ст. 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» (із змінами, внесеними Законом України від 13.04.2020 № 553-IX) [24], застосовувались також при нарахуванні заробітної плати, суддівської винагороди, грошового забезпечення відповідно народним депутатам України, суддям, суддям Конституційного Суду України, членам Вищої ради правосуддя, членам Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, прокурорам, працівникам, службовим і посадовим особам Національного банку України, а також іншим службовим і посадовим особам, працівникам, оплата праці яких регулюється спеціальними законами (крім осіб, встановлених у переліку, затвердженому Кабінетом Міністрів України відповідно до ч. 2 ст. 29).

В обґрунтування неконституційності встановлення граничного розміру заробітної плати, грошового забезпечення працівників, службових і посадових осіб бюджетних установ (включаючи органи державної влади та інші державні

органи, органи місцевого самоврядування), Конституційним Судом України було наголошено на порушенні принципу юридичної визначеності, оскільки строк обмеження розміру виплат (квітень 2020 року та на період до завершення місяця, в якому відмінюється карантин, установлений Кабінетом Міністрів України) було визнано таким, що є невизначеним щодо дії в часі та не забезпечує передбачуваності застосування цих норм права (п. 4.1 мотивувальної частини Рішення № 10-р/2020).

Заради справедливості слід зазначити, що строки дії карантину встановлювались актами Кабінету Міністрів України, які відповідно до стану поширення пандемії пролонгувалися. Відповідно, не можна стверджувати, що взагалі не було визначено часової межі тривалості карантину.

Додатково було зауважено, що заробітна плата, грошове забезпечення працівників, службових і посадових осіб органів законодавчої та судової влади поставлені в залежність від виконавчої влади. Можна дійти думки, що малося на увазі порушення балансу поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову із наданням можливості впливу виконавчою владою на дві інші гілки влади. Хоч і не враховано, що саме Верховна Рада України шляхом внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» встановила обмеження максимального розміру заробітної плати та грошового забезпечення. При цьому право встановлювати та відмінити карантин закріплено за Кабінетом Міністрів України Законом України «Про захист населення від інфекційних хвороб» від 06.04.2000 (ст. 29) [25].

Напевно ключовими можна визнати положення, наведені у п. 4.3 мотивувальної частини Рішення № 10-р/2020 та які можуть бути із певними застереженнями враховані у процесі вирішення низки соціально-економічних проблем в країні, зумовлених воєнною агресією, а саме Конституційним Судом України було зазначене наступне:

«Конституційний Суд України вважає, що обмеження відповідних виплат є допустимим за умов воєнного або надзвичайного стану. Однак такого

роду обмеження має запроваджуватися пропорційно, із встановленням чітких часових строків та в жорсткій відповідності до Конституції та законів України.

Таке обмеження також може застосовуватися й до суддів, однак після закінчення терміну його дії втрачені у зв'язку з цим обмеженням кошти необхідно компенсувати відповідними виплатами, оскільки суддівська винагорода є складовим елементом статусу судді, визначеного Конституцією України.».

Беручи до уваги руйнівні наслідки воєнної агресії для економіки України та соціальної сфери, питання про необхідність та доцільність обмеження максимального розміру виплат за рахунок бюджетних коштів напевно актуалізуватиметься найближчим часом.

Адже, як впливає зі змісту Інфляційного звіту Національного банку України (липень 2024 року), державні видатки залишатимуться вагомим чинником економічного зростання на прогнозованому горизонті. Зокрема, суттєві дефіцити бюджету, попри їх поступове скорочення з 22,8% ВВП у 2024 році до 10,3% ВВП у 2026 році, зумовлюватимуться насамперед необхідністю фінансування значних потреб на оборону та безпеку, а згодом – на відбудову та гуманітарні проєкти [26, с. 17].

За таких несприятливих соціально-економічних умов держава на сьогодні не спроможна забезпечувати виплати надвеликих заробітних плат і грошового забезпечення деяким категоріям працівників, окремим службовим і посадовим особам бюджетних установ (включаючи органи державної влади та інші державні органи, органи місцевого самоврядування), в той час, коли нагальними є потреби у ефективному розподілі бюджетних коштів з метою забезпечення дотримання соціальних стандартів та фундаментальних прав громадян.

Зазначене узгоджуватиметься з принципом справедливості і неупередженості як одним з принципів бюджетної системи України, відповідно до якого бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між

громадянами і територіальними громадами (п. 9 ч. 1 ст. 7 Бюджетного кодексу України від 08.07.2010 [27]). Зазначене формулювання дослівно відтворило ч. 1 ст. 95 Конституції України від 28.06.1996 [28]. Доречно згадати, що про спрямованість бюджетної політики на забезпечення соціальної справедливості при перерозподілі національного доходу наголошено також у ст. 10 Господарського кодексу України від 16.01.2003 [29].

Офіційне тлумачення положення ч. 1 ст. 95 Конституції України, надане Конституційним Судом України, напевно може стати орієнтиром та правовою підвалиною для визначення на законодавчому рівні обмежень щодо максимального розміру виплат за рахунок бюджетних коштів працівникам, службовим і посадовим особам бюджетних установ (включаючи органи державної влади та інші державні органи, органи місцевого самоврядування) в умовах воєнного стану. Хоч предметом конституційного провадження були питання щодо змісту та обсягу соціальних виплат залежно від соціально-економічних можливостей держави, а також права держави змінювати порядок і розміри існуючих соціальних виплат та допомоги, які фінансуються за рахунок коштів Державного бюджету України, вбачається, що отримані висновки Конституційного Суду України є цінними для з'ясування фундаментальних питань щодо співвідношення складових принципу верховенства права між собою та з принципом справедливості.

Перш ніж Конституційний Суд України сформулював свій висновок, в обґрунтування обраного підходу у Рішенні від 25.01.2012 № 3-рп/2012 [30] використано низку конституційних позицій, наведених у раніше прийнятих рішеннях органом конституційної юрисдикції.

У Рішенні від 27.11.2008 № 26-рп/2008 у справі про збалансованість бюджету Конституційний Суд України зазначив, що положення ч. 3 ст. 95 Конституції України стосовно прагнення держави до збалансованості бюджету України у системному зв'язку з положеннями ч. 2 цієї статті, ст. 46 Конституції України треба розуміти як намагання держави при визначенні законом про Державний бюджет України доходів і видатків та прийнятті

законів, інших нормативно-правових актів, які можуть вплинути на доходну і видаткову частини бюджету, дотримуватися рівномірного співвідношення між ними та її обов'язок *на засадах справедливого*, неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами враховувати загальносуспільні потреби, необхідність забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя [31].

Відповідно до правової позиції Конституційного Суду України, викладеної в Рішенні від 26.12.2011 № 20-рп/2011, передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. *Механізм реалізації цих прав може бути змінений державою, зокрема, через неможливість їх фінансового забезпечення шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства*. Крім того, такі заходи можуть бути обумовлені *необхідністю запобігання чи усунення реальних загроз економічній безпеці України*, що згідно з ч. 1 ст. 17 Конституції України є найважливішою функцією держави [32].

У підсумку, у п. 1 резолютивної частини Рішення від 25.01.2012 № 3-рп/2012 Конституційний Суд України констатував наступне:

«В аспекті конституційного подання положення статті 1, частин першої, третьої статті 95 Конституції України у системному зв'язку з положеннями статті 3, частини першої статті 17, частини третьої статті 22, статей 46, 48 Основного Закону України треба розуміти так, що однією з ознак України як соціальної держави є забезпечення загальносуспільних потреб у сфері соціального захисту за рахунок коштів Державного бюджету України виходячи з фінансових можливостей держави, яка зобов'язана *справедливо і неупереджено* розподіляти суспільне багатство між громадянами і територіальними громадами та прагнути до збалансованості бюджету України. При цьому рівень державних гарантій права на соціальний захист має відповідати Конституції України, а мета і засоби зміни механізму нарахування соціальних виплат та допомоги – *принципам пропорційності і справедливості*.» (курсив наш – автори підрозділу) [30].

Відповідно, в умовах воєнного стану держава може та повинна вживати заходів щодо максимального розміру виплат за рахунок бюджетних коштів працівникам, службовим і посадовим особам бюджетних установ (включаючи органи державної влади та інші державні органи, органи місцевого самоврядування). Напевно, якби було враховано методологічні підходи та висновки, сформульовані Конституційним Судом України у вищенаведених рішеннях, органу конституційної юрисдикції вдалося б віднайти належну аргументацію відповідності Конституції України заходів, вжитих державою щодо встановлення максимального розміру виплат за рахунок бюджетних коштів у період карантину.

Попри те, що Конституційний Суд України у Рішенні № 10-р/2020 визнав допустимість встановлення обмеження відповідних виплат за умов воєнного або надзвичайного стану, викликає занепокоєння застереження про те, що такого роду обмеження має запроваджуватися, серед іншого, *із встановленням чітких часових строків*.

Втім поточна воєнна ситуація та стан активності бойових дій не дають можливості визначення чітких часових строків. Як засвідчує практика діяльності Президента України та Верховної Ради України, строк дії воєнного стану декілька разів було пролонговано і напевно це може повторитися. У такому разі пролонгація строку дії воєнного стану майже нічим не відрізняється за рівнем невизначеності з тим як відбувалося продовження строку дії карантину під час пандемії COVID-19. Відтак, не виключено, що ця обставина може стати підставою для визнання неконституційною норм права, якими може бути впроваджено обмеження відповідних виплат за рахунок бюджетних коштів шляхом встановлення максимального розміру.

Юридичний формалізм та абстрактне тлумачення принципу верховенства права у відриві від принципу соціальної справедливості не сприяє досягненню справжньої мети існування держави – справедливого розподілу національного багатства, у формуванні якого беруть участь всі громадяни України. Втім деякі категорії громадян через свій правовий статус

(зокрема, судді, високопосадовці центральних органів виконавчої влади тощо) отримують частку цього національного багатства у непропорційно великому обсязі, що відкриває шлях до нерівності та соціального відчуження.

Відповідно, проблема визначення максимального розміру виплат у вигляді заробітних плат, грошового забезпечення за рахунок бюджетних коштів є значно ширшою та не обмежується лише потребами, зумовленими воєнною агресією та, як наслідок, воєнним станом, а до цього – обмеженнями, встановленими карантинном.

У попередніх наукових роботах співавторів цієї статті було запропоновано підходи до вирішення описаної у цій статті проблеми. Зокрема, було запропоновано внести зміни до Кодексу законів про працю України та Закону України «Про оплату праці», закріпивши норму про те, що максимальний розмір доходу, який може отримати працівник за трудовим договором за рахунок коштів Державного бюджету України або місцевого бюджету, не може перевищувати суму, яка визначається шляхом множення розміру мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня календарного року, на децильний коефіцієнт, визначений Державною службою статистики України за методологією, яка використовується Євростатом. При цьому також слід передбачити, що у разі перевищення децильного коефіцієнту, порівняно із середнім значенням аналогічного коефіцієнту в ЄС, то застосуванню підлягає останній [33, с. 18].

Саме співвідношення середньомісячної заробітної плати (доходів) десятої та першої децильних груп працівників (децильний коефіцієнт) визнано індикатором виконання завдання 10.4, пов'язаного із проведенням політики оплати праці на засадах рівності та справедливості у межах Цілі сталого розвитку № 10 «Скорочення нерівності» [6, с. 78].

Як зазначається у Добровільному огляді щодо Цілей сталого розвитку в Україні, у 2015 р. цей індикатор складав 31,2, хоч у 2020 р. мав би скласти 23,0 із подальшим зниженням, до 18,0 у 2025 р. та 15,0 у 2030 р. [34, с. 72].

Звісно, через воєнні події та у період повоєнної розбудови виконання зазначеного завдання буде значно ускладнене та відтерміновано у часі. Втім статистичні відомості Євростату переконують в тому, що навіть довоєнний показник у 15 разів є неприйнятним та таким, що не відповідає політиці доходів країн-членів ЄС.

Зокрема, у країнах-членах ЄС у 2018 році коефіцієнт співвідношення D9/D1 (децильний коефіцієнт) становив від 2,1 у Швеції до 4,1 у Болгарії, Румунії та Латвії. Це означає, що 10% найоплачуваніших працівників заробляли щонайменше вдвічі більше, ніж 10% працівників з найнижчою оплатою у Швеції, і в чотири рази більше ніж в останніх трьох країнах. Навпаки, найнижчі коефіцієнти D9/D1 були зафіксовані, окрім північних країн (Швеція (2,1) та Фінляндія (2,4)), в Італії та Бельгії (із співвідношенням 2,6), в Данії (2,7) та Франції (2,9). Інші країни-члени зафіксували співвідношення між 3,0 та 4,0. Серед країн Європейської асоціації вільної торгівлі (EFTA) найнижче співвідношення спостерігалось в Норвегії (2,4) та найвище в Ісландії (2,8) [35]. Як зазначено на веб-сайті Євростату, оновлення наведених відомостей очікується 17.01.2025.

Відповідно, за даним показником Україні доведеться наздоганяти країни-члени ЄС і у разі вжиття відповідних заходів на законодавчому рівні можна стверджувати про можливість наближення протягом наступних років повоєнного відновлення до європейських показників співвідношення доходів найзаможніших та найбільш вразливих громадян.

Напевно підготовка нового законодавчого поля, спрямованого на реальне, а не декларативне, утвердження соціальної справедливості у суспільстві, має стати одним з ключових завдань у межах реалізації Плану відновлення України. Тим більше, що одним з п'яти основних принципів, на яких базується План відновлення України, визнано «наращування справедливого добробуту».

1.2. Утвердження соціальної справедливості в суспільстві: деякі підходи у правотворчій та правозастосовній практиці

Напевно, категорія «справедливість» посідає одне з ключових місць у дослідженнях науковців – представників різних наук соціо-гуманітарного напрямку. І це не дивно, оскільки з перших днів формування цивілізованого суспільства людство задавалося питанням про те, що слід визнавати справедливим, що може бути еталоном справедливого ставлення до громадянина. Звісно, конкретної відповіді на це питання, як свідчать численні дослідження, сформувані в остаточному вигляді не вдалося, проте певні усталені підходи до розуміння сутності категорії «справедливість» отримали вияв у наукових розробках та практиці Конституційного Суду України.

Перш за все на співвідношенні права та справедливості, конституційних підвалинах утвердження правопорядку на засадах верховенства права акцентується увага як у дослідженнях вітчизняних науковців, зокрема [36–43], так і працях іноземних фахівців [44–52]. Отримані науковцями результати переконують у багатогранності теми формування справедливого суспільного устрою, впровадження ідеалів права у механізм державного управління, розвитку правової системи у дусі верховенства права, що надихнуло приділити увагу деяким підходам у правотворчій та правозастосовній практиці щодо утвердження соціальної справедливості в суспільстві.

Насамперед, слід відзначити, що термін «справедливість» у шеститомному виданні «Юридичної енциклопедії» визначається як соціально-етична та морально-правова категорія, яка позначає наявність у соціальному світі правових засад і виражає їх правильність, імперативність і необхідність [2, с. 604].

На взаємообумовленості справедливості та права неодноразово акцентував увагу Конституційний Суд України, зокрема у рішенні від 02.11.2004 № 15-рп/2004 (у справі про призначення судом більш м'якого

покарання). У пп. 4.1 п. 4 мотивувальної частини цього рішення Конституційним Судом України було наголошено на такому: «Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню.» [3].

Як відзначає С.П. Погребняк, справедливість, як і рівність, свободу та гуманізм, слід віднести до основоположних принципів права [53, с. 38]. На думку вченого, коли згадується про реалізацію справедливості у певних соціальних інститутах (економіці, освіті, сім'ї тощо), то можна стверджувати про об'єктивну або інституційну справедливість, яка також досить часто іменується соціальною справедливістю [53, с. 46]. При цьому наголошується на існуванні підходів до розуміння соціальної справедливості у двох значеннях – неспеціальному та спеціальному.

Зокрема, С.П. Погребняк, із посиланням на низку наукових джерел, наводить з цього приводу певні міркування та акцентує увагу на тому, що у неспеціальному значенні прикметник «соціальний» лише вказує на те, що мова йде про щось громадське, а у спеціальному значенні – соціальна справедливість наближене до, так званого, «соціального питання» (безробіття, соціального захисту, бідності тощо) або стосується проблеми соціально-економічного розподілу [53, с. 46–47]. Слід погодитися з науковцем у твердженні про те, що у цьому значенні соціальна справедливість асоціюється із соціальною державою, що має забезпечити кожному існування, гідне людини [53, с. 47].

Невипадково у Конституції України, у першій її статті, проголошено те, що «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.». Додатково у тексті Основного Закону знайшла вияв ідея справедливості, а саме у ч. 1 ст. 95 відзначається: «Бюджетна система України

будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами.» [28].

У певній мірі релевантним наведеній конституційно-правовій нормі можна визнати принцип справедливості і неупередженості, значення якого розкривається у Бюджетному кодексі України, а саме у межах п. 9 ч. 1 ст. 7, пропонуючи його розуміти наступним чином: «бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами;» [27].

Варто відзначити, що серед кодифікованих нормативно-правових актів саме на соціальній справедливості зроблено наголос у Господарському та Податковому кодексах України. Зокрема, у низці статей Господарського кодексу України під час визначення засад бюджетної та податкової політики держави згадується принцип соціальної справедливості (ст. ст. 10, 17) [29]. Своєю чергою соціальна справедливість у значенні «установлення податків та зборів відповідно до платоспроможності платників податків» згадується серед принципів податкового законодавства (підпункт 4.1.6 п. 4.1 ст. 4 Податкового кодексу України) [19].

Безперечно, справедливий розподіл суспільного багатства між громадянами розглядається на державному рівні як ідеальний стан урегульованості соціально-економічних відносин, до якого тим не менш слід поступово наближатися, у тому числі шляхом якісних правових реформ, втілюючи в життя мету та завдання ключових стратегічних документів.

Так, у переліку основних завдань Стратегії подолання бідності, як була затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.03.2016 № 161-р [17], окрема увага приділялась необхідності зменшення економічно необґрунтованої нерівності та *сприяння утвердженню принципу соціальної справедливості* в системі розподілу доходів, зокрема, шляхом зміни принципу розподілу доходів у суспільстві у результаті перенесення основного податкового навантаження з груп населення з низьким і середнім доходом на заможні прошарки суспільства.

Зазначений нормативний підхід фактично узгоджується з науковим баченням шляхів розподілу та перерозподілу доходів у суспільстві. Так, у національній доповіді «Україна: шлях до консолідації суспільства» відзначається те, що найшвидше досягти результатів можна шляхом подолання несправедливості в політиці доходів, зокрема здійснюючи коригування політики первинного розподілу доходів (головним чином, оплати праці), та в політиці перерозподілу доходів, а саме – в оподаткуванні та пенсійному забезпеченні [15, с. 308].

Закономірним могло б бути реформування системи оподаткування доходів фізичних осіб із переходом на прогресивну систему оподаткування, досвід застосування якої в Україні наявний. Зокрема, до 2004 року діяла прогресивна шкала податку на доходи фізичних осіб, яка становила від 10% до 40%. Згодом, було впроваджено єдину ставку, яка поступово збільшувалася з 13% до поточних 18%. Відповідно, навряд чи чинна пропорційна система оподаткування доходів фізичних осіб здатна сприяти перенесенню основного податкового навантаження з груп населення з низьким і середнім доходом на заможні прошарки суспільства, як це було декларовано у згаданій вище Стратегії подолання бідності.

Отже, зазначене може свідчити про неготовність держави до реального утвердження принципу соціальної справедливості, що значно знижує стандарти якості життя людини.

Про значне посилення бідності в країні та збільшення як різниці в доходах між заможними та бідними прошарками населення, так і податкового тягара, який несуть саме менш економічно спроможні групи населення, свідчать статистичні показники в соціальній сфері, підготовлені академіком НАН України Е.М. Лібановою.

Зіставляючи доходи різних верств населення з доходами найбіднішої половини в різні часи і в різних країнах, науковець відзначає, що у скандинавських країнах, де, як вважається, в 70–80-х роках минулого століття спостерігалася мінімальна нерівність, доходи заможних 10 % населення втричі

перевищували доходи найбіднішої половини; у європейських країнах з помірною нерівністю – більш як у 4 рази; у США з високим рівнем нерівності – у 7 разів. Водночас в Україні, як зауважує науковець, загалом цей показник становить 13, а в м. Києві – 21,5 разів. Додатково наводяться і інші статистичні відомості. Зокрема, якщо розглядати співвідношення середніх заробітків (науковець акцентує увагу на легальному заробітку) 1 % найбагатших людей до середніх заробітків найбідніших 50 %, то у Скандинавії перевищення становить 7 разів; в Європі – майже 12; в США – 24; в Україні – майже 45; у м. Києві – понад 95 разів [8, с. 23].

Відповідно, вважаємо за доцільне солідаризуватися з думкою академіка НАН України Е.М. Лібанової про те, що одним із затребуваних заходів, спрямованих на вирішення цієї ситуації в Україні, слід визнати перерозподіл доходів, насамперед через податки. Адже система оподаткування не виконує свого головного завдання із забезпечення ефективного перерозподілу доходів. У зв'язку з цим досить показовими слід визнати статистичні показники, а саме у частині розподілу загальної суми податків з доходів між окремими групами населення, які наводяться вченою. Зокрема, у США частка надходжень біднішої половини населення становить трохи більше 2 %, а в Україні – понад 13 %; натомість частка надходжень від найзаможніших 10 % у США – 70,5 %, а в Україні лише 42,4 %; кошти, сплачені представниками найбагатшого 1 % населення, в США забезпечують 36,7 % всіх податків з доходів населення, тоді як в Україні всього 16,7 % [8, с. 23–24].

Як наслідок, нераціональна державна економічна політика призводить до того, що через хронічну нестачу бюджетного фінансування нормативно визначений розмір прожиткового мінімуму не співпадає з фактичними розміром прожиткового мінімуму, який є значно вищим. Так, з 1 січня 2023 року прожитковий мінімум для працездатних осіб в розрахунку на місяць складає 2684 грн (ст. 7 Закону України «Про Державний бюджет України на 2023 рік» від 03.11.2022). В той час як фактичний розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб сягає 7782 грн (у цінах квітня 2023 року), про

що, із посиланням на Міністерство соціальної політики України, зазначається у засобах масової інформації [54].

Зазначені показники не можуть не впливати на масштаби бідності в країні, оскільки, за застереженням академіка НАН України Е.М. Лібанової, саме від розміру прожиткового мінімуму залежить більшість соціальних трансфертів, тобто рівень державної підтримки вразливих верств населення; прожитковий мінімум є базою для встановлення низки окладів у бюджетній сфері й відповідно суми податкових надходжень; поширеною є практика узгодження з прожитковим мінімумом розміру мінімальної заробітної плати й максимального рівня доходів, з яких сплачуються внески на загальнообов'язкове державне соціальне страхування [55, с. 118]. Як зазначає дослідниця, залежно від обраних принципів і методів обчислення прожиткового мінімуму рівень та глибина бідності істотно варіюються: від 22,3 % за критерієм 40 % від медіанної заробітної плати до 41,3 % за критерієм прожиткового мінімуму, розрахованого нормативно-структурним методом [55, с. 122–123].

Наведеним напевно можна пояснити спроби держави певним чином компенсувати майнові втрати громадян, зумовлені вкрай низьким рівнем прожиткового мінімуму, шляхом встановлення низки пільг, компенсацій і гарантій. Водночас зазначені форми соціальної підтримки населення протягом останніх більш ніж двадцяти років постійно виступають предметом розгляду Конституційним Судом України у зв'язку з реалізацією з боку уповноважених органів державної влади заходів, спрямованих на їх зупинення або обмеження.

Так, у рішенні Конституційного Суду України від 20.03.2002 р. № 5-рп/2002 (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій) (далі – рішення № 5-рп/2002) було підкреслено, що окремі із зупинених на 2001 рік пільг, компенсацій і гарантій, наприклад, безкоштовний капітальний ремонт жилих приміщень; звільнення або зменшення плати за житло, комунальні послуги, електроенергію, газ, паливо; безкоштовний проїзд всіма видами пасажирського міського (комунального) та приміського транспорту та інше,

стосовно тих осіб, яким вони надані чинним законодавством, *не є такими, оскільки, зважаючи на те, що їх пенсії і заробітні плати є значно нижчими від встановленого законом прожиткового мінімуму, ці пільги, компенсації, гарантії слугують певною соціальною допомогою, підтримкою, додатком до основних джерел існування і спрямовані на реалізацію конституційного права кожного громадянина на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (стаття 48 Конституції України) (п. 2 мотивувальної частини).*

Із наведеного, як зазначив Конституційний Суд України, випливає, що зупинення пільг, компенсацій і гарантій, які фінансуються із бюджетів усіх рівнів, насамперед для тих категорій громадян, пенсії, заробітні плати яких (з урахуванням інших джерел доходів) є нижчими від визначених законом чи від прожиткового мінімуму, встановленого законом, *порушує вимоги частини четвертої статті 43, частини третьої статті 46 та статті 48 Конституції України (п. 2 мотивувальної частини).*

Додатково у рішенні № 5-рп/2002 приверталась увага до питання предмета регулювання закону України про Державний бюджет України, за підсумками розгляду якого було визнано неприпустимим внесення змін до чинного законодавства і, як наслідок, зупинення дії чинних законів в частині встановлених ними пільг, компенсацій і гарантій, які фінансуються з бюджетів усіх рівнів (п. 6 мотивувальної частини) [56].

Практика внесення змін законом України про Державний бюджет України до інших законів України, у тому числі у частині зупинення дії норм, якими встановлюються пільги, компенсації і гарантії, як не дивно, не припинялася, а, навпаки, отримала подальшого розвитку.

Зокрема, Конституційний Суд України у мотивувальній частині рішення від 09.07.2007 р. № 6-рп/2007 (справа про соціальні гарантії громадян) (далі – рішення № 6-рп/2007) зауважив, що ревізія законами про Державний бюджет України пільг, компенсацій і гарантій, яку було започатковано ще у 1995 році, набула системного характеру [57]. Відповідно, Конституційним Судом

України у низці рішень було визнано такими, що не відповідають Конституції України, відповідні положення законів про Державний бюджет України. Зазначене впливає з низки рішень Конституційного Суду України: від 17.03.2004 р. № 7-рп/2004 (справа про соціальний захист військовослужбовців та працівників правоохоронних органів); від 01.12.2004 р. № 20-рп/2004 (справа про зупинення дії або обмеження пільг, компенсацій і гарантій); від 11.10.2005 р. № 8-рп/2005 (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) тощо.

Розглядаючи Закон України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» на відповідність його положень Конституції України, Конституційний Суд України у рішенні № 6-рп/2007 в черговий раз дійшов висновку про те, що зупинення дії положень законів, якими визначено права і свободи громадян, їх зміст та обсяг, є обмеженням прав і свобод і може мати місце лише у випадках, передбачених Основним Законом України. Додатково Конституційним Судом України було відзначено, що внаслідок зупинення на певний час дії чинних законів України, якими встановлено пільги, компенсації чи інші форми соціальних гарантій, відбувається фактичне зниження життєвого рівня громадян, який не може бути нижчим від встановленого законом прожиткового мінімуму (ч. 3 ст. 46 Конституції України) та порушується гарантоване у ст. 48 Конституції України право кожного на достатній життєвий рівень.

В той же час питання щодо неконституційності окремих положень Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік», якими надано право Кабінету Міністрів України встановлювати розміри соціальних виплат *було залишено Конституційним Судом України без розгляду* через невідповідність конституційного подання вимогам, передбаченим Конституцією України, Законом України «Про Конституційний Суд України». В той час як це питання має істотне значення для з'ясування можливостей держави змінювати обсяг соціального забезпечення підзаконними нормативно-правовими актами, що видаються Кабінетом Міністрів України.

Слід відзначити, що досліджуючи конституційність положень Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України», якими було в черговий раз внесено зміни і доповнення до чинних законів, зупинено дію окремих законів або змінено визначене іншими законами України правове регулювання відносин, пов'язаних з наданням пільг, компенсацій і гарантій громадянам, Конституційний Суд України дійшов аналогічних висновків, що були сформульовані у рішенні № 6-рп/2007.

Зокрема, у мотивувальній частині рішення від 22.05.2008 р. № 10-рп/2008 (справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України) (далі – рішення № 10-рп/2008) Конституційний Суд України відзначив, що зупинення на 2008 рік оспорюваними положеннями Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» дії окремих норм правових актів, внесення до деяких законодавчих актів змін і доповнень та визнання законів такими, що втратили чинність, призвело до фактичного скасування чи звуження змісту і обсягу існуючих прав і свобод людини і громадянина.

Втім не менший інтерес становлять положення рішення № 10-рп/2008, якими надається правова оцінка діям парламенту України щодо надання права Кабінету Міністрів України встановлювати розміри посадових окладів суддів. У попередній редакції ч. 2 ст. 44 Закону України «Про статус суддів» (закон вже втратив чинність) було зазначено, що розміри посадових окладів суддів встановлюються «у відсотковому відношенні до посадового окладу Голови Верховного Суду України і не можуть бути меншими від 50 відсотків його окладу. Посадовий оклад судді не може бути меншим від 80 відсотків посадового окладу голови суду, в якому працює суддя». Верховний Суд України як суб'єкт конституційного подання обґрунтовував позицію тим, що запропонована зміна порядку оплати праці суддів знизила досягнутий рівень гарантій їх незалежності, а запровадження нового порядку може бути використано для впливу на судову владу і призведе до диспропорції у

матеріальному забезпеченні судів різних рівнів, а також суддів і голів судів. З таким висновком Конституційний Суд України погодився та визнав відповідні положення Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» такими, що не відповідають Конституції України [58].

На неприпустимості широкої дискреції повноважень Кабінету Міністрів України вчергове Конституційний Суд України наголосив у рішенні від 08.09.2009 № 19-рп/2009 у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 10 Постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання соціального захисту окремих категорій громадян». Зокрема, було відзначено таке: «Кабінет Міністрів України повноважний вживати заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, забезпечувати проведення політики, зокрема, у сфері соціального захисту (пункти 2, 3 статті 116 Основного Закону України). Зазначене свідчить, що Кабінет Міністрів України не наділений повноваженнями щодо встановлення розмірів пенсій» (абзац третій підпункту 3.2 пункту 3 мотивувальної частини) [59].

Втім розглядаючи іншу справу за конституційним поданням народних депутатів України про визнання таким, що не відповідає Конституції України пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік», яким передбачалося застосування положень Законів України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», «Про соціальний захист дітей війни», «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» у порядку та розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України виходячи з наявного фінансового ресурсу бюджету Пенсійного фонду України на 2011 рік, Конституційний Суд України дійшов протилежного висновку.

Так, у підпункті 2.1 п. 2 мотивувальної частини рішення від 26.12.2011 р № 20-рп/2011 (далі – рішення № 20-рп/2011) Конституційний Суд України наголосив на тому, що одним з визначальних елементів у регулюванні

суспільних відносин у соціальній сфері є додержання принципу пропорційності між соціальним захистом громадян та фінансовими можливостями держави, а також гарантування права кожного на достатній життєвий рівень. Додатково Конституційний Суд України зауважив, що передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Механізм реалізації цих прав, на думку Суду, може бути змінений державою, зокрема, через неможливість їх фінансового забезпечення шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства. Отже, як резюмував Конституційний Суд України, зміна механізму нарахування певних видів соціальних виплат та допомоги є конституційно допустимою до тих меж, за якими ставиться під сумнів сама сутність змісту права на соціальний захист. У зв'язку з цим орган конституційної юрисдикції дійшов висновку, що оспорювані положення Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» не суперечать Конституції України [32].

Як не дивно, але не викликало зауважень і те, що Законом України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» було внесено зміни до інших актів законодавства України, що у попередніх рішеннях Конституційного Суду України визнавалося неприпустимим.

Варто окремо привернути увагу на позицію Конституційного Суду України у питанні обґрунтованості надання Кабінету Міністрів України дискреційних повноважень у сфері реалізації соціальної політики, яка знайшла відображення у рішенні № 20-рп/2011. Дослідивши обставини справи, Конституційний Суд України дійшов такого висновку: «Таким чином, Верховна Рада України, доповнивши пунктом 4 розділ VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік», *визначила Кабінет Міністрів України державним органом, який має забезпечувати реалізацію встановлених законами України соціальних прав громадян, тобто надала право Кабінету Міністрів України визначати порядок та розміри соціальних виплат виходячи з наявного фінансового*

ресурсу бюджету Пенсійного фонду України, що узгоджується з функціями Уряду України, визначеними в пунктах 2, 3 статті 116 Конституції України.» (підпункт 2.2 п. 2 мотивувальної частини рішення) (курсив наш – автори підрозділу).

Послідовно продовжуючи відстоювання підходу, викладеного у рішенні № 20-рп/2011, щодо можливостей Кабінету Міністрів України визначати порядок та розміри соціальних виплат та допомоги, які фінансуються за рахунок коштів Державного бюджету України, Конституційний Суд України у рішенні від 25.01.2012 року № 3-рп/2012 (далі – рішення № 3-рп/2012) відзначив таке:

«Конституційний Суд України виходить з того, що *надання Верховною Радою України права Кабінету Міністрів України* встановлювати у випадках, передбачених законом, порядок та розміри соціальних виплат та допомоги, які фінансуються за рахунок коштів Державного бюджету України, пов'язується з його функціями, визначеними в пунктах 2, 3 статті 116 Конституції України. Отже, *Кабінет Міністрів України регулює порядок та розміри* соціальних виплат та допомоги, які фінансуються за рахунок коштів Державного бюджету України, відповідно до Конституції та законів України.

Таким чином, в аспекті конституційного подання положення частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116 Конституції України треба розуміти так, що повноваження Кабінету Міністрів України щодо розробки проекту закону про Державний бюджет України та забезпечення виконання відповідного закону пов'язані з його функціями, в тому числі щодо реалізації політики у сфері соціального захисту та в інших сферах. *Кабінет Міністрів України регулює порядок та розміри* соціальних виплат та допомоги, які фінансуються за рахунок коштів Державного бюджету України, відповідно до Конституції та законів України.» (абз. 7–8 п. 3 мотивувальної частини рішення) [30].

Втім вбачається за доцільне підтримати думку судді Конституційного Суду України Д.Д. Лилака, який в окремій думці до рішення № 3-рп/2012

висловив обґрунтовані заперечення щодо вищенаведеного висновку Конституційного Суду України. Критично було сприйняте рішення № 3-рп/2012 також іншими суддями Конституційного Суду України, а саме В.І. Шишкіним, П.Б. Стецюком, М.А. Маркуш.

Так, як зазначає Д.Д. Лилак: «Фактично під «регулюванням» слід розуміти визначення порядку і розмірів соціальних виплат та допомоги. *Проте таких повноважень Кабінету Міністрів України Конституція України не надає і вони не впливають з його функції щодо реалізації політики у сфері соціального захисту.* Кабінет Міністрів України як орган виконавчої влади повинен реалізовувати (виконувати) те, що визначено законодавчою владою в Конституції і законах України, а не змінювати їх. Стосовно саме такого статусу Кабінету Міністрів України у правовому регулюванні суспільних відносин соціального захисту Конституційний Суд України висловив правову позицію у Рішенні від 8 вересня 2009 року № 19-рп/2009, згідно з якою «Кабінет Міністрів України повноважний вживати заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, забезпечувати проведення політики, зокрема, у сфері соціального захисту (пункти 2, 3 статті 116 Основного Закону України). Зазначене свідчить, що Кабінет Міністрів України не наділений повноваженнями щодо встановлення розмірів пенсій» (абзац третій підпункту 3.2 пункту 3 мотивувальної частини).

У Рішенні Конституційний Суд України зазначає, що Кабінет Міністрів України може регулювати порядок та розміри соціальних виплат та допомоги на підставі наданого йому Верховною Радою України права встановлювати у випадках, передбачених законом, порядок та розміри соціальних виплат та допомоги (абзац сьомий пункту 3 мотивувальної частини).

Слід зауважити, що *до повноважень Верховної Ради України, визначених у статті 85 Конституції України, не належить надання Кабінету Міністрів України будь-яких прав.* Згідно з Основним Законом України органи державної виконавчої влади, зокрема Кабінет Міністрів України як вищий орган у їх системі, наділяються не правами, а повноваженнями (статті 6, 19, 115, 116,

120). Зокрема, згідно з пунктом 10 статті 116 Конституції України повноваження Кабінету Міністрів України можуть визначатися тільки Конституцією та законами України, а не Верховною Радою України.» (п. 3 розділу III окремої думки) (курсив наш – автори підрозділу) [60].

Вбачається за можливе також приєднатися до висновку Д.Д. Лилака про те, що визначений законом зміст і обсяг прав і свобод людини і громадянина не повинен, по-перше бути змінений чи скасований правовими актами Кабінету Міністрів України, які за своєю юридичною силою є підзаконними правовими актами, мають видаватися виключно на підставі і на виконання тільки Конституції України, законів України та актів Президента України (частина третя статті 113 Конституції України), і по-друге – при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається їх звуження (частина третя статті 22 Конституції України) (абз. 4 п. 2 розділу III окремої думки) [60].

В продовження наведених аргументів щодо неприпустимості розширеного тлумачення конституційно-правових норм та актів чинного законодавства, що визначають обсяг та зміст повноважень Кабінету Міністрів України, доцільно привернути увагу на ігнорування органом конституційної юрисдикції ч. 2 ст. 19 Конституції України, якою встановлено таке: «Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.»

Адже пропонувані зміни до актів чинного законодавства, що ставали предметом розгляду Конституційним Судом України на предмет відповідності Конституції України, як правило, містили правову конструкцію щодо здійснення пенсійних та інших соціальних виплат *«у порядку та розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України»*.

У такій редакції правова норма не сприяє визначенню саме меж повноважень органу державної влади – Кабінету Міністрів України.

Залишається значне поле для дискреції і, відповідно, невизначеності правового регулювання відповідних суспільних відносин.

Зазначене суперечить принципу верховенства права, змістовними елементами якого, серед іншого, виступають правова визначеність та, як логічне продовження останньої, вимога «якості закону» (термін «закон» у практиці Європейського суду з прав людини розглядається у ширшому значенні, аніж це притаманно національними правовим системам).

Зокрема, у рішенні від 14.07.2021 № 1-p/2021 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» Конституційний Суд України наголосив на такому: *«У цьому контексті Конституційний Суд України зауважує, що вимога юридичної визначеності як складовий елемент «верховенства права» стосується якості актів права та їх приписів, а не «ситуації». У спеціальному Дослідженні Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеційська Комісія) «Мірило правовладдя» зазначено, що вимога юридичної визначеності як складовий елемент правовладдя («верховенство права») в аспекті передбачності актів права означає, що їх приписи «мають бути <...> передбачними за своїми наслідками: їх має бути сформульовано з достатньою чіткістю та зрозумілістю, аби суб'єкти права мали змогу впорядкувати свою поведінку згідно з ними» (CDL-AD(2016)007, пункт II.B.3.58). Такі вимоги щодо якості актів права та їх приписів висунуто з метою забезпечення, зокрема, їх однозначності. Юридичної визначеності будь-якого нормативного акта (або його окремого припису) неможливо досягти, якщо текст акта (його припису) є двозначним (багатозначним).»* (п. 10 мотивувальної частини) (курсив наш – автори підрозділу) [61].

Принагідно зазначимо, що у доповіді Венеційської комісії № 512/2009 «Верховенство права», яка схвалена на 86-му пленарному засіданні 25-26 березня 2011 року, переклад якої на українську мову здійснено С. Головатим, у п. 37 наводяться вісім «інгредієнтів» верховенства права, що включає:

«(1) доступність закону (в тому значенні, що закон має бути зрозумілим, чітким та передбачуваним); (2) *питання юридичних прав мають бути вирішені нормами права, а не на основі дискреції*; (3) рівність перед законом; (4) влада має здійснюватись у правомірний, справедливий та розумний спосіб; (5) права людини мають бути захищені; (6) мають бути забезпечені засоби для розв'язання спорів без надмірних матеріальних витрат чи надмірної тривалості; (7) суд має бути справедливим; (8) дотримання державою як її міжнародно-правових обов'язків, так і тих, що обумовлені національним правом.» (курсив наш – автори підрозділу) [62].

Саме необхідність встановлення чітких меж дискреційних повноважень органів влади виступає однією з вимог до «якості закону» згідно з практикою Європейського суду з прав людини. Зокрема, у науково-методичному посібнику для суддів «Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві» відзначається наступне:

«Відповідно до практики ЄСПЛ, до «якості» закону висувуються такі вимоги:

доступність;

передбачуваність;

достатньо чітко встановлювати межі дискреційних повноважень, наданих органам влади, та спосіб їх здійснення.» (курсив наш – автори підрозділу) [63, с. 135].

У цьому зв'язку, як наголошується у згаданому посібнику, якщо Європейський суд з прав людини дійде висновку, що національне законодавство не відповідає вимогам «якості закону», тобто що втручання не було «встановлене законом», він констатує порушення, не вдаючись до аналізу інших критеріїв, таких як відповідність втручання легітимній меті чи його необхідність, про що красномовно свідчить згадане у посібнику рішення Європейського суду з прав людини у справі «Веренцов проти України» від 11.04.2013, заява № 20372/11 [63, с. 136]. Зокрема, у п. 52 зазначеного рішення акцентовано увагу на такому:

«52. Суд повторює, що вислів «встановлено законом» у статті 11 Конвенції вимагає не лише того, щоб оскаржуваний захід мав певне підґрунтя у національному законодавстві; він також стосується якості закону, про який йдеться. Закон має бути доступним для зацікавлених осіб та сформульованим з достатньою точністю для того, щоб надати їм можливість регулювати свою поведінку аби бути здатними - за потреби, за відповідної консультації - передбачати тією мірою, що є розумною за відповідних обставин, наслідки, які може потягнути за собою його дія (див., наприклад, рішення у справах «Газета «The Sunday Times» проти Сполученого Королівства (№ 1)» (The Sunday Times v. the United Kingdom (no. 1)), від 26 квітня 1979 року, п. 49, Series A № 30; «Реквенї проти Угорщини» (Rekvenyi v. Hungary) [ВП], заява № 25390/94, п. 34, ECHR 1999-III; «Ротару проти Румунії» (Rotaru v. Romania) [ВП], заява № 28341/95, п. 55, ECHR 2000-V; та «Маестрі проти Італії» (Maestri v. Italy) [ВП], заява № 39748/98, п. 30, ECHR 2004-I).» (курсив наш – автори підрозділу) [64]

Отже, попри багату практику Європейського суду з прав людини та всебічні розробки принципу верховенства права та висвітлення його ролі у забезпеченні справедливого правотворення та правозастосування, вітчизняний досвід діяльності Конституційного Суду України щодо розгляду групи справ, присвячених соціальним питанням, переконує у наявності розбіжностей поглядів останнього на застосування ключових підходів до сприйняття суті основоположних правових категорій.

Напевно цими розбіжностями можна пояснити дії законодавця, коли до актів законодавства України після визнання окремих змін неконституційними вносяться нові зміни, відтворюючи суть та часом майже дослівно зміст правової норми, яка попередньо була визнана такою, що не відповідає Конституції України.

Свідченням зазначеному може бути, наприклад, хронологія та зміст змін, які вносились до ст. 12 Закону України «Про статус ветеранів війни,

гарантії їх соціального захисту» від 22.10.1993 [65] щодо пільг учасникам бойових дій.

Так, Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 25.12.1998 було доповнено ст. 12 частиною четвертою такого змісту:

«Щорічно до 5 травня учасникам бойових дій виплачується разова грошова допомога у розмірі п'яти мінімальних пенсій за віком.» [66].

Згодом зазначена частина через низку змін та доповнень до ст. 12 стала частиною п'ятою, редакція якої на підставі Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» зазнала змін, а саме:

«Щорічно до 5 травня учасникам бойових дій виплачується разова грошова допомога у розмірі, який визначається Кабінетом Міністрів України в межах бюджетних призначень, встановлених законом про Державний бюджет України.» [67].

Втім п. 20 розділу II Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України», яким було викладено ч. 5 ст. 12 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» у новій редакції, було визнано таким, що є неконституційним на підставі рішення № 10-рп/2008.

Востаннє зміни до ч. 5 ст. 12 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» вносилися у березні 2023 року Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо разової грошової виплати ветеранам війни та жертвам нацистських переслідувань» [68]. Зокрема, зазначену норму Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» було викладено у такій редакції:

«Щороку до Дня Незалежності України учасникам бойових дій виплачується разова грошова виплата у порядку та розмірах, визначених Кабінетом Міністрів України в межах відповідних бюджетних призначень, встановлених законом про Державний бюджет України».

Якщо порівняти редакції ч. 5 ст. 12 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», викладені у законах України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» та «Про внесення змін до деяких законів України щодо разової грошової виплати ветеранам війни та жертвам нацистських переслідувань», то напевно перше, що привертає увагу – майже їх ідентичність щодо формулювання положення, яким Кабінет Міністрів України наділяється повноваженнями щодо визначення як розміру, так і порядку здійснення разової грошової виплати.

Виходить, що за майже 15 річний термін, з моменту визнання змін, внесених до ст. 12 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», неконституційними, нічого по суті у правовому регулюванні здійснення виплат учасникам бойових дій не змінилося.

Більше того, практика розширення кола повноважень Кабінету Міністрів України шляхом закріплення широкої дискреції у соціальній сфері отримує своє подальше закріплення у окремих законопроектах. Зокрема, наразі відбувається обговорення проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо впорядкування процедури надання статусів (їх категорій) ветеранам» реєстр. № 9637 від 21.08.2023 (далі – законопроект № 9637) [69].

Серед запланованих змін передбачається доповнити згаданий Закон новою ст. 12-1 «Соціальна підтримка Захисників і Захисниць та допомога у їх поверненні від військового та цивільного життя», якою, серед іншого, встановлюється, що «Вартість послуги за пакетами соціальної підтримки для кожної окремої категорії ветеранів Захисників і Захисниць України, граничний обсяг пакета, порядок надання соціальної підтримки та умови оплати визначається Кабінетом Міністрів України.» (абз. 1 ч. 4 ст. 12-1).

Зазначене вже привернуло увагу громадських організацій, спільна заява яких щодо ризиків, які створюються законопроектом № 9637, оприлюднена на веб-сайті видання «Українська правда». Так, у спільній заяві громадських

організацій міститься наступна оцінка норми абз. 1 ч. 4 ст. 12-1: «Це створює ризик відсутності правової визначеності для ветеранів (пакет соціальної підтримки буде змінено КМУ залежно від обсягу коштів на відповідний рік, що може звужити державну підтримку всупереч неодноразовим рішенням КСУ щодо неконституційності подібних механізмів).» [70].

Додатково вбачається за доцільне звернути увагу на правову проблему щодо встановлення кореляції між змістом та обсягом соціальних виплат та соціально-економічними можливостями держави. На цей дискусійний аспект вже зверталась увага Конституційного Суду України у низці рішень, які раніше згадувались у цій статті, а також і інших рішеннях Суду, наприклад, у рішенні від 22.05.2018 № 5-р/2018 (далі – рішення № 5-р/2018), у якому наголошується:

«На думку Конституційного Суду України, держава виходячи з існуючих фінансово-економічних можливостей має право вирішувати соціальні питання на власний розсуд. Тобто у разі значного погіршення фінансово-економічної ситуації, виникнення умов воєнного або надзвичайного стану, необхідності забезпечення національної безпеки України, модернізації системи соціального захисту тощо держава може здійснити відповідний перерозподіл своїх видатків з метою збереження справедливого балансу між інтересами особи та суспільства. Проте держава не може вдаватися до обмежень, що порушують сутність конституційних соціальних прав осіб, яка безпосередньо пов'язана з обов'язком держави за будь-яких обставин забезпечувати достатні умови життя, сумісні з людською гідністю.» (абз. 5 підпункту 2.3 п. 2 мотивувальної частини) [71].

Проте зазначений підхід не отримав одноголосної підтримки з боку усіх суддів Конституційного Суду України, про що свідчать окремі думки суддів О.В. Касмініна, М.І. Мельника, С.В. Саса, І.Д. Сліденка.

Так, заслуговує на підтримку окрема думка судді Конституційного Суду України О.В. Касмініна до рішення № 5-р/2018, у якій аргументовано звертається увага на те, що «... в законодавстві України немає визначення

понять «фінансово-економічні можливості держави» та «справедливий баланс між інтересами особи та суспільства» і Судом не було досліджено існуючі фінансово-економічні можливості держави на час скасування/обмеження відповідних пільг, що свідчить про недостатнє вивчення цього питання.

Таким чином, Суд фактично надав право законодавцю обмежувати чи скасовувати соціальні пільги громадян, посилаючись на фінансово-економічні можливості держави без надання відповідних розрахунків та іншої доказової бази, яка підтверджувала би конкретну необхідність такого обмеження чи скасування.» [72].

Справедливим також слід визнати наступне твердження О.В. Касмініна: «Отже, оскільки положення статті 22 Конституції України забороняють законодавцю погіршувати становище людини у суспільстві та закріплюють принцип недопущення звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, то не можуть бути звужені не тільки конституційні, а й усі права та свободи, передбачені законами України (відповідно до пункту 1 частини першої статті 92 Конституції України ці права та свободи так само, як і їх гарантії, визначаються виключно законами України), та зміст і обсяг конституційних прав і свобод розкривається не тільки в Основному Законі України, а й в інших законах України.» [72].

Попри те, що у рішенні № 5-р/2018 Конституційним Судом України визнається, що «... законодавець може лише розширювати, а не звужувати, зміст конституційних прав і свобод та встановлювати механізми їх здійснення.» (абз. 9 підпункту 2.2 п. 2), втім доходить все ж таки до протилежного висновку, який наводиться у абз. 5 підпункту 2.3 п. 2 мотивувальної частини.

Відповідно, слухним є застереження судді Конституційного Суду України Д.Д. Лилака, висловлене в окремій думці до рішення № 3-рп/2012, про те, що «... конституційне право на соціальний захист відповідно до статті 64 Основного Закону України *може бути обмежене тільки в умовах воєнного або надзвичайного стану* (пункт 31 частини першої статті 85, пункт 19 частини

першої статті 92, пункти 20, 21 частини першої статті 106 Конституції України) і обов'язково із зазначенням строку дії обмежень. Таким чином, обмеження права на соціальний захист з таких підстав як неможливість його фінансового забезпечення і необхідність запобігання чи усунення реальних загроз економічній безпеці України не є «конституційно допустимим».» (курсив наш – автори підрозділу) [60].

Досить неоднозначними слід також визнати посилання у мотивувальній частині рішення № 3-рп/2012, як і рішення № 5-р/2018, на міжнародно-правові акти, практику Європейського суду з прав людини (лише у рішенні № 3-рп/2012). Адже міжнародні норми права, як і судова практика містять лише загальний опис можливостей держав у різних сферах суспільних відносин, у тому числі і соціальній, не вдаючись до певної конкретики, що, звісно, пояснюється специфікою національних Конституцій та внутрішнього законодавства. Навряд чи можна тлумачити міжнародно-правові норми всупереч інтересам та правам людини, оскільки мета міжнародного співтовариства як раз і полягає у забезпеченні непорушності прав і свобод людини і громадянина.

Зокрема, фахівці – автори видання «Тренінгова програма для суддів: Європейська соціальна хартія та практика Європейського комітету з соціальних прав», звертають особливу увагу на позицію Європейського комітету з соціальних прав, згідно з якою *«економічна криза не повинна призводити до зниження захисту прав, визнаних Хартією. Отже, уряди зобов'язані вжити всіх необхідних заходів для забезпечення того, щоб права за Хартією були ефективно гарантовані в період, коли отримувачі допомоги потребують захисту найбільше.»* (курсив наш – автори підрозділу) [73, с. 120]. У цитованому фрагменті тексту мається на увазі Європейська соціальна хартія (переглянута), ратифікована Україною Законом України від 14.09.2006, але із застереженнями щодо обов'язковості окремих пунктів відповідних статей [74].

У зв'язку з цим, Д.Д. Лилак аргументовано відзначає те, що «... помилковим є обґрунтування такої позиції Конституційного Суду України посиленням на міжнародно-правові акти і практику Європейського суду з прав людини, оскільки ратифіковані Україною і чинні міжнародні договори є частиною національного законодавства України (частина перша статті 9 Конституції України) і в разі їх невідповідності Основному Закону України можуть бути визнані такими, що не відповідають Конституції України (частина перша статті 151 Конституції України). Це означає, що Конституція України має найвищу юридичну силу не тільки щодо законів та інших правових актів України, а й щодо її міжнародних договорів. Підтвердженням цього висновку є також положення частини другої статті 9 Конституції України, згідно з якими укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.» [60].

Додатково цікавими з науково-практичної точки зору видаються погляди міжнародної консультантки Ради Європи М. Смуш-Кулеши та національної консультантки Ради Європи А. Федорової, які відзначають наступне:

«У цілому, ЄСПЛ розглядав справи, які стосувалися внесення змін до чинного законодавства стосовно зменшення соціальних виплат, пенсій як у зв'язку з комплексним реформуванням національного законодавства, так і через фінансово-економічну кризу. ЄСПЛ, не заперечуючи право держав зменшувати розмір соціальних та пенсійних виплат у певних випадках, не сформулював правові позиції та тлумачення стосовно достатнього розміру соціальних виплат та пенсій, підкреслюючи водночас необхідність забезпечення прозорості, недискримінаційного характеру відповідних змін, не покладення надмірного тягаря на заявників внаслідок такого втручання держави. Така практика свідчить про достатньо широке поле розсуду, яке ЄСПЛ залишає державам у питаннях соціального забезпечення.» (курсив наш – автори підрозділу) [75, с. 29].

Отже, посилається на певну практику Європейського суду з прав людини як таку, що надає державі абсолютне право на обмеження соціально-економічних прав громадян залежно від фінансово-економічної ситуації в країні, вбачається неприпустимим. Адже кожен випадок є індивідуальним і по суті сталість підходів, яку можна спостерігати у рішеннях Європейського суду з прав людини, стосується виключно напрацьованого досвіду з ідентифікації порушень прав громадян, а не визнання права держав на встановлення обмежень їх прав за обсягом та змістом.

1.3. Деякі теоретичні підходи до формування моделі утвердження ідеології соціальної справедливості в суспільстві

Питання соціальної справедливості впродовж останніх десятиріч стало важливим науково-практичним та теоретико-методологічним базисом державної політики економічного розвитку багатьох країн світу. Розширення використання її базових положень як інструменту забезпечення сталого розвитку потребує зосередження уваги на встановленні форм і принципів взаємовідносин між державою, бізнесом і суспільством з урахуванням політичних, економічних та соціальних реалій в Україні. У цьому контексті перед державою постає завдання створення та реалізації ефективних механізмів регулювання таких відносин та формування національної ідеології соціальної справедливості [76, с. 105].

Соціологічний аналіз емпіричних даних дозволяє стверджувати, що населення України визнає певну соціальну диференціацію за умов справедливого оцінювання їхньої праці та рівної можливості самореалізації своїх прав. Найбільш гостре розмежування соціуму проходить не по лінії «бідні-багаті», а на межі права і закону, тобто забезпечення і реалізації рівних можливостей (ведення бізнесу, оподаткування, соціальних пільг, пенсійного

забезпечення, освіти, охорони здоров'я тощо). Простежується така негативна тенденція, як збільшення серед молоді та середньо забезпечених осіб частки розчарованих у ставленні суспільства до прав людини, що створює умови для поширення соціально-правового нігілізму та консервує стан нерівних можливостей стосовно виявлення своїх здібностей. При цьому формується сприйняття українцями соціальної рівності не як «зрівнялівки», а як рівних шансів, що надаються і забезпечуються законом [77, с. 284].

У наукових дослідженнях, проведених ще до початку війни розглядалися погляди українців на проблему справедливості. Так, на думку українців, соціальна політика та органи державної влади, які мали її реалізовувати, не сприяли розбудові дієвого соціально-правового механізму реалізації їхніх прав, зокрема, соціально-економічних, що мало наслідком зниження рівня поваги і дотримання прав людини в суспільстві. В українському соціумі щодо реалізації принципу соціальної справедливості переважала думка, за якою провідне місце у цьому процесі мало належати державі. Такі уявлення стосовно ролі держави пов'язані з особливостями традиційної соціокультурної «моделі» взаємовідносин держави, суспільства та особистості, яка домінувала в національній свідомості. Ця ієрархія відносин має комунітарний характер і передбачає, що інтереси суспільства, народу та держави є більш пріоритетними ніж інтереси окремих особистостей, тому й державна влада розглядається як головний інструмент реалізації потреб та інтересів соціуму [77, с. 284].

Результати соціологічного опитування, що проводилося соціологічною службою Центру Разумкова, щодо оцінки громадянами ситуації в країні та дій влади, довіри до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів (січень 2024 р.) визначають сучасний стан цієї проблеми. Наразі, у опитуванні про те, наскільки добре влада справляється з виконанням своїх функцій під час війни – більшість (51%) опитаних вважають, що влада погано справляється із забезпеченням соціальної справедливості. Також відносна більшість (46%) вважають, що влада погано справляється із забезпеченням

роботи економіки у військовий час та з відновленням житлового фонду (40%). При цьому, результати опитування у 2022 та 2024 р. про те наскільки добре чи погано влада справляється з вирішенням таких завдань відрізняються. У 2022 році відповіді респондентів були такі: дуже добре справляється – 6,0%; скоріше, добре справляється – 32,6%; скоріше, погано справляється – 32,6%; погано справляється – 8,7%; важко відповісти – 20,1%. Різниця між частками тих, хто вважає, що добре справляється і тих, хто вважає, що погано справляється – 2,7%. А у 2024 році відповіді респондентів були менш оптимістичні: дуже добре справляється – 4,9%; скоріше, добре справляється – 26,2%; скоріше, погано справляється – 40,3%; погано справляється – 10,6%; важко відповісти – 18,0%; різниця між частками тих, хто вважає, що добре справляється і тих, хто вважає, що погано справляється – 19,8% [78].

Питання соціальної справедливості висвітлені в дослідження багатьох зарубіжних та вітчизняних вчених різних галузей науки. У філософсько-правовому аспекті ідеї соціальної справедливості присвячено роботи Дж. Роулза, М. Фрідмена, О. Хеффе, Р. Дворкіна, М. Сендела тощо. На базі цих робіт виникли окремі політико-правові концепції, які з різних боків пояснюють справедливість, у тому числі соціальну справедливість.

Утвердження ідеології соціальної справедливості в суспільстві на засадах правового регулювання економіки базуватиметься на здобутках наукових шкіл економіко-правового профілю. Зокрема, прихильники егалітаристської концепції вважають справедливим зрівняльний розподіл доходів, тобто коли всі члени суспільства отримують рівні блага. Відповідно до утилітарного підходу головним завданням держави є забезпечення найбільшого щастя для можливо більшої кількості членів суспільства. Одержувати при цьому більшу частку суспільного багатства повинний той, хто здатний у більшій мірі одержати корисність. Таким чином, загальна корисність максимізується не у випадку рівного розподілу багатства між членами суспільства, а в результаті пропорційного (відповідно до різних функцій корисності) його розподілу [79].

Чи доречним можна вважати зазначене розуміння соціальної справедливості принагідно до окресленого нами кола питань (щодо повоєнного відновлення країни, соціальної політики держави у питаннях державної підтримки, та зокрема, застосування критерію наявності доходу меншого за певний поріг для отримання права на допомогу)? На нашу думку, зазначений підхід частково може бути застосований в українських реаліях, проте, з певними нюансами. Утилітаристи, виступають за найбільші блага для найбільшої кількості людей. Проте, кожен на своєму місці бажає, щоби до нього ставилися із повагою, і тому, у випадку, коли через певні обставини (як, наприклад, війна), людина стала представником меншості, то мало хто захоче терпіти дискримінацію заради добробуту більшості.

Аристотель, розглядає справедливість з позиції мети. За Аристотелем справедливість розподілу треба вирішувати виходячи із призначення речі, тобто треба дивитись на телос (кінцева мета). Прихильники телеологічної аргументації (роздум від цілі) вважають, що саме мета має визначати справедливим є розподіл чи ні. Якщо застосувати такий підхід до ситуації в Україні, то, по-перше, слід визначити кінцеву мету (швидко відновити інфраструктуру чи створити умови для повернення трудових ресурсів до країни, забезпечити необхідний мінімум соціальної допомоги якнайбільшій кількості громадян), і вже виходячи з мети визначити критерії справедливості.

Відповідно до меритократичного принципу нагорода залежить від того, скільки людина доклала зусиль, а тому розподіл доходів, багатства та можливостей не має виходити з обставин, на які сама людина ніяким чином не впливає. Через це, головна ідея цієї концепції полягає у тому, що має бути вільний доступ до можливостей у кожного незалежно від походження, а лише за особистими якостями. Тому зробивши усі позиції потенційно відкритими для усіх – надається можливість продемонструвати свої здібності та отримати нагороду, що і розглядається як шлях до справедливості. На нашу думку, ця концепція найкраще може бути застосована в умовах України. Проте, навіть у неї є критики, які вважають меритократію недостатньо справедливою,

аргументуючи це тим, що старання, зусилля, відношення до роботи – все це дуже залежить від оточення, походження, наявності таланту, та інших обставин, які людина сама не створювала, проте які надають їй певні переваги [80].

Дж. Ролз, автор «Теорії справедливості», відійшов від утилітаристського принципу, та вважає, що принципами соціальної справедливості можуть бути тільки ті, які приймуть вільні та раціональні індивіди як основу свого об'єднання у суспільство в умовах «вихідного положення». Вчений розуміє під цим положенням певний розумовий експеримент, в якому людина повинна обрати принцип справедливості для суспільства, не знаючи, яке б положення могла сама у ньому зайняти [4]. Тим самим, через універсалізацію поведінки шляхом гіпотетичної зміни ролей, віднаходяться такі принципи для справедливості, з якими б погодилися всі розумні люди. Ідея Дж. Ролза полягала не просто в тому, щоб допомагати тим, хто втрачає через випадковості або нещастя, а в тому, щоб поставити всіх суб'єктів у рівне положення, в якому б вони могли управляти своїми власними справами і приймати участь у соціальній кооперації за рівних умов.

На думку Д. Юма першоджерелом до роздумів про соціальну справедливість є обмеженість благ та ресурсів, яка призводить до виникнення різноманітних форм соціальних взаємодій, поступового формування кооперації за допомогою інституалізації певних норм та «правил гри» [81, с. 51]. Німецький філософ Отфрід Хьоффе ускладнює тезу про обмеженість ресурсів та благ тезою про конфлікт інтересів, зокрема, автор підкреслював, що конфлікт інтересів має місце в особистих та ділових відносинах, а також у соціальних інститутах та системах у праві й державі – у всіх цих сферах на карті стоїть справедливість. За О. Хьоффе, поняття справедливості певним громадянином чи соціальною групою може бути комплексом досить суперечливих уявлень, що формуються під впливом суспільно-психологічного оточення. Більш того, дослідник виділяє об'єктивну (суспільну, до якої відносить і політичну) справедливість та власну, суб'єктивну справедливість.

Громадянин, безумовно, не може порушити норми суспільної справедливості, які будуть обов'язково закріплені в законодавчих нормах та звичайному праві, але тільки суб'єктивна справедливість є саме тією добродією, яка виконує вимоги інституційної справедливості не час від часу та через страх перед карою, а добровільно й постійно [81]. І Дж. Ролз, і О. Хьюффе роблять акцент на нематеріальних ресурсах, соціальних благах, тоді як Д. Юм аналізував виникнення категорії «справедливість» із точки зору обмеженості саме природних благ та ресурсів [81, с. 51].

Таким чином, у поглядах зазначених філософів щодо справедливості можна простежити певний послідовний ланцюг аналізу соціальної дійсності: обмеженість матеріальних та нематеріальних ресурсів і благ – приватна власність – раціональна діяльність (базується на певних усвідомлених виборах взаємної користі двох чи більше суб'єктів) – кооперація (базується на отриманні всіма суб'єктами матеріальних та нематеріальних благ) – справедливість [81, с. 52].

В сучасне розуміння соціальної справедливості вагомий внесок вніс Р. Дворкін, який здійснив переміщення уваги з результатів на можливості, зосередженість на особистій відповідальності і зусиллях самої людини у її прагненні досягти певних результатів, включаючи добробут. Окрім цього, цей автор довів необхідність досягнення легітимності певної концепції соціальної справедливості [82].

Розглядаючи зазначені наукові підходи з позиції повоєнного відновлення України варто відзначити як окреслені проблемні питання можуть бути вирішені відповідно до тієї чи іншої концепції соціальної справедливості. Зокрема, ліберали виходять із загальної концепції гідного людського життя. Навіть найменш захищені категорії населення мають отримувати соціальний пакет, який забезпечуватиме гідне існування. Це не значить, що ці категорії людей мають процвітати та жити за рахунок інших, проте вони мають отримувати гідний мінімум, однак такий мінімум Україна визначає досить низько, за порогом гідності.

Майкл Сендел підкреслює необхідність суспільної дискусії у випадках, коли зіштовхуються цінності різного порядку. Він задається питанням – що є більш важливим: цінності ринку, переваги для своїх громадян чи цінності загальноєвропейського порядку? Майкл Сендел наголошує, що питання справедливості досить складні, тому потрібно вміти їх обговорювати [83]. Суспільна дискусія дуже потрібна – політики часто маніпулюють, у еліт свої інтереси. На його думку, справжня справедливість являє собою баланс між незалежністю, справедливими цінами для громадян та економічними інтересами певних груп, а тому ситуація, в якій робиться акцент на чомусь одному – це несправедливість. З огляду на цей підхід, у питаннях повоєнного відновлення України варто наголосити, що політики, які сьогодні прийматимуть рішення з відбудови, мають визначити, які саме цінності знаходяться у центрі. Окремо слід розглянути питання свободи ринку у зазначених концепціях. Зокрема, свобода ринку має бути обмежена мораллю. Солідарність суспільства полягає у тому, щоби не використовувати катастрофу (а саме війну) в ринкових цілях.

Сьогодні не можна некритично прийняти жодну із наявних концепцій соціальної справедливості, але в той же час, не можна ігнорувати їх позитивний та негативний досвід. Практика свідчить, що в перехідний період не можна зводити зміст соціальної справедливості ні до ринкової стихії, ні до адміністративної зрівнялівки. Завдання полягає в тому, щоб переосмислити зміст соціальної справедливості з точки зору пріоритету прав людини, збереження її гідності шляхом задоволення не лише конституційних, а й соціально-економічних прав. Зміст соціальної справедливості маємо безпосередньо узгоджувати з природним правом – забезпеченням основних прав людини [84, с. 6].

Відтак розглянуто найпоширеніші концепції соціальної справедливості, з яких випливає, що жодна з них окремо не спроможна в сучасному українському суспільстві вирішити складні соціальні завдання. Нині маємо нову специфічну ситуацію розвитку українського суспільства і попит на

створення такої концепції соціальної справедливості, що відповідає сучасним вимогам розвитку громадянського суспільства, поглибленню економічної і соціальної реформ. Яка ж концепція соціальної справедливості потрібна нашому суспільству нині? З погляду сьогодні, розглянуті вище концепції соціальної справедливості – ліберальна, консервативна, меритократична, лібертаристська, соціалістична – далеко не бездоганні. Втім, не варто ігнорувати їхній окремий позитивний досвід [85, с. 70].

Незважаючи на велику наукову спадщину, в якій розкривається сутність та зміст соціальної справедливості, ця категорія продовжує залишатися однією з найбільш суперечливих. Науковим дослідженням соціальної справедливості часто перешкоджає певний соціальний світогляд дослідника, через який його висновки отримують політичне забарвлення [86, с. 11].

Поняття соціальної справедливості оцінює юридичну діяльність з погляду її збереження або зміни залежно від конкретно-історичних умов і співвідношення інтересів різних соціальних груп. Соціальна справедливість ґрунтується на правовому принципі, який відповідає умовам конкретно-історичної епохи, об'єктивно відображає інтереси і сприяє діяльності передусім прогресивного класу, тобто культурно-історичного суб'єкта, здатного консолідувати велику частину населення держави [87, с. 167].

Історичний досвід свідчить, що у залежності від того, які соціокультурні цінності поділяли люди у певній країні, якою була специфіка їхнього менталітету та які історичні особливості супроводжували розвиток цих країн, формувалися різні уявлення про соціальну справедливість, а також встановлювались і різні моделі соціальної держави. Ці пошуки вилились у формування двох домінуючих концепцій соціальної справедливості – ліберальної та соціал-демократичної, які з різним успіхом були запроваджені у різних країнах світу. Цей успіх залежав від того, наскільки урядам вдалося через ідеологічні, правові, політичні, економічні, психологічні, моральні та духовні фактори привести уявлення про соціальну справедливість до домінуючих соціокультурних цінностей. Цим, власне, і було визначене поле

гри ринкових сил та держави у забезпеченні справедливості й економічної ефективності [79, с. 11].

Наприклад, китайська модель економічного розвитку, що існувала в Середньовіччі на двоконтурній грошовій системі базувалася на циклічному сприйнятті часу, як певного порядку слідуванню дій, а найважливіша категорія – своєчасність, тому довготривалі інфраструктурні проєкти фінансувалися державою за допомогою «другого контуру», під гарантії «боргових паперів», що не виконували функції інвестицій, які повинні через деякий час принести прибуток. Ці складні та масштабні проєкти виконувалися із зовсім іншої – неогоїстичної – позиції, за якою глобальні результати будуть використані нащадками наступного циклу життя. Таким чином, простежується кооперація на зовсім інших засадах, тому що бажання задовольнити власні життєві та соціальні потреби особистості не є домінуючими в державі й можуть розглядатися як маленький струмок у величезному потоці мейнстріму суспільства. Ці ґрунтовні засади – суспільна власність та кооперація, яка спирається на альтруїстичне, тобто ірраціональне бажання будування майбутнього для деперсоналізованих нащадків [81, с. 51].

У другій половині ХХ століття у наукових колах поширювалися погляди про те, що від швидкого економічного зростання виграють усі соціальні прошарки, а соціальна нерівність суттєво пом'якшиться, перестане бути катализатором протесних настроїв і відповідних колективних дій. Але соціально-економічний розвиток у ХХІ столітті засвідчує протилежне. Економічне зростання не зменшує майнової нерівності. Вона не лише збереглася, а й суттєво зросла. Зростання прибутків у світовому масштабі супроводжувалося збільшенням нерівності в процесі їхнього розподілу. Економічна статистика показує колосальний розрив у прибутках як між багатими та бідними країнами, так і всередині країни [88, с. 3].

Оскільки соціальної справедливості поза часом і простором не буває, сучасне суспільство потребує утвердження власної унікальної ідеології

соціальної справедливості, яка би враховувала наявні уявлення усіх соціальних груп про справедливий розподіл благ та ресурсів.

Визначити власне, сповнене конкретно-історичними змістами, ядро категорії «соціальна справедливість» народу України – задача складна, має багато щабель і ніяким чином не може бути розв’язана шляхом механічного переносу висновків найвідоміших філософів, які працювали виключно в контексті європейської парадигми. Останні соціологічні дослідження настроїв співвітчизників демонструють дуже низький рівень довіри існуючій політичній владі [81, с. 52].

Різноманітні соціологічні дослідження, що спрямовані на визначення домінуючих українських поглядів щодо соціальної справедливості, підтверджують наявність двох рівнозначних настанов. Перша пов’язана з традиційним у ліберальній доктрині ланцюгом «приватна власність – раціональна діяльність – кооперація», яку демонструє передусім молодь країни (визначена група молоді, яка має орієнтації на «економічну незалежність», «особисту свободу, незалежність у судженнях і діях», «побутовий комфорт», «повноцінний відпочинок, цікаві розваги», «можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів»), яка зорієнтована на задоволення власних потреб, що дозволяє визначити цей фактор як «егоїстичний». Друга тенденція демонструє інші засади для кооперації: присутні як домінуючі в певній групі молоді такі ціннісні орієнтації, як «участь у громадському житті, вирішенні суспільних проблем», «можливість приносити користь людям», «залучення до літератури і мистецтва», «цікава, творча робота», «освіченість, знання» та «високе службове і громадське положення» [88, с. 148].

Пошук загальнонаціональних засад задля будування суспільства соціальної справедливості – це шлях до зниження соціальної напруги. При цьому, механічне перенесення ліберально-демократичної доктрини будування суспільства на українські реалії без ретельного аналізу конкретно-історичних засад національної ментальності привів країну до вкрай ганебного

розшарування суспільства на чолі з одним єдиним статусним критерієм – економічним багатством, що ніяк не є нормою для сучасної Європи. До того ж, криза капіталістичної системи, яка демонструє перемогу егоїстичних настанов (суспільство надспоживання, поразки держави перед хижацькими інтересами транснаціональних корпорацій тощо), потребує від людства альтернативних настанов. Такі національні риси, виражені через яскраві альтруїстичні ментальні настанови, є в нашому суспільстві, виявлені як діючі у молоді, можуть бути використані для формування зовсім іншої, пасіонарної політичної еліти України [81, с. 54].

Нині Україна знаходиться в дуже складних умовах, адже відкрите воєнне повномасштабне вторгнення РФ в Україну спричинило бойовими діями та тимчасовою окупацією територій населенню суттєві фізичну, матеріальну та психологічну шкоду, одночасно загострилась економічна криза та відбулось зростання безробіття в країні. Під час війни в Україні суттєво підвищилась кількість соціально незахищених осіб, що обумовлене руйнуванням та втратою майна, зниженням рівня доходів людей, збільшенням частки внутрішніх переміщених осіб. Зрозуміло, що у контексті таких подій наша держава велику увагу приділяє питанням збереження життя населення та його соціального захисту.

Ідеологія соціальної справедливості тісно пов'язана із соціальною політикою. Через те, що в умовах війни виникають нові вразливості, які у свою чергу накладаються на старі (наприклад, безробітна людина чи малозабезпечена сім'я стає ще і внутрішньо переміщеною особою) це створює нові виклики для соціальної системи країни. Війна болюче вдарила по всьому населенню країни, велика частина втратила роботу, свої домівки. Значно зросло навантаження на всю соціальну систему, при цьому багато об'єктів соціальної інфраструктури було пошкоджено чи зруйновано. До проблемних питань у соціальній сфері, які мають бути вирішені з урахуванням принципу соціальної справедливості можна віднести такі: залежність отримання соціальної допомоги вразливим категоріям населення від рівня їхнього доходу

(цей поріг дуже низький), необхідність визначення нових категорій осіб, які потребують державної підтримки (ветерани, особи які втратили житло, чи ті, хто проживають на окупованих територіях), при цьому не всі, хто відносяться до цих категорій насправді потребують допомоги, дехто може самостійно справлятися із негативними викликами, на відміну від тих, хто за формальною ознакою до цих категорій не належить, проте вкрай потребує державної допомоги.

До соціально-економічних викликів сьогодення варто віднести проблему виїзду великої кількості громадян закордон та внутрішньої міграції. У таких обставинах окремі автори вирішення проблеми безробіття та бідності бачать у наданні можливості особам, які опинилися у складному фінансовому становищі започаткувати власний бізнес. І доказом цьому стають історії у мережі інтернет про внутрішньо переміщених осіб, які «змогли». Погоджуємося з академіком НАН України Е.М. Лібановою, що хоча зазвичай розв'язання «проблеми бідності у світі» ототожнюється із закликами «зробити права людини непорушними», спрямовувати «більше грошей найбіднішим», переконаннями, що «бідні є природженими підприємцями» та що «іноземна допомога вбиває розвиток», насправді все це аж ніяк не кореспондується з проблемами кожної окремої особистості, з її можливостями, потенціалом і врешті-решт з її власними уявленнями про дієвість державних програм допомоги бідним, про перспективи власної долі, про доцільність застосування власних зусиль для подолання бідності [89, с. 46].

До того ж, відмічається, що мікрокредитування, яке в багатьох теоретичних роботах визнається чи не панацеєю від бідності, не дає відчутних позитивних результатів ані щодо інвестицій, ані щодо споживання чи інших характеристик розвитку. До того ж часто саме бідні позичальники допускають марні витрати взятих у борг коштів, через мікророзміри свого підприємства вони значно більше наражаються на ризики, а оскільки не мають надійної застави, офіційних можливостей повернути борг у них не так вже й багато. Нещодавно серед прихильників мікрокредитування почало поширюватися

уявлення, що чи не в кожній бідній особі є «зародки підприємця». Насправді головним позитивним наслідком такого переконання є хіба що руйнування хибного сприйняття бідних як легковажних, безвідповідальних, некомпетентних осіб [89, с. 47].

До того ж, до проблемних питань у соціальній сфері, які мають бути вирішені з урахуванням принципу соціальної справедливості можна віднести питання ролі гуманітарної допомоги та міжнародних донорів, зокрема питання справедливості у розподілі гуманітарної допомоги та коштів на відновлення країни. У органів місцевої влади обмежені можливості, через те, що донори допомоги визначають сфери, де вони бачать необхідність змін. Роль міжнародних організацій у повоєнній відбудові, безумовно, велика, проте є ризик, що не країна сама визначає свої пріоритетні напрями відбудови, їх формат, а ті, хто це фінансує.

Питання справедливості чи несправедливості розподілу породжує негативні сценарії у суспільстві. Незгода людей, бути приналежними до категорії вразливих, чи навпаки, обурення, чому одним надають допомогу, а іншим ні, все це викликає питання про справедливість критеріїв, за яким здійснюється такий розподіл.

Після завершення війни у процесі повоєнного відновлення та подальшого сталого економічного розвитку перед Україною постануть нові важливі завдання не тільки щодо відновлення зруйнованого житла та об'єктів інфраструктури а й, побудови національної соціальної моделі, яка б задовольняла соціально-економічні права людей відповідно до вимог принципів соціальної справедливості.

У сучасній науковій літературі розглядаються три зовнішні умови досягнення соціальної справедливості: загальноекономічна та соціальна інфраструктура, соціально-економічні інститути, система логістики. Якщо у суспільстві такі умови не створені або є недостатніми, то справедливість не може бути досягнута, незважаючи на декларації та формальні гарантії держави. Інфраструктура має забезпечувати фізичні можливості зберігання,

транспортування та розподілу тієї частини валового внутрішнього продукту (ВВП), які суспільство спрямовує на потреби вразливих верств населення. Інститути, санкціонуючи благодійність і соціальні гарантії для бідних груп населення, не мають паралізувати стимули автономного функціонування домогосподарств, вони повинні встановлювати правила та норми соціального захисту. Універсальною системою логістики є ринок, тому руйнування ринку під гаслами боротьби зі спекулянтами та захисту бідних породжує неприйнятні ризики для забезпечення хоча б мінімально справедливого рівня споживання [13, с. 14].

Нині в українському суспільстві зростає критична увага до проблематики правового регулювання процесів повоєнного відновлення та сталого розвитку України. Війна значно завантажила всю соціальну систему країни, велика частина населення втратила роботу, свої домівки, багато об'єктів соціальної інфраструктури були пошкоджені чи зруйновані. Серед важливих завдань нашої держави у повоєнний час виступає не тільки відновлення нормального функціонування всіх інституцій, відбудова зруйнованого житла та об'єктів інфраструктури, а й подолання бідності, підвищення рівня життя населення та якості надання соціальних послуг. Сучасне законодавство має проблеми з втілення принципу справедливості у соціальній, бюджетній та податковій політиці. Інструментом реалізації політики соціальної справедливості повинна стати розробка, оновлення, впровадження, систематизованість, узгодженість та адаптація національного законодавства відповідно до міжнародних соціальних стандартів, зокрема до норм права ЄС.

Таким чином, формування плану відбудови України потребує уважного врахування усіх аспектів, оскільки від цього залежить подальший розвиток суспільства. Утвердження ідеології соціальної справедливості в суспільстві та впровадження зазначених принципів у чинне законодавство стане важливим кроком у післявоєнній відбудові країни.

Післявоєнна відбудова країни має здійснюватися на засадах сталості та справедливості. У чинному українському законодавстві міститься багато посилянь на принцип справедливості, проте, що саме за ними стоїть – це не конкретизується.

За останні роки в Україні назріла необхідність вирішення нових актуальних завдань, що вимагає пошуку вдосконалених підходів, здатних забезпечити безперервне економічне зростання в нових умовах функціонування. Це вбачається можливим за умови переходу на модель сталого розвитку, формування якої здійснювалося внаслідок поступового усвідомлення суспільством природоохоронних, економічних і соціальних проблем, які впливають на стан природного середовища. Концепція сталого розвитку постала головним глобальним викликом XXI століття, а прийняття Цілей сталого розвитку на Саміті ООН у 2015 р. визначило головні завдання для світової спільноти до 2030 р.

Перехід до сталого розвитку передбачає формування скоординованих дій у всіх сферах суспільного життя. Єдність економічних, соціальних та екологічних інтересів має реалізовуватись через відповідну систему взаємної відповідальності людини, держави, суспільства та бізнесу. Створення соціально відповідальних влади й бізнесу безпосередньо пов'язано із реалізацією концепції сталого розвитку [90].

Сталий розвиток передбачає збалансованість розвитку економічної, екологічної та соціальної систем і одночасну їх здатність до саморегуляції та відтворення. У різних трактовках зазвичай робиться акцент на одному з трьох компонентів залежно від того, на що повинен бути спрямований сталий розвиток. З однієї точки зору, підкреслюється сталість економічної користі від використання природних благ. Інший погляд вказує на важливість збереження фізичних властивостей навколишнього природного середовища й підкреслює абсолютну цінність збереження екологічних функцій навколишнього середовища, а ступінь збереження виражається в термінах наукових знань про екологічні властивості природних цінностей. Прихильники третього підходу

акцентують увагу на важливості підтримки якості життя й цінностях, створених людиною. Це може бути важливішим за стійку економічну користь або стійке фізичне навколишнє середовище. Найбільшою мірою триєдина проблематика сталого розвитку стосується господарсько-правових засобів. Саме вони мають своїм завданням забезпечення цілісності правової регламентації найважливіших видів економічної діяльності, пов'язаних із господарським використанням природних ресурсів та забезпеченням соціальної спрямованості природокористування [91, с. 25]. Баланс екологічного, економічного та соціального компонентів є основним принципом Цілей сталого розвитку. Аналізуючи реалізацію зазначених принципів у господарському законодавстві, здебільшого, акцент зміщується у бік екологічної складової: використання природних ресурсів та особливостей екологізації господарської діяльності. Надмірна увага до екологічної складової у національних стратегіях сталого розвитку не повинна відвернути увагу від соціальної складової, яка, на нашу думку, є найбільш перспективним напрямом.

Як зазначає О.В. Шаповалова, проблематика сталого розвитку найбільшою мірою стосується господарського права. Тому ті з господарсько-правових норм, які адекватні завданням сталого розвитку, потребують активізації та адаптації до вимог міжнародного права [91, с. 25].

Основні цільові орієнтири сталого розвитку з подолання бідності, голоду та скорочення нерівності напряму пов'язані з принципами соціальної справедливості. Слід підкреслити, що саме нормативним засобом реалізації принципу справедливості виступає право, сутність якого – це власне і є справедливість, а модифікація цієї сутності виражається у звичаях, законах, правових принципах, судових рішеннях тощо. Справедливе право має забезпечувати права і свободи людини, враховувати різні інтереси і сприяти досягненню консенсусу в суспільстві [92, с. 7].

Війна ускладнює рух до сталого розвитку і водночас потребує соціально відповідальної позиції держав, бізнесу, міжнародних організацій. Майбутня

відбудова держави також потребуватиме складних і відповідальних рішень української влади, а також консолідації зусиль світового співтовариства і великого бізнесу. У цих умовах бізнес матиме можливість продемонструвати готовність працювати над забезпеченням сталості та підтвердити свою прихильність принципам корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) [13, с. 21].

З проголошенням незалежності Україна поступово здійснює розбудову соціальної держави, яка повинна реалізовувати принципи справедливого розподілу національного багатства, майнових прав та тягаря розвитку держави і суспільства, принципи соціальної підтримки та взаємодопомоги, створення рівних умов та можливостей у реалізації прав і свобод людини і громадянина. Головне завдання соціальної політики держави такого типу полягає не стільки в розподілі благ, скільки у забезпеченні соціально-правових умов самодіяльності людини, яка здатна створювати ці блага та самостійно піклуватися про себе і своїх близьких [77, с. 286].

Серед людських цінностей соціальна справедливість посідає важливе місце, та надає орієнтири того, що дійсно є благом для людини та соціуму. При цьому, досліджуючи економіко-правовий аспект цієї проблеми фокус уваги має бути направлений на те, яку роль відіграє держава у забезпеченні справедливості в соціальній політиці, як співвідносяться права людини і громадянське суспільство, наскільки поважаються та дотримуються нею права особистості, тощо [77, с. 270].

У науковій літературі розглядаються два виміри справедливості – позитивний і негативний. Позитивний вимір орієнтований на рівний доступ членів суспільства до результатів функціонування господарської системи. Негативний відображає вимогу рівномірного розподілу тягаря витрат і втрат для всіх членів суспільства за кризових або катастрофічних умов [13, с. 13].

Актуальність проблеми соціальної справедливості найбільш гостро постає у періоди соціально-економічних та політичних перетворень. Тому війна в Україні, яка сприяла великій міграції населення, падінню рівня життя,

росту бідності тощо має великий вплив на розуміння суспільством справедливого та несправедливого.

Справедливість або несправедливість – це відчуття, яке людина переживає по відношенню до себе або інших осіб. Надання діям, явищам, подіям статусу «справедливих» є внутрішнім емоційним актом індивідуальної свідомості людини. Громадяни отримують інформацію про стан справ у суспільстві, економіці, політиці тощо і роблять свої оцінки, спираючись на традиції й світогляд. Інтерес державної влади полягає у збереженні соціального спокою й обґрунтуванні для суспільства власного існування. Громадяни, які відчують, що живуть у справедливому суспільстві, краще відносяться до державної влади, яка, на їхню думку, створила такі умови. Жодна державна влада не припускає, що вона несправедливо відноситься до своїх громадян. Навпаки, вона розробляє й упроваджує в масову свідомість свою версію «соціальної справедливості» для запобігання соціальним конфліктам. Соціальна справедливість є такою, якою її усвідомлює суспільство. Мінлива природа суспільної свідомості накладає відбиток на розуміння критеріїв соціальної справедливості. Тому відсутність явних і прихованих конфліктів у суспільстві свідчить про дотримання принципу соціальної справедливості. Саме у створенні такого суспільного ладу полягає завдання державної влади [86, с. 11–12].

Серед головних викликів сьогодення варто відзначити вибір суспільством ключових цінностей, які стали би панівними для більшості цього товариства. Саме життєві сенси стають найважливішим фундаментом та потужним двигуном оновлення нації, держави. Пошук таких цінностей для нашої ментальності – вкрай потрібна праця задля розуміння вектору розвитку майбутнього [81, с. 26].

Соціальна справедливість часто розглядається як узагальнена моральна оцінка суспільних відносин, і один з основних загальнолюдських соціальних ідеалів, конкретне розуміння і зміст якого змінювалося протягом історії, і сьогодні немає єдиного розуміння його змісту. При визначенні соціальної

справедливості найчастіше її співвідносять із соціальною рівністю, і в цьому контексті соціальна справедливість розуміється як міра рівності і нерівності в розподілі матеріальних і духовних благ у суспільстві, статусів і влади, а також у життєвому положенні різних суспільних груп [93, с. 106].

Соціально-економічна політика в Україні роками залежала від багатьох чинників – на неї впливали динаміка глобального ринку, інтереси місцевої еліти і локальні кризи. А зараз вона залежатиме від результатів завершення війни. Українське суспільство вже не перше десятиліття вписане в певну модель економічного розвитку, яка визначає соціально-економічну політику на національному рівні. Боргова залежність української економіки є одним із ключових механізмів, який задає вектор розвитку. Умови зовнішнього кредитування впливають як на макроекономічні заходи, так і на соціальну політику. Під час війни залежність від зовнішніх впливів лише посилюється. І хоча це дає змогу вберегти суспільство від катастрофи в умовах вторгнення, у довгостроковій перспективі це суттєво звужує вибір моделі післявоєнної розбудови [94].

Для українського суспільства справедливість означає встановлення відповідності між цінностями європейських соціальних стандартів та критичне переосмислення здобутків власного соціалістичного досвіду у розв'язанні соціальних проблем, соціального захисту населення. Це означає, що сучасне українське суспільство повинно мати свою програму розв'язання соціальних проблем, у якій принципи рівності, справедливості посядуть гідне місце. Особливо важливо переосмислити процедури, пов'язані з розподілом матеріальних і духовних цінностей, критерії розподілу, міру втручання держави в розподільні процеси. Практика свідчить, що в державі з ринковою економікою не можна зводити зміст соціальної справедливості ні до лібертаристської концепції справедливості (пріоритет ринкової стихії), ні до радянського соціалістичного розподілу, що ґрунтується на принципах адміністративно-командної зрівнялівки [87, с. 70].

Фундаментальна проблема виживання та гідного існування українського народу – це формування більшості, котра об'єднується навколо узгодженої концепції соціальної справедливості та дасть згоду та певні форми її втілення політичною елітою держави [95, с. 20]. Саме ідеологічні переконання стануть найважливішим фундаментом та потужним двигуном післявоєнної відбудови української держави. На думку В. Самохвалова, особливість юридичної справедливості полягає в тому, що вона у правовій сфері має найбільш чіткий, формально визначений характер і може пов'язуватися з державним примусом [96, с. 1].

Питання соціальної, моральної та економічної справедливості особливо загострюються в перехідні періоди розвитку суспільства, коли руйнуються одні традиції і тенденції та виникають інші, а тому категорія «справедливість» весь час наповнюється новим змістом і потребує переосмислення. Розвиток цивілізації, нові виклики людству потребують постійного оновлення концепції справедливості як у глобальних вимірах, так і стосовно реалії національного буття [97, с. 116].

Утвердженню ідеології соціальної справедливості мають передувати певні етапи. По-перше, аналіз сучасних масових настроїв українців та їхнього життєвого вибору, який стає очевидним за допомогою останніх соціологічних досліджень. По-друге, необхідність визначення форм утілення теоретичних визначень у практичну соціальну й політичну практику держави [95, с. 19].

Але визначити національну ідеологію соціальної справедливості замало. Українська історія знає чимало прикладів, коли політична еліта декларує необхідність своїм громадянам обмежувати власні потреби, жити за законами «зеленої економіки», та, водночас, не будує власне життя відповідно до цих гасел. Така невідповідність задекларованих ідей реальності має місце не лише на рівні окремих країн, а й світового рівня. Прикладом може бути кліматичний саміт COP26, у 2020, на який прибули учасники на 400 літаках, які отруїли атмосферу значно більше ніж пересічний громадянин розвинутої держави на протязі року, та спричинили більше забруднення парниковими газами, ніж

було вироблено у всій Великобританії [98]. Чи може людство вважати справедливим прийняття рішень цим самітом, якщо його представники своїми діями заперечують свої ж ідеї?

Той чи інший попит будівництва моделі соціальної справедливості, що базується чи то на європейській раціональності епохи Просвітництва, чи то на індустриальній світоглядній парадоксальності, – потребує втілення цієї моделі. Мова йде про інституційну оформленість, налагоджені соціальні норми, форми поведінки, механізми впровадження [81, с. 28].

У вітчизняних наукових колах вже досить міцно утвердилася думка щодо невідповідності існуючих концепцій соціальної політики сучасним реаліям і активно ведеться пошук нового концептуального базису у даній сфері. В той же час, сучасна соціальна політика, особливо вітчизняна, яка базується на концепції соціальної держави вже зовсім не забезпечує необхідних результатів, адже трансформаційні економічні зрушення вимагають не стільки захисту індивідів, скільки їх активізації до докладання максимальних зусиль заради власного благополуччя. Отже, для того, аби соціальна політика стимулювала населення розвиватися, вдосконалюватися, розширювати межі своєї активності тощо, вона повинна мати основним своїм спрямуванням створення умов та забезпечення можливостей для розвитку індивідів, тобто вона повинна базуватися на концепції всебічного розвитку особистості [99].

Таким чином, складні виклики, з якими зараз стикнулася країна, можуть стати трампліном для концептуального переосмислення ідеології соціальної справедливості в українському суспільстві. Чи доречним можна вважати наявне у сучасному українському науковому середовищі розуміння соціальної справедливості принагідно до кола питань щодо воєнного періоду та повоєнного відновлення країни? На нашу думку, нові складні виклики, як то військова агресія, з якими зіткнулася Україна, вимагають відповідних часу рішень та змін. Відтак, виходячи зі складності соціально-економічної ситуації у країні в умовах війни, найбільш ефективним буде конкретизація поняття

соціальної справедливості у чинному законодавстві (з урахуванням національних історичних вимог часу) та реалізація ефективної соціально-економічної політики держави задля післявоєнної відбудови країни. Від того, які концепції соціальної справедливості будуть покладені в основу державної ідеології соціальної справедливості залежатиме те, які рішення будуть прийматися, та як буде будуватися стратегія та тактика повоєнної відбудови. Відповідно, орієнтація саме на Цілі сталого розвитку ООН має бути запорукою утвердження ідеології соціальної справедливості у суспільстві.

1.4. Теоретико-правові засади конвергенції принципів рівності та справедливості у соціальній політиці держави (на прикладі сфери охорони здоров'я)

Ідеологія соціальної справедливості є важливим елементом правової та соціальної політики держави. Вона формує основи рівноправності та рівного доступу громадян до соціальних благ і можливостей. Соціальна справедливість є одночасно суспільною нормою та ідеологічним концептом, що має різні інтерпретації залежно від історичних і політичних умов. За словами Джона Ролза, соціальна справедливість базується на двох ключових принципах: принципі рівності та принципі різниці, що передбачає надання особливих переваг найменш захищеним верствам суспільства [4].

Сучасні інтерпретації ідеології соціальної справедливості також зосереджені на взаємодії держави та громадян. Держава, через нормативно-правове регулювання, забезпечує справедливий розподіл ресурсів та доступ до благ. Це включає соціальні гарантії в освіті, охороні здоров'я, трудових відносинах тощо. Дослідники підкреслюють важливість розвитку соціальної політики, яка гармонізує інтереси різних верств суспільства. Одним із

ключових завдань є зменшення соціальної нерівності через правове регулювання економічних відносин [100].

Питання дотримання принципів рівності та справедливості у контексті соціальної політики демократичних держав завжди займають ключові позиції як в дискусіях науковців, так і у риториці передвиборчих програм політичних лідерів. Означена тема у сфері охорони здоров'я є однією з найчутливіших проблем із точки зору уявлення людини про справедливість. Саме тому дефініція «справедливості» стає важливою складовою частиною політичної культури, соціальної політики держави та вагомим регулятором у галузі охорони здоров'я. Соціальна справедливість – це гарант суспільної стабільності та одночасно фундамент для трансформації економічної політики держави та добробуту кожної людини, яка має право на гідне життя. У Конституції України (стаття 3) стверджується, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визначаються в Україні є найвищою соціальною цінністю. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [28].

Дослідженням питання принципів права (зокрема, принципів рівності та справедливості), у тому числі їх реалізації у сфері охорони здоров'я, займалися: Дж. Ролз, О. Скакун, В. Опришко, С. Погребняк, Н. Федіна, В. Студінський, О. Агарков, Н. Солоненко, І. Бабич, С. Місержи, Д. Карамішев, І. Бахновська, Н. Шелевер та багато інших вчених. Розв'язанню проблем формування ефективної соціальної політики в Україні на сучасному етапі державотворення в своїх працях приділяли увагу В. Геєць, О. Скрипнюк, А. Гриненко, Г. Пилипенко, М. Ганслі Теренс, Г. Лопушняк, С. Бондаренко, Н. Бугас, У. Моторнюк, В. Лобас, В. Собченко та інші.

Загальнофілософські принципи та конституційні положення демократичних країн сповідують ідею підвищення статусу людини як носія найвищих цінностей і рушійної сили в забезпеченні всебічного глобального розвитку суспільства. Водночас, рахуючись із законами, звичаями, потребами соціальної справедливості як базових цінностей демократичного суспільства,

кожний суб'єкт прагне і має право реалізувати власну вигоду. При цьому правила і норми, які забезпечують гуманне співіснування людини і суспільства мають чітко регулюватися як категоріями морально-політичної і соціальної свідомості, так і нормативно-правовими актами, що забезпечують економічний розвиток і гармонізують інтереси різних верств суспільства [100, с. 24].

Власне, саме поняття соціальної справедливості, за висловом В. Студінського, відображає суперечливу єдність об'єктивного і суб'єктивного та чітко вписується в рамки одного із основних законів діалектичної філософії «єдності і боротьби протилежностей». Саме в такій системі координат формуються сучасні принципи взаємовідносин між об'єктом (суспільством) і суб'єктом (індивідом), які дозволять в сфері нових можливостей забезпечити підвищення рівня задоволеності у досягненні соціальних цінностей. Зазначена думка щодо сучасної оцінки змісту категорії соціальної справедливості не є вираженням революційних поглядів, а чітко відповідає ідеї справедливості, сформульованої її засновником, англійським філософом Г. Спенсером. Саме він зазначав, що справедливість включає в собі одночасно два елементи – позитивний і негативний. Позитивний елемент передбачає визнання за суб'єктом права на безперешкодну діяльність і користування благами, які він приносить. Негативний елемент справедливості, за Г. Спенсером, зумовлений однаковим правом на користування благом інших суб'єктів, повага до яких є основною умовою організації суспільної форми життя [101, с. 13].

З точки зору сучасної інтерпретації, нерівноважність двох елементів не має сприяти виникненню суперечливості в оцінці та розумінні справедливості у сфері суспільних відносин, а як сучасна реальність у розвитку інформаційних технологій коли «плюс» і «мінус» стали ключовим елементом алгоритму створення нових можливостей для розвитку здібностей і благ людини. Обережне плекання спільних інтересів власного і суспільного дозволить максимально швидко і всебічно використовувати потенціал

сучасних інноваційних технологій, що забезпечить досягнення олімпу сталого розвитку демократичної держави.

Саме такий підхід не дозволяв і не дозволить законсервувати категорію соціальної справедливості, оскільки вона, як динамічна форма суспільного буття, має здатність трансформуватися під впливом рівня розвитку економіки, науки, культури, продуктивних сил, суспільно-політичної свідомості та законодавчої бази і її здатності вчасно відчувати зміни, що є характерними для певного періоду.

Правове регулювання економіки є базовим інструментом для досягнення соціальної справедливості. У більшості демократичних країн економічне право відіграє важливу роль у регулюванні ринкових процесів, зокрема щодо соціального захисту найуразливіших груп населення. Одним із головних принципів є зобов'язання держави забезпечити справедливий розподіл національного багатства через податкову політику, пенсійне забезпечення та соціальну допомогу [102, с. 134].

У сучасному світі економічна політика держави визначає не лише економічний розвиток, але й справедливий розподіл ресурсів. Ідеї соціальної справедливості дедалі частіше застосовуються в рамках стратегії сталого розвитку. Наприклад, відповідно до міжнародних стандартів, розроблених ООН, концепція сталого розвитку передбачає досягнення соціальної справедливості через зменшення нерівності, підвищення якості життя та забезпечення рівних можливостей для всіх [103, с. 161].

Економічні реформи, що спрямовані на забезпечення справедливого розподілу ресурсів, є основою для утвердження ідеології соціальної справедливості. Зокрема, йдеться про заходи щодо підтримки малого і середнього бізнесу, впровадження системи соціальних гарантій для робітників, а також зменшення податкового навантаження на найбільш вразливі верстви населення [104].

Світовий досвід демонструє, що економічна політика, заснована на засадах соціальної справедливості, сприяє стійкому розвитку суспільства.

Зокрема, у країнах-членах ЄС соціальна справедливість є одним із ключових принципів правового регулювання економіки. Це досягається через високі стандарти соціального захисту, програми боротьби з бідністю, рівного доступу до якісної освіти та медицини.

Запровадження інноваційних підходів до розподілу соціальних благ дозволяє зменшити нерівність та забезпечити стабільність суспільства. Важливо зазначити, що інтеграція соціальної справедливості в економічні процеси забезпечує збалансоване зростання національних економік, яке базується на соціальній згоді та справедливості.

Україна, у контексті європейської інтеграції, активно впроваджує принципи соціальної справедливості у свою соціально-економічну політику. Однією з ключових реформ є модернізація системи соціального захисту, яка має забезпечити справедливий розподіл соціальних благ та гарантій для всіх громадян. Це включає реформування пенсійної системи, системи охорони здоров'я та підтримки малозабезпечених верств населення [93].

Враховуючи, що явище соціальної справедливості за своїм походженням і змістом - глибоко історична тема, в ній активно і органічно генерується плінне, змінне, перспективне і постійно стійке (стабільне), що гарантує систему самоорганізації та гідного життя людини. У зв'язку з цим, на кожному етапі розвитку суспільної свідомості актуалізуються теоретико-правові дослідження ідей, основ і причин виокремлення та обґрунтування появи нових векторів і концепцій базових компонентів справедливості, необхідних для розбудови успішної держави. Особливого значення набуває проблема переосмислення справедливості в напрямі розбудови основних принципів функціонування системи охорони здоров'я в контексті загальнолюдських цінностей на етапі стрімкого розвитку та впровадження інноваційних технологій.

Обов'язком держави є забезпечення умов для найбільш ефективної реалізації права людини на охорону здоров'я. Мова йде не лише про механізм фінансування процесу лікування громадян за рахунок коштів державного

та\або місцевого бюджетів, а й також про регулярне оновлення підходів до побудови системи охорони здоров'я, її оптимізації. Обґрунтованою є позиція В.М. Пашкова, який стверджує, що для того, щоб право на здоров'я стало реальністю для усіх людей, вони повинні мати доступ до високоякісних медичних послуг. Для цього законодавство кожної країни повинно обирати нормативно-правові способи забезпечення такого права з обов'язковим забезпеченням відповідальності його виконавців [105, с. 44].

Стрімке входження інноваційних технологій в повсякденне життя кожного індивіда зобов'язують нас по-новому дивитися, аналізувати, оцінювати та переглядати соціально-економічні, правові та морально-етичні аспекти, що виникають в медичній, фармацевтичній, біотехнологічній та інших найбільш соціально дотичних галузях діяльності суб'єктів господарювання. Відомо, чим стрімкіше розвиваються і впроваджуються новітні технології, зокрема, клонування, редагування геному, персоналізована терапія тощо, тим складнішими стають проблеми гарантування біобезпеки, у т.ч. в контексті забезпечення соціальної рівності та справедливості, а також нормативно-правові засади супроводу використання відповідних наукових досягнень. В епоху стрімких наукових досягнень гостро постає питання щодо їх практичного випробування та доступності для окремих верств населення, що зазвичай призводить до ще однієї підстави для розшарування суспільства.

Нинішній етап розвитку суспільної свідомості характеризується стрімким підвищенням вмісту і якості інноваційних розробок, які забезпечують успішне зростання прибутку суб'єктів господарювання та задоволення сучасних потреб ринкового попиту. Титанічним зрушенням в соціально-економічній організації суспільних відносин протягом останніх десятиліть стали результати досягнень фундаментальних досліджень у сфері природничих, математичних, матеріалознавчих, технічних та інших галузей науки одночасно з вибуховим розвитком інформаційних технологій. При цьому одним з ключових чинників визначення рівня благополуччя населення залишається ступінь розвитку сфери охорони здоров'я. Всі ми, як безпосередні

учасники відносин у сфері охорони здоров'я, певною мірою несемо відповідальність за формування окремих ланок сучасної та майбутньої моделей збереження здоров'я та продовження якості життя людини.

В умовах воєнних дій та викликів побудови післявоєнної стратегії відновлення різних сфер життєдіяльності суспільства виникає необхідність створення нових концепцій, підходів та парадигм. Незмінним та недоторканим залишається дотримання фундаментальних прав та свобод людини. Право на здоров'я (догляд за здоров'ям/охорону здоров'я) є базовим правом людини, що закріплене у низці міжнародно-правових актів: ст. 25 Загальної декларації прав людини; ст. 11 Європейської соціальної хартії; ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права; ст. 24 Конвенції про права дитини та ін.

Проблема здоров'я населення та забезпечення активного довголіття були і залишаються пріоритетом економічно благополучних країн світу. Одним із базових соціальних прав громадян є право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ч. 1 ст. 49 Конституції України). Збереження і зміцнення здоров'я населення та забезпечення його якісною медичною допомогою з дотриманням принципів рівності та справедливості залишається ключовим драйвером у трансформації законодавчої бази та реформуванні системи охорони здоров'я цивілізованих держав.

Ринкові перетворення в державі зобов'язують громадян враховувати зміну акцентів у проведенні соціальної політики спрямованої на створення умов самостійного забезпечення достойного рівня доходів з одночасним правом максимального збереження власного здоров'я і відновлення фізичних ресурсів, необхідних для створення суспільних благ.

У свідомості українського суспільства, соціальна справедливість означає встановлення відповідності між європейськими стандартами та здобутками власного соціального захисту з правом рівного доступу до програм збереження здоров'я. Тому стає зрозуміло, що саме на етапі тектонічних змін у здійсненні соціальної політики держави виникає нагальна

потреба довести до суспільної свідомості необхідність модернізації національної соціально-економічної моделі рівності та соціальної справедливості в доступі до необхідних медичних послуг, спрямованих як на забезпечення основ громадського здоров'я, так і закладення фундаменту для своєчасного доступу суспільства користуватись можливостями інноваційних технологій скринінгу профілактики та персоніфікованого лікування різноманітних патологічних станів.

Саме наведені вище підстави диктують актуальність даного дослідження, метою якого є огляд і обґрунтування доцільності застосування сучасних принципів рівності та справедливості в контексті механізмів розвитку функціонування системи охорони здоров'я, яка спрямована на збереження загальнолюдських цінностей в умовах реформування медичної галузі, гарантованих рівністю доступу населення до якісної медичної допомоги та сприятиме як зміцненню громадського здоров'я, так і забезпеченню одночасного доступу до вікна можливостей та переваг, що дозволить зменшити відмінності населення у користуванні ефективними інструментами персоналізованої медицини на шляху до формування справедливого суспільства.

Питання справедливості та рівного доступу населення до медичних послуг в системі охорони здоров'я є надважливим у всьому світі. Однак особливої актуальності воно набуває в час стрімкого розвитку інноваційних технологій, в тому числі і в медичній галузі. Високі темпи розвитку фундаментальних досліджень різних наукових напрямів сприяють створенню та впровадженню нових технологій скринінгу, профілактики, діагностики і лікування, які значно розширюють можливості підвищення тривалості і якості життя людини. При цьому, варто об'єктивно зазначити, що зростає і вартість надання таких медичних послуг, що обмежує доступ населення до їх своєчасного отримання. Значно ускладнюють ситуацію і виклики пов'язані з наслідками військової агресії, особливості соціально-економічних, демографічних, економічних факторів, що обмежують основне конституційне

право громадян України на реалізацію справедливого доступу до медичних послуг. Тому не випадково стратегічні плани ВООЗ «Європейська програма роботи на 2020-2025 рр. Спільні дії для міцнішого здоров'я» спрямовані на пошук шляхів удосконалення системи охорони здоров'я в країнах Європейського регіону, яка сприятиме забезпеченню справедливого та рівного доступу населення до медичних послуг. Саме тому одним із пріоритетних завдань у всьому світі визнано прагнення до універсального охоплення послугами охорони здоров'я (Universal Health Coverage) [106, с. 6].

Водночас у процесі створення моделі майбутнього справедливого і рівного доступу, спрямованої на збереження здоров'я і підвищення тривалості життя, все активніше світовим науковим товариством усвідомлюється необхідність нарощування соціально-економічних детермінант та їх гармонізація з інноваційно-технологічними, які розширюють можливості суспільства нової формації, і забезпечать право громадян використовувати результати наукового прогресу в інтересах підтримки і збереження власного, а відповідно – і громадського здоров'я.

Передусім, необхідно зазначити, що наукові підходи до визначення ключових понять цього дослідження, а саме: «рівність», «справедливість», «соціальна справедливість» є досить різноманітними. Конституційний Суд України у своєму рішенні від 22.09.2005 № 5-рп/2005 вказав, що із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі [107].

Проте з метою уніфікації певного розуміння вбачається доцільним взяти за основу наступні запропоновані вченими твердження. Зокрема, принцип рівності в праві передбачає вимогу поводитися в однакових випадках однаково, а у відмінних – неоднаково, а також забороняє дискримінацію як одне з найочевидніших порушень принципу рівності [108, с. 126]. Досить

дискусійною є категорія «справедливості», яка є водночас філософською, правовою, соціальною та морально-етичною. Оскільки нас цікавить справедливість як юридична категорія, то варто звернути увагу на думку І. Бабиц, відповідно до якої справедливість набуває якості принципу тією мірою, в якій вона втілюється у нормі права. А відповідне втілення означає звуження його застосування. Водночас принцип справедливості як принцип законодавства збігається з принципом законності [109, с. 192]. Ще більш суперечливою є явище соціальної справедливості. Вважається, що соціальна справедливість існує як деякий феномен суспільної свідомості (правового, релігійного, морального, економічного), що фіксує соціальну справедливість як винагороду і визнання за працю, забезпечення усім мінімального соціально гарантованого рівня і якості життя, рівний доступ до соціальних благ (отримання освіти, збереження здоров'я), до інформації, до культурних цінностей тощо [93, с. 107].

На сучасному етапі розвитку суспільства, коли можливості і потреби не завжди відповідають інтересам громадян, виникає певна турбулентність в їх свідомості. Такі процеси актуалізують питання соціальної справедливості, вони набувають ознак мінливості, а в масовій свідомості відбувається переоцінка як власних, так і суспільних цінностей. В погоні за мінімізацією сучасних детермінант, які визначають причини нерівності у сфері громадського здоров'я та шляхів його покращення, варто не втратити можливості збереження здоров'я кожної окремої людини.

Конвенція Ради Європи про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину чітко та однозначно задекларувала у ст. 2 пріоритет інтересів та благополуччя окремої людини над інтересами всього суспільства або науки [110]. Саме тому сьогодні в умовах стрімкого науково-технічного прогресу, особливо важливо акцентувати увагу на можливості інноваційних технологій як інструментах, здатних підвищити рівень здоров'я у новітній спосіб, справедливим чином скоротити розриви в стані здоров'я різних соціальних

груп населення. Варто зазначити, що з погляду нині чинних принципів пошуку варіантів справедливості це питання вимагає додаткових зусиль і найголовніше – міждисциплінарного підходу. Розуміння необхідності старту у розробці нормативно-правових документів, наукових засад перебудови управління, фінансування та створення сучасної мережі інфраструктури у сфері охорони здоров'я дозволить не лише своєчасно імплементувати європейські норми і стандарти, але одночасно досягти нових засад у наданні доступних і якісних медичних послуг населенню України.

При формуванні державної політики у сфері охорони здоров'я важливо віднайти максимально ефективний спосіб реалізації права людини на охорону здоров'я з урахуванням балансу між інтересами громадян, наявними механізмами фінансування, спроможністю системи державного управління та економічними показниками країни. Іншими словами, завдання полягає в тому, щоб досягнути найвищих показників якості життя (в контексті охорони здоров'я) населення, застосовуючи найбільш економічно ефективні механізми, підходи та інструменти.

Досить непросто реформувати будь-яку сферу суспільного життя, а надто таку соціально чутливу як охорона здоров'я. Проте воєнний та повоєнний періоди значної невизначеності відкривають насправді нові можливості та навіть спонукають до виваженого ризику – ризику застосування інноваційних підходів до системи охорони здоров'я. Адже справжній рівень дієвості та виправданості відповідних інновацій можливо оцінити лише надавши змогу таким інноваціям проявити себе в процесі масштабного застосування. Безумовно, це не виключає попередню науково-технічну їх оцінку, експериментальні дослідження та фінансово-економічні розрахунки.

Розробка концепту політики справедливості у сфері охорони здоров'я має передбачати своєчасну імплементацію здобутків інноваційних технологій та знайти механізми та засоби вмонтувати в існуючу систему громадського здоров'я переваг і можливостей персоналізованих підходів. Персоналізована медицина сьогодні є предтечею медицини майбутнього, яка одночасно

враховує інтереси власного і суспільного здоров'я, яке обов'язково трансформується в соціально-економічну парадигму відродження та зростання добробуту суспільства.

Соціальні гарантії та економічні стимули спрямовані на покращення громадського та власного здоров'я повинні бути доцільними, обґрунтованими, збалансованими і взаєморегульованими. Можливо, варто звернути увагу на існуючий пакет соціальних гарантій [111, с. 130], де охорона здоров'я знаходиться далеко не на першій позиції в рейтингу пріоритетів та провести перегляд ранжованого ряду. Залишається відкритим питання: такий порядок – це випадковість чи глибоко закладена політична свідомість. Така система мимоволі нашоєму на спогад відомого афоризму А. Шопенгауера: «Немає вищої мети для науки (а відповідно – суспільства), як мета спрямована на збереження здоров'я людини». І щоб підкреслити значення своєї позиції відомий філософ-публіцист висловив думку, з якою складно не погодитися: «Здоров'я до того переважає всі останні блага життя, що насправді здоровий жебрак щасливіший від хворого короля». Зазначеними сентенціями висловлена ключова формула людського буття. Треба чітко усвідомити, що основний людський капітал – це здоров'я. Здоров'я – це багатомірне поняття, яке виходить далеко за рамки наявності діагнозу, який інколи звучить як вирок. Здоров'я – це система численних координат, в рамках яких людина почуває себе комфортно та генерує створення власних матеріальних та суспільних благ як важливих складових громадського здоров'я. За визначенням ВООЗ, здоров'я – це стан повного фізичного, духовного та соціального добробуту, а не тільки відсутність хвороб та фізичних дефектів [112, с. 1]. Ця формула головного соціального блага має бути відправною точкою на всіх гілках виконавчої, науково-виробничої вертикалі у формуванні політики охорони здоров'я в державі і особисто кожного окремого громадянина.

Важливо, щоб суспільно-політична позиція та творчий потенціал наукової думки були спроможні знайти золоту середину, яка здатна допомогти

врівноважити терези у відносинах «індивід-суспільство». Створення таких умов в реалізації взаємозв'язків і взаємозалежності завжди буде як в інтересах суспільства, так і кожного його члена.

В Україні на сьогодні прискорення цих процесів значно ускладнене агресією РФ проти нашої держави і це об'єктивно створює форс-мажорні обставини щодо реалізації вкрай необхідних заходів. Водночас варто пам'ятати, що форс-мажорні виклики (або т.зв. «чорні лебеді») часто породжують унікальні шанси нових поступів, у тому числі і у сфері формування оновленої соціальної політики держави. Окрім того, Україна знаходиться в активній фазі реформування системи охорони здоров'я. Україна як ніколи потребує нових ідей та нетривіальних рішень, оскільки нестандартні умови потребують нестандартних рішень. Мова піде про запровадження нової дієвої моделі функціонування охорони здоров'я та необхідності термінового створення нормативно-правового забезпечення, яке б уможливило своєчасне впровадження інноваційних процесів не лише в системі охорони здоров'я, але і в інших суміжних сферах, які б дозволили забезпечити синхронність цих процесів в інтересах суспільства. Темпи та закономірності соціально-економічного розвитку і, зокрема у медичній галузі, будуть залежати від ролі і функцій експертних комісій, які зобов'язані провести своєчасну інвентаризацію існуючих пропозицій та сприяти формуванню суспільної думки в значимості їх системного сприйняття та результатів їх послідовного термінового та відстроченого впровадження, як стратегічної перспективи розвитку соціально-спрямованого та економічно-мотивованого суспільства. Безумовно, така робота має бути одночасно синхронізована з кращими моделями європейського законодавства та відповідати їх стандартам.

Д. Карамішев у своїй монографії трактує роль системи охорони здоров'я і пропонує її розглядати як систему заходів політичного, економічного, правового, соціального, культурного, наукового, медичного, санітарно-гігієнічного та протиепідемічного характеру, спрямованих на збереження та зміцнення здоров'я кожного громадянина, надання йому

адекватної медичної допомоги у разі погіршення або втрати здоров'я [102]. В основу сучасної парадигми розвитку системи охорони здоров'я мають бути покладені основи кращої світової практики в цьому напрямі, які забезпечуються партнерськими державно-приватними функціями, повноваженнями та відповідальністю за покращення рівня громадського та приватного здоров'я, а інвестиції в здоров'я людини визнати як кращою формою накопичення державного капіталу.

Аналіз останніх досліджень і наукових публікацій свідчить про еволюцію у діяльності системи охорони здоров'я на тлі суспільних потреб та вимог щодо євроінтеграційних процесів України. Сьогодні значно активніше розробляються стратегія проведення реформ на різних рівнях владних структур, оновлюються методологічні засади та нормативно-правові інструменти, спрямовані на оптимізацію цілей державної політики у сфері охорони здоров'я [104; 113; 114]. Значного поступу на цьому шляху сприяє глибоке вивчення міжнародного досвіду, адаптація та апробація окремих аспектів політики реформування та їх вплив на стан громадського здоров'я [103; 115]. Досвід окремих країн світу показує, що медичні послуги високої якості досить успішно надаються в країнах з ринковою формою економіки. При цьому суспільно очікувані результати забезпечуються консолідацією ефективних технологій та справедливістю в системі доступу, що стає частиною економічної доцільності [116, с. 161].

Глибоке вивчення європейського законодавства та використання окремих їх положень, як стандартів, допомагає авторам та експертам вітчизняних законопроектів прискорювати євроінтеграційні процеси медичної сфери. Сьогодні їх зусилля спрямовані на пошук або розробку оптимальної моделі організації та функціонування мережі закладів охорони здоров'я, яка б враховувала перевагу державно-приватного партнерства та можливості інноваційних процесів і використовувала їх в інтересах суспільного прогресу. При цьому важливо передбачити, щоб серед значних функцій, які включають в себе забезпечення всеохоплюючого доступу до медичної допомоги та

дотримання стандартів якості обов'язковими були права та можливості використовувати новітні технології скринінгу, профілактики та персоналізованої терапії, що буде відповідати глобальним стратегічним цілям розвитку суспільства. Доведеним є факт, що суспільство потребує такої моделі, яка б сприяла найбільш повному та якісному задоволенню потреб людини.

Незважаючи на те, що ринкові механізми залишаються суперечливими та існують певні розбіжності в моделях фінансового забезпечення та сучасною інтерпретацією терміну «справедливості» щодо охорони здоров'я [111, с. 134], варто закласти в новітню модель охорони здоров'я механізми впровадження інноваційних технологій в медичну сферу як головний принцип гарантування медичної допомоги кожному члену суспільства XXI століття. Ринкові перетворення в Україні та світі загалом є головним атрибутом нашого сьогодення та вимагають зміни акцентів у проведенні соціальної політики, спрямованої на створення умов, за яких би кожна людина могла користуватись благами та забезпечувати відновлення потенціалу власних фізичних ресурсів та благополуччя суспільства.

Одним із таких важелів та механізмів, які здатні забезпечувати, як прогрес в економічному добробуті так і власному здоров'ї виступає персоналізована медицина, яка стрімко стає частиною нашої дійсності і є однією із фундаментальних основ 5P медицини, нарівні з предиктивною, превентивною, партисипативною та прецезійною [113, с. 144; 117; 118].

Персоналізована медицина базується на баченні ефективних скринінгових профілактичних, діагностичних, терапевтичних і реабілітаційних стратегій заснованих на фундаментальних досягненнях в науковій сфері та точному розумінні молекулярно-генетичних і екологічних детермінант патологічних процесів. Нещодавні міждисциплінарні досягнення в науковій сфері надали поштовху стрімкій появі біомедичних відкриттів, фармацевтичних інновацій та залученню можливостей штучного інтелекту, що сприяють переходу медичної галузі в сферу точних технологій. Сучасні

медичні інноваційні технології дозволяють забезпечити індивідуальні рівні для діагностики, лікування та зміцнення здоров'я та профілактики захворювань соціальних груп загалом. Останнім часом значно зростає кількість наукової літератури, яка містить глибокий аналіз переваг і економічних обмежень широкого впровадження персоналізованої медицини. Серед факторів стримування – справедливість розподілу соціальних благ, генетична різноманітність населення, проблеми впровадження та безліч менш значимих питань. Проте, як слушно зауважує Elizabeth G. Cohn, досягнення сучасної медицини не можуть чекати, поки на всі ці питання буде знайдено відповідь [119], оскільки такий підхід і може стати найвищим проявом соціальної несправедливості у сфері охорони здоров'я.

Помилковим є твердження про закладення дискримінаційних принципів у персоналізованій медицині [120, с. 49], адже виняткову особливість такого підходу намагаються перетворити на негативний аспект. Безумовно, дискримінація заборонена на усіх рівнях як міжнародного, так і вітчизняного законодавства. Проте у випадку з персоналізованою медициною саме дослідження певних генетичних та інших відмінностей одних людей від інших дає змогу отримати безпосередньо той індивідуалізований підхід до лікування та профілактики. Відомим є той факт, що персоналізована медицина – це не про економію чи здешевлення, а про якість та ефективність превенції, лікування та реабілітації. Тому лише у віддаленій перспективі можливо брати до уваги факт скорочення фінансування, що буде пов'язане з раннім виявленням певних захворювань та їх ефективним лікуванням на початкових стадіях.

Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) зауважує [121, с. 288], що персоналізована медицина здатна змінити спосіб надання медичної допомоги, характер відносин між лікарями та пацієнтами, збільшити тривалість та якість життя, а також стати передумовою для впровадження нових бізнес-моделей у сфері біотехнологій, що будуть засновані на більш тісних зв'язках між наданням медичних послуг та розробкою методів

лікування. ОЕСР звертає увагу, що нові бізнес-моделі для використання переваг технологій персоналізованої медицини можуть бути більш доступними та реальними для впровадження в країнах з приватними системами охорони здоров'я, але більшість країн-членів ОЕСР мають системи охорони здоров'я, що фінансуються державою.

Окрім того, одним з найбільш складних елементів впровадження персоналізованої медицини в медичну практику України є нормативно-правове врегулювання відповідних правовідносин. Проблема полягає в тому, що медична практика є тією сферою господарської діяльності, ступінь нормативного регулювання якої є досить високим. Це виправдано та пов'язано зі значним ступенем ризику для найбільшої цінності у житті кожної людини – її здоров'я.

З урахуванням попередніх досліджень та висновків, запровадження будь-яких новацій у сфері охорони здоров'я, зокрема розробка правової моделі персоналізованої медицини, повинно розглядатися з точки зору доцільності та ефективності, але першочерговим має залишатися медико-біологічна оцінка результатів впливу на пацієнта з урахуванням його/її індивідуальних реакцій та/або особливостей [122, с. 39]. Водночас варто бути готовими до того, що впровадження відповідного підходу може похитнути терези усталеного розуміння про рівність та соціальну справедливість у визначеній сфері.

Однак наявність зазначених проблем можна розглядати як короткотермінові фактори стримування. Темпи накопичення та розвитку сучасних баз даних, зокрема і в сфері охорони здоров'я, та залучення інформаційних технологій здатні швидко нівелювати існуючі стримуючі фактори впровадження методів персоналізованої медицини, в тому числі в структуру та модель оптимізації громадського здоров'я. Важливим аспектом у цьому питанні може виявитися контроль і отримання нових результатів для виявлення та справедливого розподілу вигод як в інтересах окремої людини, так і суспільства загалом.

Час воєнної невизначеності варто використати для формування стратегії післявоєнної відбудови України, пріоритетом якої стануть фундаментальні права людини, зокрема у медико-біологічній сфері як складовій соціальної. Сучасні дослідження у галузях медицини та біотехнологій відкривають шлях до найбільш ефективного способу реалізації прав людини на охорону здоров'я через створення передумов для доступу до високоякісних медичних послуг, зокрема за допомогою використання засад персоналізованої медицини. Підґрунтям для вагомих нормативно-правових змін має бути аналіз усіх можливих елементів: від діагностично-клінічних до соціально-економічних, адже це стосується невід'ємних прав людини на життя та здоров'я [122, с. 39]. Це є комплексним питанням, яке можливо зрушити з місця лише шляхом комплексного підходу, а саме:

- удосконалення системи медичного страхування;
- затвердження протоколів, які дозволяють діяти лікареві в межах персоналізованого підходу, за умови проведення необхідних діагностичних досліджень;
- включення науково доведених діагностичних методів до переліку Класифікатора лабораторних досліджень та показників;
- прогнозованості та передбачуваності медичного законодавства України;
- створення сприятливого інвестиційного клімату задля розвитку нових бізнес-моделей у сфері біотехнологій;
- врегулювання правовідносин, пов'язаних із застосуванням штучного інтелекту в системі охорони здоров'я;
- створення умов для комерціалізації новітніх медичних технологій, зокрема тих, які носять індивідуалізований характер, що ускладнює їх масове застосування та збільшує вартість інвестицій.

Таким чином, доцільно розглядати право людини на охорону здоров'я в контексті економіки охорони здоров'я. Довгий період часу охорона здоров'я залишалась в системі виключно соціальної сфери, проте прийшов час

відформатувати її задля належного застосування як потужного елементу економічної складової держави. Виклики, які породжує виснажлива, затяжна війна, можна подолати лише за участі кожного, у тому числі, за допомогою активного та інноваційного медичного та біотехнологічного бізнесу.

Безумовно, зазначена тема носить дискусійний характер і потребує глибокого аналізу та науково-дослідницьких зусиль, які дозволять довести ефективність такої стратегії. Проте своєчасне залучення та науково-економічне обґрунтування, планування та визначення цілей дослідження та навчання значно прискорять формування ніші переваг особистого фізичного та фізіологічного стану здоров'я в загальній схемі і структурі громадського здоров'я. У такому випадку декларований національним законодавством принцип системи гарантованого мінімуму соціального та медичного забезпечення зможе набути нового наповнення щодо рівня можливостей в суспільній солідарності, яка формується в інтересах як суб'єкта, так і об'єкта. Такий підхід наблизить перспективу вдосконалення охорони здоров'я, яка визначена європейським бюро ВООЗ «Здоров'я для всіх», та наблизить реалізацію статуту головного міжнародного координаційного органу з охорони здоров'я ВООЗ, в якому зазначено, що володіння досяжним найвищим рівнем здоров'я є одним із невід'ємних прав будь-якої людини.

Відповідальність за формування державної політики у сфері охорони здоров'я на умовах соціальної справедливості покладено на уряди відповідних держав, але коли ми декларуємо термін «солідарність», то повинні відчувати і власну роль за збереження здоров'я нації та якості життя кожної окремої людини. Політика у сфері охорони здоров'я є однією з найчутливіших проблем суспільства. Вона завжди формується і виходить із певного власного внутрішнього уявлення про справедливість, рівність та принципів розподілу благ.

Таким чином, глобалізований світ, особливо в період своєї мінливості, коли в масовій свідомості відбувається перегляд хрестоматійних цінностей, відкритий до ініціатив і нових ідей. Тому питання теоретично-правових засад

конвергенції принципів рівності і справедливості та інноваційних можливостей сфери охорони здоров'я в контексті формування людських цінностей у соціальній політиці сучасної держави набувають все більшої актуальності. В рамках задоволення потенційних потреб сучасного суспільства формуються нові задачі щодо нормативно-правового регулювання, які б дозволили поєднати суспільні, колективні та особисті інтереси, спрямовані на забезпечення принципів суспільної та соціальної справедливості з одночасним компромісом між ними, які спрямовані на зміцнення здоров'я та запобігання розвитку хвороб.

Діалектичний зв'язок основ соціальної справедливості на засадах права, інновацій та гуманізму здатний закласти основи трансформації суспільно-політичної свідомості орієнтованої на процес економічного відродження та зростання фізичного та матеріального добробуту людини. Формування програми державних гарантій є ключовим інструментом у сфері захисту населення. Оскільки фінансові ресурси завжди обмежені (особливо нині в період воєнного стану), джерела фінансового забезпечення мають бути диверсифіковані. Ринкові умови розбудови економіки країни зобов'язують законодавця унормувати та делегувати частину соціальних зобов'язань приватному сектору.

При розробці мінімальних та оптимальних стандартів медичних послуг та підтримки громадського здоров'я мають бути закладені механізми впровадження інноваційних технологій, які будуть орієнтовані на покращення якості і тривалості життя людини. Для реалізації та гармонізації зусиль суспільства-держави-особистості потрібно глибше дослідити світовий досвід та розробити нормативну базу щодо створення структури сукупного приватно-державного механізму, який дозволить істотно регулювати і контролювати споживання медичних послуг та мотивувати впровадження нових технологій у забезпечення та підвищення як власного, так і громадського здоров'я.

Таким чином, досягнення сучасного рівня конвергенції принципів рівності та соціальної справедливості у сфері охорони здоров'я в контексті

соціальної політики держави є складним і багатограним процесом, при належному впровадженні якого можна досягти якісно нового рівня функціонування медичної галузі. Проте успішне досягнення мети можливе за умови комплексного підходу до зазначеного питання з урахуванням правових, морально-етичних, фінансово-економічних, медико-інноваційних аспектів.

1.5. Науково-теоретичні та міжнародно-правові конструктиви щодо соціальної справедливості й новели унормування соціально відповідальної економічної діяльності

Соціально-філософські витоки поняття «соціальна справедливість» та сучасний міжнародний концепт засад-принципів соціальної справедливості в соціально-економічному контексті: стислий обрис

Відомо, що поняття «соціальної справедливості» на відміну від загального поняття «справедливість» є відносно новим. Адже всесвітньо визнані класики філософських і політичних вчень – Конфуцій, Платон, Аристотель, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант та когорта авторитетних мислителів більш пізніх часів – не розглядали поняття справедливості чи відшкодування несправедливості з соціальної точки зору і не пов'язували його з економікою. Наукові джерела стверджують, що поняття «соціальної справедливості» як економічну концепцію вперше запроваджено і розкрито італійським філософом-єзуїтом Л.Т. д'Адзеліо у його п'ятитомному *magnum opus* «Теоретичний нарис природного права, заснований на фактах» («*Saggio teoretico di dritto naturale appoggiato sul fatto*») 1843 року. Д'Адзеліо досліджував проблеми надзвичайної нерівності та економічних труднощів, спричинених соціально-класовою системою в Європі, й вивчав можливі шляхи їх розв'язання [123]. Упроваджуючи цей термін, автор мав намір відродити

просту, але потужну ціннісну концепцію іншого авторитетного італійського філософа і теолога Т. Аквінського, який аргументував, що «життя людини має бути спрямоване не лише на те, щоби робити правильні речі, але й на те, аби покращувати життя інших людей». До того ж Т. Аквінський, як і Л.Т. д'Адзеліо, проєктував справедливість на життєдіяльність всього суспільства та функціонування держави, визнаючи справедливість фундаментальною основою прогресивних змін на загальне благо людей [124].

Відтоді, як свідчать численні наукові дослідження, невинно відбувався розвиток концепції «соціальна справедливість» завдяки внеску багатьох відомих зарубіжних та українських мислителів модерної, постмодерної та сучасної епох. Він був пов'язаний з активізацією соціальної боротьби, спричиненою, зокрема й індустріальною революцією 18-19 століть, та появою соціалістичних, а пізніше і соціал-демократичних та християнсько-демократичних, суджень про кращі способи організації суспільства для подолання нерівності та уникнення ризиків і проявів небезпечної соціальної напруженості. Політичні філософи, правники та економісти просували широкі ідеали, які за своєю суттю складають основу та окремі аспекти соціальної справедливості. Певним результатом цих тривалих зусиль стало оформлення чотирьох основних концептуальних поглядів на сутність соціальної справедливості – егалітарний, ролзівський (за ім'ям автора - знаного вченого-філософа середини 20-го століття Дж. Ролза), утилітарний та ринковий. За егалітарним поглядом усі члени суспільства мають отримувати рівні блага, за ролзівським максимізується увага до соціального стану найменш забезпечених членів суспільства, за утилітарним фокус зміщується на загальну корисність всіх членів суспільства, за ринковим соціальна справедливість встановлюється ринком і його регуляторами [93, с. 105]. Усі ці погляди сприяли формуванню концепції, змісту поняття і принципу соціальної справедливості та становленню більш справедливих економічних, політичних і соціальних систем, котрі заохочують людей різних соціальних груп працювати разом для загального добробуту.

Поступово до середини 20-го століття концепція «соціальної справедливості», відображаючи прагнення до демократичного перерозподілу влади з метою підвищення рівня життя людей через їх рівний доступ до економічних можливостей, соціальних послуг, послуг з охорони здоров'я та справедливого правосуддя, стала ключовою в ідеологіях і програмах практично всіх «лівих» та «центристських» політичних рухів і партій в різних державах світу. Це послужило каталізатором подальшого міжнародного визнання і закріплення соціальної справедливості в якості універсальної цінності, що поширюється на усі сфери життя суспільства. Як наслідок, установчі, основоположні та похідні від них міжнародні документи ООН, Ради Європи, ЄС та інших універсальних і регіональних міжнародних організацій і об'єднань унормовують відносини щодо втілення справедливості у соціальній сфері [125, с. 306–314].

Один із перших загальносвітових закликів до соціальної справедливості представлено в Декларації соціального прогресу та розвитку, прийнятій Резолюцією 2542 (XXIV) Генеральної Асамблеї ООН 1969 р. [126]. Декларація не містить чіткого визначення соціальної справедливості. Водночас, на основі Статуту ООН 1945 року, Загальної декларації прав людини 1948 року, Міжнародних пактів про права людини 1966 року та ін., вона визначає принципи, цілі та умови соціального прогресу і розвитку, що утверджують ідею соціальної справедливості, за якою кожен заслуговує на рівні економічні, політичні та соціальні права і можливості. Зокрема, цією Декларацією держави-члени ООН констатують, що соціальний прогрес і розвиток мають забезпечувати дотримання прав людини та соціальну справедливість, й підтверджують неодмінність для цього справедливого суспільного ладу, міжнародного миру і солідарності. Серед іншого, у розрізі реалізації «розподільчого» аспекту соціальної справедливості по відношенню до власності, декларується, що соціальний прогрес і розвиток вимагають – відповідно до прав людини та основоположних свобод і принципів справедливості та соціальної функції власності – встановлення форм власності

на землю та засоби виробництва, які виключають будь-яку експлуатацію людини, забезпечують рівні права власності для всіх і створення умов для справжньої рівності між людьми. Не менш важливим є й те, що цей документ окреслює засоби і методи забезпечення реалізації ідеї соціальної справедливості у контексті взаємозалежності економічного та соціального розвитку в межах більш широкого процесу зростання та змін.

У комплексі, положення Декларації корелюються з міжнародним концептом засад-принципів соціальної справедливості, які, за відсутності міжнародно закріпленого визначення соціальної справедливості, забезпечують краще розуміння всієї концепції та сприяють її практичному втіленню в різних сферах відносин. При цьому два принципи справедливості, сформульовані Дж. Ролзом, залишаються ключовими для засад соціальної справедливості. Перший принцип встановлює, що кожна особа має рівне право на цілком адекватну систему рівних основних прав і свобод, яка сумісна з аналогічною системою для всіх. Другий принцип стосується об'єктивно існуючої соціальної та економічної нерівності. Він передбачає, що така нерівність має бути закріплена за посадами, які відкриті для всіх людей на основі справедливої рівності можливостей їх зайняти. Крім того, Дж. Ролз вважав, що при неминучості існування соціальної та економічної нерівності вони повинні приносити найбільшу користь найменш заможним членам суспільства [127, с. 227].

Сучасний концепт засад-принципів соціальної справедливості виокремлює п'ять взаємопов'язаних імперативів, а саме:

- права людини;
- доступ до ресурсів;
- різноманітність;
- участь;
- рівномірність.

Наведемо узагальнену інтерпретацію їх змісту, що розроблена науковцями, дослідниками, експертами ООН та поширена практикуючими фахівцями у багатьох відкритих джерелах [128; 129, с. 4–5; 130].

Отже, засада *прав людини* визнається найважливішою та становить фундаментальну частину всієї концепції соціальної справедливості. Вона ґрунтується на взаємній повазі, гідності й рівності та констатує, що життя кожної людини є ціним. Правами людини наділені всі люди незалежно від їхнього соціально-економічного статусу, походження та інших відмінностей. На думку експертки ООН М. Хечен, авторки аналітичного документу «Соціальна справедливість: концепції, принципи, інструменти та виклики», права людини у контексті соціальної справедливості можна згрупувати, виділивши: 1) законні права, які включають успадковані права, та інші законні права, такі як право отримувати оплату за свою роботу відповідно до погоджених умов; та 2) моральні права, що включають основні права та свободи людини, як-от право висловлювати думку у справах, які її стосуються, а також право певних груп на певні географічні території. У цих міркуваннях вона, зокрема, посилається на ідеї вчених-географів Д. Сміта і Р. Лі [131; 132]. Експертка зауважує, що у соціально справедливих суспільствах моральні права, навіть за відсутності юридичних гарантій, захищені відповідними процедурами, нормами і правилами, при цьому права людини є загально визнаними [129, с. 5]. Очевидно, що соціальна справедливість та права людини (зокрема на достатній рівень життя, свободу від нелюдського поводження, справедливий суд, свободу слова та віросповідання, на освіту, охорону здоров'я) нерозривно переплітаються і неможливі одне без іншого. Права людини є основоположними для суспільств, де поважають громадянські, економічні, політичні, культурні та юридичні права кожної окремої людини, а уряди, організації та особи за законом несуть відповідальність у випадку незабезпечення дотримання цих прав [130].

Засада *доступ до ресурсів* так само є фундаментальною складовою концепції соціальної справедливості. Вона передбачає, що кожна людина,

незалежно від її соціально-економічного статусу, статі, расової приналежності, віку, мови, релігії, освіти та професії, має право користуватися суспільними благами та ресурсами на однаковому рівні з іншими людьми. Це стосується її рівного доступу до засобів до існування, послуг охорони здоров'я і освіти, інформації, харчування, житла, працевлаштування та можливостей для відпочинку, ін. Через вирівнювання умов доступу до ресурсів забезпечується розширення можливостей кожної людини, включно найбільш соціально вразливої, на рівний старт у житті та досягнення добрих результатів.

Засада *різноманітності* передбачає важливість розуміння розмаїття і визнання цінності культурних відмінностей між людьми різних соціальних груп та врахування їх у всіх сферах політики та при прийнятті рішень без дискримінації за жодною з ознак. Важливо визнавати, що деякі групи стикаються з більшими перешкодами в суспільстві, є маргіналізованими або знедоленими, і тому потребують розширення можливостей, аби запобігти створенню умов для проявів соціальної несправедливості. З точки зору соціальної справедливості, ця засада відіграє ключову роль у справі формування та функціонування систем управління, адже наявність різних представників суспільства серед його лідерів є запорукою більш об'єктивного відображення поглядів і врахування потреб різних груп та категорій населення громад і держав [130].

Засада *участі* передбачає, що кожній особі в суспільстві, включно з найменш представленими, має надаватися право і можливість висловлювати свої думки про наявні проблеми і потреби, а також бути залученою до процесу прийняття рішень будь-якого рівня, які впливають на її засоби до існування та рівень життя і добробуту. Це включає не лише залучення людей до прийняття рішень про, наприклад, вид державних послуг, необхідних у місцевостях їхнього проживання, але й забезпечення їх повної участі в економічній діяльності, політичному та культурному житті. Обґрунтування важливості засади участі в концепції соціальної справедливості включає одночасно два аспекти: 1) досягнення кращих результатів розподілу суспільних благ,

ресурсів і можливостей; 2) зміцнення демократії. Другий аспект участі пов'язаний з владними функціями в суспільстві, і участь людей у прийнятті рішень здійснює вплив на існуючі владні відносини шляхом зміцнення позицій традиційно слабких і маргіналізованих груп населення та соціально вразливих осіб у їх відносинах із державними та соціальними інститутами [129, с. 5].

Засада *рівномірності* випливає з визнання того, що не завжди можливо забезпечити абсолютно рівний або рівномірний розподіл суспільних благ, ресурсів і можливостей, зокрема й з огляду на явища несправедливості, які створюють перешкоди чи зменшують здатність певних людей або їх груп отримати рівний доступ до цих благ, ресурсів і можливостей. Зважаючи на це, рівномірність означає, що з людьми слід поводитися у такий спосіб, який підходить сам їм [129, с. 5]. Люди з різними потребами і соціально-економічним статусом мають отримувати доступ до таких інструментів і ресурсів, які необхідні для досягнення ними соціально значущих результатів, що є подібними до результатів інших людей. Адже зусилля та ресурси, необхідні двом різним людям для досягнення однакової мети і задоволення потреб, можуть значно відрізнятись. Деякі спільноти людей слід визначити як «пріоритетні» при розподілі благ і ресурсів та наданні можливостей, оскільки вони можуть не мати такого самого доступу до певних речей, як інші люди. Цей підхід відрізняється від підходу, коли кожному пропонують однакові інструменти для досягнення однакового результату [130].

Наведені засади-принципи в комплексі ясно демонструють зв'язок соціальної справедливості, солідарності й відповідальності, соціальної відповідальності суб'єктів економічної діяльності включно. За Дж. Ролзом, засади соціальної справедливості забезпечують спосіб розподілу прав і обов'язків у основних інститутах суспільства та визначають належний розподіл благ і тягарів соціального співробітництва [127]. Вітчизняна науковиця-філософія М. Сабадуха, за результатами вивчення історії розвитку соціально-філософської думки щодо справедливості, висновує, що

соціальна справедливість є ціннісним поняттям, яке встановлює рівновагу у відносинах між різними суб'єктами суспільної діяльності і охоплює політичні, економічні, правові, екологічні, моральні, духовні аспекти суспільного буття [133, с. 206]. Вона відзначає універсальність засад соціальної справедливості та узагальнює, що ця універсальність полягає в їх необмеженості та всебічності в історичному контексті, що дає змогу застосовувати їх до різних моделей суспільного устрою з урахуванням їхніх специфічних особливостей [133, с. 5].

Реалізація засад-принципів соціальної справедливості в демократичній, правовій і соціальній державі має відбуватися через відповідні державну політику і законодавство, які повинні бути розроблені на підставі розуміння особливостей стану розвитку і взаємодії політичної, економічної та соціальної систем як в окремій державі, так і на міжнародному рівні, а також за умов усвідомлення правових, соціальних та економічних наслідків будь-яких рішень та дій. Нехтування соціальною справедливістю може мати наслідком небезпечну соціальну напруженість і політичну дестабілізацію суспільства; соціальну, економічну і культурну стагнацію, кризу і деградацію населення; маргіналізацію держави на міжнародному політичному рівні та на глобальних і регіональних ринках й, що найгірше, втрату державності.

Поєднання ж засад соціальної справедливості, солідарності й відповідальності в державній і корпоративній політиці та суспільній моралі, їх узгоджено-збалансоване та комплексне закріплення в законодавстві, зокрема господарському, соціальному, цивільному, природоохоронному тощо, є запорукою людиноцентричного сталого розвитку суспільства, в якому «ніхто не буде залишений осторонь» [134].

Запит суспільства на справедливу глобалізацію та шляхи врегулювання її соціального виміру

Розвиток глобалізації – як процесу високо інтенсивної інтеграції економік і суспільств у всьому світі, що передбачає обмін продукцією та послугами, інформацією, знаннями і культурними цінностями – на початку 21-

го століття спонукав актуалізацію аналізу та врегулювання питань її впливу на суспільні відносини соціального контексту. Адже одночасно з визнанням того, що глобалізація сприяла розвитку відкритих суспільств і відкритих економік та процвітанню інновації, творчості і підприємництва у певних частинах світу, на міжнародному рівні загострилося розуміння про наявність ризику домінування ринкової логіки у суспільних відносинах і зростання глобальної конкуренції, що призводить до нарощування соціальної несправедливості та формування антрополого-глобальної кризи. Це, зокрема, проявляється у збільшенні ексклюзії та депривації населення окремих регіонів світу, у вимушеному (наприклад, у зв'язку з інфраструктурними або видобувними бізнес-проєктами) переміщенні людей з традиційних місць їхнього проживання та втраті ними звичних, комфортних і безпечних умов проживання та засобів до існування, в експлуатації працівників і навіть сучасному рабстві, у погіршенні якості товарів і послуг, у недоброчесності (корупція, шахрайство, ін.) суб'єктів господарської діяльності по відношенню до ділових партнерів, споживачів та урядів, а також у загрозі екологічній сталості та культурному різноманіттю. Очевидно проявилось, що суб'єкти господарювання відіграють значну роль у побудові соціально справедливого або соціально несправедливого суспільства. На цьому контрастному тлі політичний та науковий дискурс про ефекти глобалізації, що призводять до зростаючої нерівності у стані розвитку країн та між людьми всередині країн, перетворилися на повномасштабні дебати про демократію та соціальну справедливість у глобальній економіці, про соціальну сенсibilізацію (*social sensibilisation*) та соціальну легітимацію (*social legitimation*) діяльності суб'єктів економічної діяльності [135], [136] та їхню корпоративну соціальну відповідальність (*corporate social responsibility*) [137], [138], [139].

Міжнародно-правові позиції з цього приводу, які відображено, зокрема, у доповіді Світової комісії з питань соціального виміру глобалізації «Справедлива глобалізація: створення можливостей для всіх» 2004 року [140], констатують, що дисбаланс між економікою та суспільством підриває

соціальну справедливість, а тому життєву важливість мають соціальний вимір глобалізації та основоположність для неї загальновизнаних суспільних цінностей, передусім поваги прав, свобод і гідності людини. Підкреслено, що домінуючий на той час вузький погляд на глобалізацію як на спосіб розширення ринків і збільшення прибутків необхідно трансформувати у більш широкий погляд на неї крізь права та інтереси людей і всього суспільства. Наголошено, що невід'ємними рисами процесу глобалізації мають бути його справедливість, інклюзивність та всеохопність, належне демократичне управління і спроможність забезпечити можливості та відчутну користь для всіх країн і людей.

У цьому ексклюзивному на той час міжнародному документі – окрім аналізу ситуації та стану проблем – визначено пріоритети національної, місцевої та регіональної політики, що мають бути спрямовані на уможливлення ефективної участі людей у реалізації переваг глобалізації, а також запропоновано низку скоординованих заходів для покращення управління глобалізацією та підзвітності інституцій з різними правовими статусами (держав, парламентів, ділового середовища) на національному і міжнародному рівнях. Так, встановлено нагальність запровадження більш справедливих правил ведення міжнародної торгівлі, інвестиційної та фінансової діяльності, міграційних правил, які враховують усі інтереси, права й обов'язки сторін цих відносин; заходи з просування основних стандартів у сфері праці та забезпечення конвенційно закріпленого мінімального рівня соціального захисту в глобальній економіці, ін.

Органічно, що у контексті соціального виміру глобалізації окремої уваги приділено і питанню про сприяння укоріненню добровільної корпоративної соціальної відповідальності суб'єктів економічної діяльності як одного із особливих інструментів забезпечення соціальної справедливості. Адже впровадження компоненту з корпоративної соціальної відповідальності в їх політику та управління обумовлює об'єктивне оцінювання їхнього впливу на всі відповідні зацікавлені сторони – персонал, інвесторів, ділових партнерів у

ланцюжках постачання, мешканців громад (у тому числі й найбільш соціально вразливих), де ведеться господарювання, споживачів та суспільство загалом, разом із впливом на оточуюче їх середовище життєдіяльності. Експертами – авторами доповіді вказано, що корпоративна соціальна відповідальність має доповнювати державне регулювання економічних відносин та державну соціальну політику як невід’ємна частина вимог щодо ведення сучасного бізнесу. Водночас акцентовано на необхідності прозорості і підзвітності ініціатив у сфері корпоративної соціальної відповідальності (аби вони не слугували своєю ширмою для приховування доходів та ухилення від сплати податків), що вимагає добротних систем вимірювання результатів їх реалізації, системної корпоративної звітності та моніторингу.

Світова комісія з питань соціального виміру глобалізації назвала Міжнародну організацію праці, Офіс Верховного комісара ООН з прав людини, Економічну і соціальну раду ООН, Організацію Об’єднаних Націй з промислового розвитку, Організацію економічного співробітництва та розвитку, ЄС, ін. джерелами нормативно-правових засад і вагомими контриб’юторами розвитку соціального виміру глобалізації в цілому та доброї практики корпоративної соціальної відповідальності зокрема. На них та суспільно значущі ініціативи глобального, багатонаціонального бізнесу (як-от Міжнародна організація роботодавців, Глобальний договір ООН, Глобальний альянс із вакцин та імунізації (GAVI), ін.) зроблено ставку у справі перетворення глобалізації на позитивну справедливу силу для задоволення потреб людей і покращення їхнього життя, здійснення подальших теоретико-правових і практичних просувань ідеї соціальної справедливості в економічних відносинах.

Значущі розробки представленої вище Доповіді отримали подальший розвиток у Декларації Міжнародної організації праці (далі – МОП) про соціальну справедливість у цілях справедливої глобалізації 2008 року (оновлено в 2022 р.) [141]. Вона, як зазначив Генеральний директор МОП Х. Сомавиа, відобразила широкий консенсус держав, роботодавців і працівників

щодо необхідності надання процесу глобалізації міцного соціального звучання і стала компасом, що вказує шлях забезпечення справедливої глобалізації, заснованої на засадах гідної праці [141, с. 2]. У Декларації вперше інституціоналізовано концепцію гідної праці як ефективної відповіді на виклики глобалізації. Для досягнення цієї мети документ концентрує увагу на чотирьох однаково важливих, взаємопов'язаних, взаємозалежних і взаємодоповнюючих стратегічних цілях:

- сприяння зайнятості завдяки формуванню сталого інституційного та економічного середовища. При цьому усі підприємства, державні чи приватні, повинні бути сталими, щоби забезпечити зростання та створення більшої зайнятості і можливостей для отримання доходу та перспектив для всіх;

- розробка і посилення заходів соціального захисту (соціального забезпечення та охорони праці), які є сталими та адаптованими до національних умов;

- сприяння соціальному діалогу і трипартизму, зокрема для переведення економічного розвитку в русло соціального прогресу, а соціального прогресу – в русло економічного розвитку;

- повага, заохочення та реалізація основоположних принципів і прав у сфері праці, що мають особливу важливість і як основоположні права, і як сприятливі умови, котрі є необхідними для повного досягнення всіх стратегічних цілей.

Зважаючи на те, що Декларація фактично є результатом тристоронніх консультацій між представниками урядів, організацій роботодавців і організацій працівників з 182 держав-членів МОП, питання соціальної відповідальності (*social responsibility*) суб'єктів господарювання є органічною складовою її змісту та дій з її впровадження. У Декларації констатується, що для реалізації перспектив сталого економічного розвитку, створення можливостей працевлаштування і справедливого отримання достатніх доходів для всіх, вирішальне значення мають сильна соціальна економіка та

життєздатний державний сектор і продуктивні, прибуткові та сталі підприємства (*sustainable enterprises*).

Принагідно підкреслимо, що слоганом діяльності МОП є просування соціальної справедливості та сприяння гідній праці, що є досяжним за умов відповідальності, солідарності і співпраці між усіма державами-членами МОП та між усіма акторами глобальної економіки.

Зазначимо, що концепт сталості підприємств передбачає довгострокову життєздатність підприємств, яку може бути забезпечено шляхом цільового управління ними з одночасним врахуванням як необхідності власного виживання та отримання власних економічних вигід, так і тих проблем і загроз, які виникають перед суспільством, орієнтуючись на створення умов для його економічного, соціального та екологічного благополуччя [142, с. 112]. Він резонує з посиленими міжнародними мейнстрімами соціальної сенсibilізації економіки, соціальної легітимації підприємництва, соціальної відповідальності суб'єктів приватного, публічного та неприбуткового секторів, корпоративної соціальної відповідальності суб'єктів економічної діяльності. Адже ці мейнстріми, крім сприяння суспільній соціальній користі, успішно перетворюються на комерційні чинники та конкурентні переваги суб'єктів економічної діяльності, за рахунок того, що все більше число свідомих споживачів схиляються до користування товарами і послугами тих компаній, які доводять свій високий рівень соціальної відповідальності [143].

Уточнимо, що науковці визначають поняття соціальної сенсibilізації суб'єктів економічної діяльності як їх постійну увагу до запитів суспільства, що виражається в пошуку та реалізації ними таких управлінських концепцій, які дозволяють оптимально реагувати на його очікування, враховувати його інтереси й одночасно використовувати відповідну практику для збільшення ефективності та сталості власної підприємницької діяльності [144]. Щодо концепту «соціальної легітимації», її суть, як формулює американський вчений-соціолог М. Сучмен, полягає у загальному сприйнятті або припущенні, що дії суб'єкта (суб'єктів економічної діяльності включно – від автора) є

бажаними, правильними або прийнятними в рамках певної соціально сконструйованої системи норм, цінностей, переконань і понять [135, с. 574]. У сфері управління соціальна легітимність означає ступінь, до якого широка громадськість та інші зацікавлені сторони підтримують певну поведінку чи програму, що реалізується приватною чи державною організацією [145]. Соціальна легітимність у разі законодавчого закріплення соціальних відносин є виявом стану правової відкритості сприйнятих у суспільстві відносин, а соціальна легітимація за цієї умови – процесом узаконення, унормування статусу та діяльності певних суб'єктів відносин. Також, соціальна легітимація як унормування може здійснюватися через компроміс, партнерство, договір між суб'єктами та об'єктами (наприклад: між суб'єктами економічної діяльності та представниками громадянського суспільства -стейкхолдерами – від автора) певних суспільних відносин [146].

Окреслюючи питання про зміст поняття соціальної відповідальності, зазначимо, що у 2010 році Міжнародна організація стандартизації запровадила міжнародний стандарт ISO 26000 з соціальної відповідальності [147], віддаючи належне фундаментальній насущності системного впровадження ідеології соціальної справедливості в суспільні відносини. Його розроблено з метою надання орієнтирів компаніям і організаціям щодо ефективного оцінювання та виконання ними соціальних обов'язків, які є актуальними та значущими для їхніх місії та стратегічного бачення, операцій і процесів, клієнтів, співробітників, громад та інших зацікавлених сторін, а також для їхнього впливу на навколишнє середовище. Стандарт визначив сім основних принципів соціальної відповідальності, серед яких відповідальність, прозорість, етична поведінка, повага до інтересів зацікавлених сторін, до верховенства права, міжнародних норм поведінки та прав людини. Тематами питаннями, яких стосується соціальна відповідальність, згідно зі стандартом, є організаційне управління, права людини, практика трудових відносин, навколишнє середовище, добросовісна практика діяльності, права споживачів, залучення та розвиток громад.

Зміст концепту корпоративної соціальної відповідальності постійно розвивається з середини 20-го століття вченими теоретиками, представниками ділового середовища (зокрема, Всесвітньою бізнес-радою зі сталого розвитку), інститутів громадянського суспільства (профспілками та ін.) та міжнародними організаціями. Утім, передовсім слід підкреслити його основну характеристику, яка є відправною для всіх, – корпоративна соціальна відповідальність є інститутом саморегулювання суб'єктів економічної діяльності та проявом визнання ними свого обов'язку перед суспільством, своєї соціальної підзвітності. Цікаво, що аналіз тенденцій і результатів формування цього концепту привів норвезького дослідника А. Дальсруда до висновку про наявність 37-ми його визначень станом на 1992-2006 рр. [148]. На основі порівняння більшості із них (включно з визначенням з оновленої Стратегії ЄС щодо корпоративної соціальної відповідальності на 2011-2014 рр., як і у дослідженні М. Абе [149, с.13-14]) узагальнимо декілька компонентів змісту цього концепту.

Насамперед зазначимо, що встановлюється імператив інтегрування корпоративної соціальної відповідальності – в якості ключової складової – до головної стратегії та щоденної роботи суб'єкта економічної діяльності. Корпоративна соціальна відповідальність охоплює сукупність щонайменше трьох але й до п'яти вимірів, на які вона має поширюватися: 1) вимір зацікавлених сторін (стейкхолдерів), 2) економічного, 3) соціального, 4) екологічного виміри, а також 5) вимір добровільності. Вимір стейкхолдерів передбачає, що вона має поширюватися на відносини, які суб'єкт економічної діяльності підтримує на засадах поваги і справедливості зі своїми акціонерами, клієнтами, постачальниками, кредиторами та працівниками, а також із споживачами, населенням громад, в яких він працює, та організаціями громадянського суспільства (профспілковими, право- та еколого-захисними, ін.). Ідея цього виміру сформувалася під впливом важелів ринкової конкуренції, коли актуалізувалася соціальна сенсифікація економіки, відбувалися відступ від концепції стратегічної філантропії бізнесу та перехід

до застосування більш широкого формату взаємодії бізнесу із зацікавленими сторонами, насамперед із громадськістю (*Corporate Community Relations*) [150]. Вивчення міркувань про економічний, соціальний та екологічний виміри призводять до таких узагальнень – ці виміри охоплюють корпоративну відповідальність за: а) вироблення і надання якісних товарів та послуг найбільш ефективним економічним і екологічним способом; б) отримання прибутку; в) виконання всього відповідного національного законодавства та міжнародно узгоджених норм і стандартів у сферах прав людини, праці та захисту навколишнього середовища; г) сплату податків; г) чітку та прозору фінансову та нефінансову звітність про свою діяльність. Вимір добровільності означає, що суб'єкт економічної діяльності має діяти на основі своїх етичних цінностей, свідомо перевищуючи мінімальні регуляторно встановлені норми щодо соціальної відповідальності.

Очевидно, що соціальна сенсibilізація є важливою складовою корпоративної соціальної відповідальності та є прагматично корисною для реалізації її зазначених вимірів. Водночас, на нашу думку, перелік вимірів корпоративної соціальної відповідальності варто було б доповнити шостим, а саме правовим виміром, адже якість та розвинутість відповідного національного законодавства і міжнародно-правових норм здатні сприяти або перешкоджати прогресу її поширення та імплементації засад соціальної справедливості в економічні відносини. Корпоративну соціальну відповідальність суб'єктів економічної діяльності справедливо вважати стратегією підтримки соціальної, у тому числі юридичної, легітимності їхньої діяльності. Принагідно наведемо визначення корпоративної соціальної відповідальності, яке Європейська Комісія запровадила в 2011 р. у вищеназваній Стратегії щодо корпоративної соціальної відповідальності на 2011-2014 рр. Стисло вона дефінується як відповідальність підприємств за їхній вплив на суспільство. Уточняється, що дотримання чинного законодавства і колективних договорів між соціальними партнерами є необхідною умовою реалізації цієї відповідальності. Для забезпечення

реалізації корпоративної соціальної відповідальності повною мірою, підприємства повинні запровадити процес включення соціальних, екологічних, етичних питань, питань прав людини та прав споживачів у свої бізнес-операції та основну стратегію в тісній співпраці зі своїми стейкхолдерами з метою: а) максимізації створення спільної цінності для їхніх власників/акціонерів та для інших зацікавлених сторін і суспільства в цілому; б) виявлення, запобігання та пом'якшення їх можливого несприятливого впливу [151].

Питання про особливу, соціально відповідальну роль суб'єктів економічної діяльності як спеціалізованих органів суспільства розкрито в Керівних принципах ООН з питань бізнесу і прав людини (далі – UNGP), схвалених Резолюцією 17/4 Ради ООН з прав людини у 2011 році [152]. Зазначена вище Стратегія ЄС посилається на ці UNGP, адже їх метою є запобігання та припинення порушення прав людини, заподіяних у ході чи внаслідок економічної діяльності, а також їх відновлення за участю держави, суб'єктів економічної діяльності та інститутів громадянського суспільства. Корпоративна відповідальність поважати права людини є другою концептуальною основою (*Pillar II*) UNGP поряд із першою концептуальною основою (*Pillar I*) «Обов'язок держави захищати права людини» та третьою основою (*Pillar III*) «Доступ до засобів захисту прав» тих осіб, чії права порушено суб'єктами економічної діяльності. Чотирнадцять із загального числа тридцяти одного принципу UNGP (принципи 11-24, 29) присвячено засадам унормування відповідальної діяльності бізнес-суб'єктів незалежно від їхнього розміру, галузі, умов діяльності, форм власності та структури. Згідно з цими Принципами, їх відповідальність дотримуватися прав людини є безумовною, тобто такою, що не залежить від місця ведення їх діяльності (держава походження, інша держава або вражені конфліктами території) й від можливостей та/або законодавчих норм держав, де вони працюють, щодо захисту прав людини. Така відповідальність поширюється на всі права, закріплені Міжнародним біллем про права людини, вісьмома базовими

конвенціями МОП та Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод. Вона означає, що суб'єкти економічної діяльності повинні дотримуватися прав людини і не сприяти їх порушенню третіми особами, пом'якшувати та усувати свій несприятливий вплив на них. Встановлюється, що суб'єктам економічної діяльності необхідно запровадити для цього спеціальну корпоративну політику відданості обов'язку щодо відповідальності з поваги прав людини, а також релевантні їй процедури, включаючи:

а) процедуру забезпечення належної обачності щодо прав людини (*human rights due diligence*) у ході їх основної діяльності та в ланцюжках постачання;

б) ефективні, оперативного рівня механізми розгляду претензій та скарг осіб, які піддаються ризику порушення їхніх прав людини або вже зазнали несприятливих наслідків економічної діяльності; критерії ефективності таких механізмів окреслено у принципі 31;

в) процедури, що дозволяють їм компенсувати шкоду, заподіяну внаслідок будь-яких видів несприятливого впливу на права людини, завданого ними самими, або таким впливом, що виник за їхнього сприяння (наприклад, у межах відносин з діловими партнерами).

UNGP (принципами 17-21) встановлюється, як само відповідальність суб'єктів економічної діяльності щодо поваги прав людини реалізується через їхню належну обачність. Це передбачає ініціативно застосовувані системні заходи з метою недопущення порушення прав людини, виявлення фактів порушення, пом'якшення і усунення наслідків негативного впливу, комунікацію з особами, які його зазнали для відновлення їх прав, і подання звітності про те, яким чином вони опрацьовують питання впливу їхньої діяльності на права людини, ін. [153]. Важливо, аби несприятливі впливи не поширювалися ані на найманих працівників, ані на мешканців громад, де працює сам суб'єкт економічної діяльності або його ділові партнери, ані на суспільство в цілому та навколишнє середовище. Зважаючи на суспільну

значущість заходів з належної обачності суб'єктів економічної діяльності щодо прав людини, ООН підтримує обов'язковість їх застосування в особливих ситуаціях, коли наявний найбільший ризик грубих порушень прав людини – під час воєн та інших конфліктів і у пост-конфліктні періоди. У зв'язку з цим просувається вимога щодо поглибленої належної обачності (*heighten human rights due diligence*) суб'єктів економічної діяльності як пропорційного соціально відповідального реагування на загостренні ризики та обставини конфліктів [154].

Підкреслимо, що саме цей новий міжнародно-правовий конструкт з належної обачності щодо прав людини став ключовим у процесі трансформації науково-теоретичних формулювань, положень міжнародних декларацій, правил Організації економічного співробітництва та розвитку [155]. та інших дискреційних «*soft law*» норм про соціальну відповідальність суб'єктів економічної діяльності у юридично обов'язкові норми, які вже впроваджено в низку законів європейських держав (Велика Британія, Норвегія, Франція, Нідерланди, Німеччина, Італія, ін.) та актів *acquis* ЄС [156, с. 177-181].

Принагідно зазначимо, що заходи з належної обачності щодо прав людини корелюються з тими процедурами, які вже практикуються суб'єктами економічної діяльності у контексті корпоративної соціальної відповідальності, оцінки їхніх фінансових та інших ризиків й управління ними, фінансового та нефінансового корпоративного звітування, ін. та мають разом створювати органічну складову системи дій у сфері людино-центричної економіки задля сталого розвитку [157, с. 190].

Звернемо увагу, що розвиток концепції корпоративної соціальної відповідальності та досвід її застосування з часом призвів до її інтеграції в якості другого принципу у концепцію моделі (або екосистеми) соціально відповідального бізнесу (*socially responsible business*), яка включає також і принципи корпоративного управління (*corporate governance*) та корпоративної сталості (*corporate sustainability*) [158, с. 17, 21]. Модель

соціально відповідального ведення економічної діяльності, на погляд дослідників у сфері управління та сталості І.Б. Франко та М. Абе, основана на концепції трьох стовпів (відомої як триєдина нижня межа сталого розвитку (*Triple Bottom Line - TBL*), автором якої є британський бізнесмен та експерт з питань корпоративної відповідальності Дж. Елкінгтон [159]) або інакше – на формулі трьох «Р»: *Profit* (економічні показники), *People* (соціальні показники), *Planet* (екологічні показники). Ця модель передбачає застосування її суб'єктами інклюзивних, сталих методів ведення бізнесу відповідно до довгострокових економічних, соціальних та екологічних цілей громад і суспільства загалом, виконання ними соціальних та екологічних зобов'язань поряд із фінансовими зобов'язаннями, виконання яких традиційно очікують їхні акціонери. Зазначимо, що концепцію моделі соціально відповідального бізнесу інтегровано у норми нових міжнародно-правових документів з регулювання економічної діяльності. Огляду та характеристиці окремих з них присвячено наступний підрозділ цього дослідження.

Незважаючи на складну комплексність та поступову змінюваність вищенаведених понять і концепцій, які мають бути невід'ємною складовою змісту практичних рішень та дій суб'єктів економічної діяльності у зв'язку з їхньою соціальною відповідальністю, відповідальністю щодо поваги прав людини, їх свідома соціально відповідальна поведінка сприяє зростанню та зміцненню їхньої ділової репутації як стратегічного капіталу [160], який перетворюється для них на успішне інтегрування до регіональних і глобального ринків з безліччю можливостей і капіталів та на довготривале зростання їхньої доходності, а для суспільства – на особливу гарантію справедливого сталого розвитку.

Закарбована в Порядку денному ООН у сфері сталого розвитку до 2030 р., прийнятому Резолюцією 70/1 Генеральної Асамблеї ООН 2015 року (далі – Порядок денний ООН), рішучість держав забезпечити – шляхом досягнення 17-ти Цілей сталого розвитку ООН – можливість усіх людей реалізувати свій потенціал в умовах гідності й рівності й у здоровому навколишньому

середовищі, а також трансльована ним висока обіцянка нікого не залишити осторонь («*no one will be left behind*») є концентрованим відображенням суті концепції соціальної справедливості. Порядок денний ООН і Цілі сталого розвитку ООН є модернізованим і сукупним втіленням положень Тристоронньої декларації принципів МОП, що стосуються багатонаціональних корпорацій та соціальної політики 1977 року, Декларації МОП основних принципів та прав у світі праці 1998 року, охарактеризованих вище Декларації соціального прогресу та розвитку 1969 року і Декларації про соціальну справедливість у цілях справедливої глобалізації 2008 року, низки конвенцій МОП та ООН, Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, Європейської соціальної хартії та ін. Він є загальносвітовою політико-правовою рамкою, яка, серед іншого, актуалізує імплементацію Глобального договору ООН 2000 року, UNGP, Керівництва ОЕСР для багатонаціональних підприємств з відповідального ведення бізнесу 1976 року та інших дотичних до них документів, що в умовах глобалізації та регіональної інтеграції створюють міжнародні основи регулювання сучасної глобалізованої економіки на засадах соціальної справедливості.

Про міжнародно-правові новели унормування соціально відповідальної економічної діяльності

На імперативах Порядку денного ООН побудована політика багатьох міжнародних організацій та інтеграційних об'єднань, зокрема ЄС, організацій - глобальних і регіональних лідерів прогресивного ділового середовища, національних демократичних урядів, що надихаються ідеалом соціальної справедливості та керуються відповідними правовими нормами. Держави-члени ООН з 2015 року імплементують національні стратегії та плани з досягнення Цілей сталого розвитку ООН. 2024 рік відзначився проведенням Саміту майбутнього [161], результатом якого стало ухвалення Резолюцією 79/1 Генеральної Асамблеї ООН від 22 вересня 2024 року «Пакту заради майбутнього» [162]. Пакт охоплює широкий спектр питань, зокрема: мир і безпека, справедливість і сталий розвиток, зміна клімату, цифрова співпраця,

права людини і гендерна рівність, молодь і майбутні покоління, а також реформування глобальної фінансової архітектури і трансформація глобального управління. Він визначає наміри держав-членів ООН щодо колективних дій для подолання сучасних викликів. Такі дії, серед іншого, включають побудову міцніших партнерських відносин між громадянським суспільством, приватним сектором і владою; подвоєння зусиль для побудови та підтримки мирних, інклюзивних і справедливих суспільств та усунення основних причин конфліктів; упровадження ефективної економічної, соціальної та екологічної політики, забезпечення ефективного управління та прозорого функціонування інститутів для сприяння сталому розвитку; «інвестування в людей» з метою подолання бідності, зміцнення довіри та соціальної згуртованості та, зокрема проведення Другого Всесвітнього саміту соціального розвитку у 2025 році. Реалізація «Пакту заради майбутнього» сприятиме прискоренню виконання завдань і цілей зі сталого розвитку, запровадженню перетворень з урахуванням нових суспільно-політичних реалій (поточних війн зокрема) та технологічного буму, а також мобілізації наявних і пошуку нових можливостей.

Сталий розвиток є основним принципом Договору про ЄС і пріоритетною метою його внутрішньої та зовнішньої політики. Європейський консенсус з питань розвитку та Європейські стратегії сталого розвитку, що регулярно переглядаються, спрямовані на спільне та стале процвітання для всіх, підтримку миру, демократії та належного управління, зміцнення стійкості на всіх рівнях. Європейські пріоритети сталого розвитку включено до основних наскрізних програм і галузевих політик та ініціатив. Станом на 2023 рік дев'ять держав-членів ЄС входять до ТОП-10 у рейтингу Глобального індексу Цілей сталого розвитку ООН (*Global SDG Index*), тоді як 26 з них входять до ТОП-50 (Кіпр займає 58-му позицію) [163]. Аналіз показників за критерієм виконання окремих Цілей сталого розвитку ООН демонструє, що держави-члени ЄС мають у середньому найвищий бал за ціллю 1 (Подолання бідності у всіх формах і всюди), другий найвищий середній бал за ціллю 3

(Забезпечення здорового способу життя та добробуту людей будь-якого віку), але у середньому найнижчий бал за ціллю 12 (Відповідальне споживання та виробництво), й наявні помітні відмінності між державами-членами щодо досягнення цілі 10 (Скорочення нерівності всередині та між країнами) [164].

Отже, на основі цих показників та з урахуванням експертних досліджень, є підстави дійти висновку про те, що фактичний стан впровадження ідеології соціальної справедливості в суспільні, включно економічні, відносини у процесі досягнення Цілей сталого розвитку ООН у державах-членах ЄС та в інших країнах світу, а також тенденція до соціально відповідальної поведінки серед суб'єктів економічної діяльності різних країн відрізняється. Хоча очевидно, що держави-члени ЄС мають найвищі успішні показники внаслідок комплексної цілеспрямованої політики та відповідного нормативно-правового регулювання.

Принагідно зауважимо, що американський вчений-соціолог Дж. Л. Кемпбелл окреслює низку причин різниці між рівнем соціально відповідальної поведінки компаній. Він доводить, що меншу ймовірність бути соціально відповідальними мають такі компанії, які:

- мають відносно слабкі фінансові показники;
- працюють у нездорових, небезпечних і неприбуткових економічних умовах, включаючи середовища з дуже високою конкуренцією;
- є неконкурентоспроможними взагалі.

Водночас, на його думку, мотивуючими та забезпечуючими факторами соціально відповідальної діяльності компаній є такі:

- діяльність компаній регулюються суворими та ефективними нормативними актами, розробленими і введеними в дію в результаті консультацій та переговорів за участю представників відповідних державних установ, компаній та інших стейкхолдерів;

- членство компанії у національних та/або міжнародних професійних асоціаціях або асоціаціях роботодавців, які просувають цінності соціально відповідальної поведінки суб'єктів економічної діяльності;

– участь компаній в інституціолізованому діалозі з такими акторами, як профспілки, працівники, представники громад та інвестори;

– діяльність компанії у такому середовищі, де знання про соціально відповідальну поведінку суб'єктів економічної діяльності системно акумулюються та поширюються за участю керівників компаній, наприклад, шляхом їх включення до навчальних програм науково-освітніх установ відповідного спрямування, публікацій у наукових і фахових виданнях та представлення широкій аудиторії під час конференцій, ін.

Як учений з бекграундом громадського активіста, Дж. Л. Кемпбелл додатково підкреслює важливість фактору взаємодії між державними та недержавними учасниками суспільних відносин і суб'єктами прийняття рішень для забезпечення того, щоби поведінка компаній не суперечила зобов'язанням держави щодо соціально відповідального ведення економічної діяльності та не створювала ризиків їх порушення. Акцентується увага на доцільності залучення «поза-ринкових» акторів до кола недержавних учасників такої взаємодії – незалежних та неурядових організацій, громадських рухів і засобів масової інформації, які можуть своїми методами контролювати дії компаній та сприяти гарантуванню реагування компаній на інтереси інших соціальних акторів, окрім власних інтересів, та їх свідомій активності з метою зміни їхньої поведінки на більш соціально відповідальну [165].

Погоджуючись з цими висновками, зазначимо, що вони узгоджуються з основними положеннями UNGP та у частині процесів участі вони відповідають загально визнаному принципу демократії участі та Рамкам зі звітності щодо UNGP [166]. Подібні ідеї вивчаються та розвиваються іншими міжнародними дослідниками, зокрема й тими, які готують наукові обґрунтування для розроблення та реалізації стратегічних підходів, закладених у поточну національну та міжнародну політику, а також відповідне правове регулювання. Прикладом такої роботи європейських експертів є, зокрема документ «Імплементация Порядку денного до 2030 року в

Європейському Союзу: розбудова підходу ЄС до узгодженості політики для сталого розвитку» [167].

Стратегія діяльності ЄС має чітке спрямування на сталий розвиток із міцною соціальною компонентою. «Новий стратегічний порядок денний ЄС на 2019-2024 роки» (далі – Порядок денний ЄС) [168], запроваджений у 2019 році у продовження Європейських стратегій сталого розвитку 2001, 2006, 2016 рр., Стратегічних рамок ЄС з прав людини та демократії 2012 року [169] та відповідних планів дій (2012-2014, 2015-2019, 2020-2024 рр.), визначив такі пріоритетні сфери діяльності інституцій та держав-членів ЄС:

- захист прав і свобод громадян;
- розвиток міцної та динамічної економічної бази;
- побудова кліматично нейтральної, зеленої, справедливої та соціальної Європи, зокрема через впровадження Європейської основи соціальних прав;
- просування європейських інтересів і цінностей на глобальній арені та допомога у формуванні глобального майбутнього у співпраці з ООН та іншими ключовими багатосторонніми організаціями, СОТ, НАТО й різними державами.

Одним із пріоритетів Європейської Комісії у межах реалізації Порядку денного ЄС є пріоритет «Економіка, яка працює для людей: забезпечення соціальної справедливості та добробуту» (*An economy that works for people: Ensuring social fairness and prosperity*) [170]. Ним передбачені завдання з розбудови сильної соціальної економіки, яка є справедливою, інклюзивною та відповідає потребам усіх громадян ЄС. Складовою реалізації цього пріоритету є Європейська основа соціальних прав (*European Pillar of Social Rights*) (далі – Основа) [171]. Її спрямовано на забезпечення можливостей для всіх, що розглядається в якості суспільного імперативу та економічного активу, адже явища нерівності та тенденції до соціального відчуження визнано серйозними політичним, соціальним та економічним ризиками.

Основа забезпечує створення найбільш сучасних гарантій прав людини у трьох напрямках: рівні можливості й доступ до ринку праці; справедливі

умови праці; соціальний захист та інклюзія. Принципами-компонентами Основи, що повністю корелюються з концептом соціальної справедливості, є: освіта та навчання впродовж життя; рівне ставлення до жінок і чоловіків; рівні можливості; допомога у працевлаштуванні; робота, яка є гнучкою і триває довгий період життя; справедлива оплата праці; чітке інформування про роботу; врахування думок працівників про рішення стосовно їх праці; баланс роботи і сімейного життя; здоров'я та безпека; догляд за дітьми і супровід дітей; захист для дуже бідних людей; допомога по безробіттю; додаткова урядова допомога людям, які не можуть дозволити собі базові послуги; пенсії за віком; охорона здоров'я; потреби людей з обмеженими можливостями; тривалий догляд за людьми, які його потребують; житло; базові послуги - доступ до води, електроенергії, банківських послуг та Інтернету [172]. Для імплементації Основи Європейська Комісія впроваджує понад 130 ініціатив у рамках спеціального Плану дій, який планується переглянути в 2025 році.

Модель соціальної ринкової економіки ЄС дозволяє розвиватися економіці, зменшувати бідність і скорочувати нерівність, створювати соціальну Європу, що є справедливою, інклюзивною і повною можливостей для кожного.

Виконуючи стратегічні завдання у сфері сталого розвитку, ЄС постійно вдосконалює правове регулювання економічних відносин з позицій соціальної відповідальності їх суб'єктів. Так, впроваджуючи концепт належної обачності щодо прав людини, запроваджений UNGP, ЄС вимагає відповідної корпоративної поведінки, яка передбачає визначення ризиків, що можуть виникнути у зв'язку з економічною діяльністю, застосування належних заходів, звітування та інформування про цю діяльність. Для досягнення цієї мети ЄС ввів у дію значну кількість юридично обов'язкових актів – регламентів і директив. На підтвердження цієї тези назвемо та дуже стисло охарактеризуємо лише деякі з них.

Так, у 2010 році ЄС ухвалив Регламент (ЄС) № 995/2010 щодо зобов'язань операторів, які розміщують на ринку лісоматеріали та

лісопродукцію [173]. Ним вимагається від суб'єктів економічної діяльності ЄС, які вперше розміщують продукцію з деревини на ринку ЄС, застосовувати процедуру належної обачності і забороняється торгувати незаконно заготовленою деревиною та продукцією, виготовленою з неї. Регламент (ЄС) № 2017/821 [174] встановив у 2017 році зобов'язання щодо належної обачності для імпортерів «конфліктних мінералів» (олово, вольфрам, тантал і золото) із політично нестабільних регіонів, де торгівля корисними копалинами може використовуватися для фінансування озброєних угруповань, примусової праці та інших порушень прав людини, а також підтримки корупції та відмивання коштів.

Правовими актами з питань підзвітності суб'єктів економічної діяльності, що є компонентом концепту належної обачності та соціальної справедливості, є Директиви 2013/34/ЄС [175] та 2014/95/ЄС [176], які разом зобов'язують великі компанії з персоналом понад 500 осіб надавати нефінансові звіти разом із річними фінансовими звітами, розкриваючи екологічні, соціальні та управлінські ризики, що пов'язані з їхньою діяльністю та стосуються не лише внутрішніх справ компанії, але й її ділових відносин із постачальниками та субпідрядниками. У 2019 році їх доповнив Регламент (ЄС)2019/2088 щодо розкриття інформації, пов'язаної зі сталим розвитком, у секторі фінансових послуг [177], який встановлює узгоджені правила забезпечення прозорості діяльності учасників фінансового ринку та фінансових консультантів щодо врахування ними у їхніх інвестиційних рішеннях і фінансових консультаціях екологічних і соціальних факторів та фактору належного врядування, а також щодо їхніх планів у сфері сталого розвитку. Його запроваджено з метою обмеження можливостей застосування недобросовісної маркетингової практики «зеленого відмивання» (*greenwashing*) у випадках, коли фінансові продукти, які продаються як сталі чи екологічно безпечні, у дійсності не відповідають цим стандартам. З 2023 року в ЄС набула чинності Директива (ЄС)2022/2464 про корпоративну звітність щодо сталого розвитку [178], яка вимагає від великих компаній і компаній, зареєстрованих

на біржі, регулярно публікувати звіти про соціальні та екологічні ризики, з якими вони стикаються, а також про те, як їх діяльність впливає на людей і навколишнє середовище.

У 2020 році в ЄС запроваджено Регламент (ЄС) 2020/852 щодо створення основи для сприяння сталим інвестиціям [179] (відомий як *Taxonomy Regulation*). Нові правила забезпечили інвесторам та іншим зацікавленим сторонам доступ до інформації, необхідної для оцінки впливу діяльності суб'єктів економічної діяльності на людей і навколишнє середовище, а також інвесторам для оцінки фінансових ризиків і можливостей, пов'язаних зі зміною клімату та іншими проблемами сталого розвитку. Із запровадженням норм Регламенту зменшуватимуться витрати компаній на звітність у середньостроковій та довгостроковій перспективі завдяки узгодженню інформації, що надається у звітах. Цей «таксономічний» Регламент є одним із низки заходів, розроблених для досягнення трьох цілей Плану дій ЄС зі зростання [180], а саме: 1) переорієнтувати потоки капіталу на сталі інвестиції для досягнення сталого та інклюзивного зростання; 2) управляти фінансовими ризиками, пов'язаними зі зміною клімату, стихійними лихами, погіршенням навколишнього середовища та соціальними проблемами; 3) сприяти прозорості та довгостроковій перспективі фінансово-економічної діяльності.

Названі регламенти і директиви поширюють правові вимоги щодо належної обачності в окремих секторах економічної діяльності держав-членів ЄС. Водночас, у 2024 році в ЄС прийнято найважливіший нормативний акт у цій сфері – Директиву (ЄС)2024/1760 з належної обачності у цілях корпоративної сталості (*Corporate Sustainability Due Diligence Directive*) [181]. Її розробку та ухвалення спонукали численні проблеми порушення прав людини в глобальних ланцюгах постачання багатонаціональних компаній, про які, зокрема, свідчать відомості незалежної міжнародної організації Ресурсний центр з питань бізнесу прав людини [182; 183]. Цією Директивою запроваджується комплексний та юридично обов'язковий підхід до

забезпечення корпоративної сталості на засадах соціальної справедливості, UNGP і сталого розвитку загалом. Її норми зобов'язують європейських і неєвропейських суб'єктів економічної діяльності, що працюють в ЄС, застосовувати належну обачність, у тому числі в усіх їхніх глобальних ланцюгах постачання, з метою виявлення і усунення несприятливих ризиків для прав людини та навколишнього середовища, які можуть виникнути під час їхньої діяльності всередині та за межами ЄС. Крім того, Директива встановлює вимоги щодо функціонування механізму моніторингу і звітування про вплив економічної діяльності на права людини та навколишнє середовище, запровадження механізму подання скарг для працівників і зацікавлених сторін та забезпечення доступу до правосуддя. Держави-члени ЄС повинні транспонувати норми цієї Директиви до національного законодавства у період до 2026 року. У 2027 році норми Директиви та відповідних національних законів почнуть застосовуватися до суб'єктів економічної діяльності упродовж наступних 3–5 років. Так, у 2027 році вона розпочне діяти для компаній ЄС із понад 5000 співробітників та світовим оборотом 1500 млн євро, а також для компанії з поза меж ЄС із оборотом у ЄС понад 1500 млн євро. З 2028 року – для компаній ЄС із понад 3000 співробітників і світовим оборотом у 900 млн євро та для компаній з поза меж ЄС із оборотом у ЄС понад 900 млн євро. З 2029 року вона стане обов'язковою до виконання для усіх інших компаній.

Ця важлива Директива доповнює зусилля з імплементації політики Європейського зеленого курсу (*Green Deal*), Стратегії з біорізноманіття ЄС до 2030 року та інші нещодавні юридично обов'язкові ініціативи ЄС, спрямовані на захист прав людини та навколишнього середовища, як-то Директива (ЄС) 2019/1152 про прозорі та передбачувані умови праці в ЄС [184], Регламент (ЄС) 2023/1115 щодо вирубки лісів (*Deforestation Regulation*) 2023 року [185] або Регламент про примусову працю (*Forced Labour Regulation*) [186], який нині знаходиться на фінальній стадії ухвалення. Директива (ЄС) 2024/1760 встановлює загальну горизонтальну структуру (*lex generalis*) для належної

обачності у цілях сталого розвитку для крупних компаній ЄС і компаній з поза меж ЄС. У разі, коли чинні галузеві законодавчі акти спрямовані на регулювання тих самих питань, але встановлюють більш широкі чи більш конкретні зобов'язання (*lex specialis*), перевага надається цим нормам. Директива корелюється з чинними законодавчими нормами щодо різних обов'язків суб'єктів економічної діяльності. Зокрема, у вимозі щодо публічного інформування про їхню належну обачність, Директива спирається на норми Директиви про корпоративну звітність зі сталого розвитку, таким чином уникаючи дублювання вимог. Для невеликої кількості компаній, на які ще не поширюється дія Директиви про корпоративну звітність зі сталого розвитку, Директива з належної обачності у цілях сталого розвитку доповнює існуючі правила, впроваджуючи спрощену та узгоджену структуру звітності.

Замислюючись про доцільність та соціальний ефект міжнародного законодавства про належну обачність у контексті впровадження ідеології соціальної справедливості, звернемо увагу на дослідження Британського інституту міжнародного та порівняльного права «До нових законів про належну обачність у сфері прав людини та навколишнього середовища: роздуми про зміни в корпоративній практиці» [187], опублікованого у жовтні 2024 року. Його результати впевнено свідчать про їх позитивний вплив на прискорення впровадження процедури належної обачності, заснованої на оцінці ризиків, яку багато крупних компаній уже застосовували на основі наведених нами вище положень UNGP, й, відповідно – на помітні конструктивні зміни на рівні політики, права, управління та соціальної злагоди.

Підсумовуючи огляд політичних засад і новел правового регулювання економічної діяльності, які запроваджено ЄС для функціонування соціально відповідальної економіки у парадигмі сталого розвитку, варто констатувати роль ЄС в якості лідера в справі утвердження ідеології соціальної справедливості, прав, свобод і безпеки людини, усталення належної обачності щодо прав людини та навколишнього середовища, сприяння інноваціям для

зростання добробуту, що поширюється не лише на терени його держав-членів, але й поза його межами. Зокрема це стосується держав-кандидатів на вступ до ЄС, як-от Україна, Молдова, Чорногорія, Сербія, Албанія, Північна Македонія, держав-партнерів Європейської політики сусідства, держав-сторін угод з ЄС про асоціацію, вільну торгівлю, економічне партнерство та ін.

Окремі рефлексії щодо просування ідеології соціальної справедливості в українську політику та право у євроінтеграційному і глобалізаційному контекстах

Одним із визначальних факторів конструктивних змін в українській політиці, законодавстві та практиці щодо прав людини в сфері економіки, на наше переконання, є розуміння сутності ідеології соціальної справедливості, володіння знаннями про засадничі та модерні ідеї про її розвиток, про способи і заходи щодо її втілення в різних сферах суспільних відносин в країнах світу та на міжнародному рівні, визначення стратегічних напрямів і форм її імплементації в нашій державі.

Підготовка України – як країни-кандидатки на вступ до ЄС – до повноцінного входження в його політичний, економічний, соціальний, правовий та культурний простір, а також до вступу до Організації економічного співробітництва та розвитку (належить до трійки провідних світових економічних установ) є надзвичайно потужним рушієм реалізації цих змін. Адже вона вимагає ретельної уваги до розв'язання сукупності питань забезпечення остаточної трансформації вітчизняної економічної моделі на соціально-ринкову з людиноцентричною детермінантою.

У цьому процесі важливо проаналізувати та оновити у консультаціях з діловими колами, громадянським суспільством, науковцями та зарубіжними експертами – з урахуванням підвищених ризиків порушень прав людини під час війни та перспектив повоєнного відновлення – стратегічні політико-правові документи та плани їх реалізації, зокрема: Концепцію реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального

бізнесу в Україні на період до 2030 року, Національну економічну стратегію на період до 2030 року, Національну стратегію у сфері прав людини, Стратегію розвитку фінансового сектору України, Державну стратегію регіонального розвитку до 2027 року, Стратегію екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату до 2030 року тощо. Одночасно варто здійснити аналіз відповідного законодавства України і розробити чітку візію та план дій із впровадження правових норм щодо соціально відповідального ведення економічної діяльності, зокрема застосування належної обачності щодо прав людини та навколишнього середовища (в ланцюгах постачання включно, відповідно до UNGP та законодавства ЄС), стосовно мір і заходів стимулювання соціально відповідального господарювання, осучаснення трудових відносин, умов праці та її справедливої і гідної оплати, системи державних і недержавних засобів захисту прав людини, порушених у процесі чи внаслідок ведення економічної діяльності, ін.

Принагідно зауважимо, що в Україні не було проведено детального аналізу для виявлення якісних характеристик зрушень у національному законодавстві щодо прав людини в сфері економіки, набуття економікою ознак соціальності, які були досягнуті під позитивним впливом реалізації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [188] чи євроінтеграційного процесу в цілому, для виявлення прогалин чи недоліків та визначення контуру необхідних законодавчих удосконалень. Угода про асоціацію є корисним операційним драйвером змін у справі просування соціально відповідального ведення бізнесу, адже її розроблено на підставі вимог ЄС щодо обов'язкового включення до змісту таких угод положень щодо прав людини і корпоративної соціальної відповідальності та механізмів контролю щодо їх впровадження [189].

Враховуючи, що Господарський кодекс України від 16.01.2003 [29] є другим після Конституції України законодавчим джерелом правового регулювання відносин у сфері економіки, на нашу думку, варто опрацювати питання про внесення змін до нього, зокрема шляхом доповнення його

Загальних положень та окремих статей інших глав і розділів. Наприклад, можна запропонувати розглянути питання про доповнення ст. 5 Господарського кодексу України «Конституційні основи правопорядку у сфері господарювання в Україні» положенням про корпоративну відповідальність щодо дотримання прав людини. Статтю 44 «Принципи підприємницької діяльності» доповнити принципом належної обачності у цілях корпоративної сталості. Стаття 69 Господарського кодексу України «Соціальна діяльність підприємства» має передбачити норми про відповідальність підприємства (його власника та керівництва) за шкоду, заподіяну його діяльністю здоров'ю населення, яке проживає на території, де розташоване підприємство, а також його відповідальність щодо здійснення комунікації з місцевими громадами на кожному етапі свого бізнес-проєкту (перед стартом, у процесі експлуатації, у разі завдання шкоди). Ці міркування, звісно, не представляють усіх можливих ідей щодо удосконалення Господарського кодексу України з метою врегулювання соціально-відповідального господарювання. Внесення доповнень до Господарського кодексу України, безперечно, мають супроводжуватися відповідними змінами в мережі оточуючих його законів і підзаконних актів та в правозастосовній практиці з урахуванням позитивної практики суб'єктів економічної діяльності. «Розумна суміш» (*Smart mix*) юридично обов'язкових і добровільних заходів значно сприятиме забезпеченню реалізації загострених війною очікувань українського суспільства щодо соціальної справедливості та відповідального ведення бізнесу у відповідності до завдань Порядку денного у сфері сталого розвитку та прогресивних правил і реалій функціонування загальноєвропейського і глобального ринків.

Ураховуючи фундаментальність принципів поваги прав людини і сталого розвитку у політиці та діяльності ЄС, переговорний процес щодо вступу до нього розпочинається і завершується кластером «*Fundamentals*», усі інші кластери як розділи *acquis* ЄС є рівно важливими для забезпечення людиноцентричного економічного, соціального та правового порядку ЄС

[190]. Достатній прогрес України у запровадженні та реалізації реформ за кожною главою *acquis* ЄС і кожним переговорним кластером сприятиме прискореній та більш тісній інтеграції України до ЄС через збільшення європейських та інших зарубіжних інвестицій і дієвої підтримки сталого розвитку нашої держави у поточний час та добу повоєнного відновлення.

1.6. Особливості утвердження ідеології соціальної справедливості у правових системах окремих зарубіжних країн

Принцип соціальної справедливості належить до найважливіших принципів на підставі яких здійснюється розвиток соціально справедливого суспільства та правової держави. Потреба соціальної справедливості загострюється в умовах економічних, політичних, соціальних, правових реформ та кризи, що відбувається у державі. Реформи, що проводяться в сучасний період ставлять, як одне із актуальних завдань, оновлення законодавства на підставі принципу соціальної справедливості.

Необхідність дослідження принципу соціальної справедливості також пов'язано зі зростанням військових конфліктів у світі, з падінням якості та рівня життя населення, зростанням бідності, зниженням доходів, зменшенням соціальних виплат, зростанням загрози міжнародного тероризму. Отже, позитивних та ефективних результатів можна досягти лише за умови, що всі відповідні реформи будуть здійснюватися при дотриманні принципу справедливості.

З 2009 року, за ініціативою ООН, 20 лютого у всьому світі відзначається Всесвітній день соціальної справедливості (World Day of Social Justice), що підкреслює значення соціальної справедливості для всіх країн, як показника досягнення високого рівня розвитку держави, де головним критерієм є

забезпечення прав особи на свободу та діяльність у всіх сферах життя та захист законних інтересів.

Принцип соціальної справедливості, будучи одним із важливих принципів права, є в той же час, самим дискусійним, причому не тільки в Україні, а й в інших країнах. Вчені, до теперішнього часу, активно визначають його місце в системі принципів, зміст та межі. Підкреслюючи, що серед правових принципів він відіграє вагомую роль як складова категорії «справедливість» та як ідейна основа принципу верховенства права [191, с. 3-14].

З однієї сторони, тлумачення принципу соціальної справедливості є зрозумілим та прозорим, але, кожна держава визначає свій шлях дотримання та розвитку принципу соціальної справедливості.

У міжнародних правових актах неодноразово підкреслювалося, що справедливість і розвиток суспільства є взаємопов'язаними явищами. Стаття 2 Декларації соціального прогресу та розвитку 1969 року зазначає, що соціальний прогрес та розвиток забезпечують дотримання прав людини та соціальної справедливості, а швидке збільшення національного доходу, багатства та їх справедливий розподіл серед усіх членів суспільства лежать в основі будь-якого соціального прогресу (ст. 7) [126].

В соціальну справедливість можна вкладати різний сенс: філософський, правовий, соціальний, економічний та інший, але всі вони набувають політичного характеру та опосередковуються політикою держави. Відповідно, цікавим є дослідження особливостей принципу соціальної справедливості в різних державах в сучасний період.

Тлумачення принципу соціальної справедливості здійснювалося в залежності від умов та часу розвитку держави та суспільства. Спочатку враховувалися такі питання, як розподіл капіталу, власності та багатства. В сучасний період акцентується увага на правах людини, поліпшенні рівня життя маргіналізованих груп та виділяються п'ять основних універсальних критеріїв на яких базується принцип соціальної справедливості, а саме: доступ

до ресурсів, рівність, участь у суспільному житті, різноманітність культур та права людини.

Доступ до ресурсів, в розумінні принципу соціальної справедливості, означає, що кожному надаються рівні можливості в різних сферах. Наприклад, житло, освіта, здоров'я, праця, відпочинок тощо.

Рівність означає, що кожний має рівні права, обов'язки та можливості для досягнення аналогічних результатів.

Під участю у суспільному житті розуміється, що кожен має, наприклад, право голосу, можливість висловлювати свою думку, приймати участь в ухваленні рішень, що впливають на його життя тощо.

Різноманіття культур підкреслює відмінності між різними соціальними групами, але в той же час, дозволяє кожному розвиватися з врахуванням своїх культурних особливостей. Також підтримання різноманіття культур спрямовано на подолання дискримінації.

Кожна людина може здійснювати свої громадянські, економічні, політичні, культурні та інші права за своїм бажанням. Права людини захищаються не тільки на рівні держави, а й міжнародному (Міжнародний кримінальний суд, Рада ООН з прав людини, Європейський суд з прав людини).

Розвиненні держави будують свою політику на підставі принципу соціальної справедливості визначаючи його як показник досягнення високого рівня розвитку суспільства, де головним критерієм є забезпечення прав особи на свободу та діяльність у всіх сферах життя, а також захист прав та законних інтересів.

Принцип соціальної справедливості формується на підставі міжнародних правових актів (Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Європейський соціальний статут 1961 р., Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих - мігрантів і членів їх сімей 1990 р., Європейська конвенція про

захист прав і основних свобод людини 1950 р. та ін.) і конституцій держав, які враховують не тільки універсальні стандарти, визначені світовою спільнотою, а й особливості національної ідентичності.

Кожна держава тлумачить принцип соціальної справедливості з врахуванням своїх особливостей.

У Китаї концепція соціальної справедливості досліджується і розуміється через призму як марксистської теорії, так і сучасних соціальних та економічних підходів. Китайські вчені розглядають соціальну справедливість як ключовий елемент у досягненні гармонійного суспільства, що відповідає цілям уряду щодо зниження соціальної нерівності та покращення добробуту громадян [192]. Принцип соціальної справедливості реалізується за допомогою інших принципів, таких як законності, рівності громадян перед законом, відповідності покарання злочину та кримінальної відповідальності [193, с. 176-177].

При тлумаченні принципу соціальної справедливості акцент робиться на колективні права та суспільний добробут, на відміну від західного підходу, орієнтованого на індивідуальні права. Це пояснюється впливом китайської соціалістичної системи на розуміння справедливості, важливістю перерозподілу ресурсів та забезпеченням рівного доступу до соціальних благ, таких як освіта, охорона здоров'я та житло. У той же час, на розвиток принципу справедливості впливають глобалізаційні процеси. Тому, китайські вчені все частіше звертаються до міжнародного досвіду, інтегруючи західні концепції соціальної справедливості у китайську реальність з виокремленням особливої ролі держави у забезпеченні рівності та справедливості у суспільстві [194, с. 619-636].

Отже, соціальну справедливість у Китайській Народній Республіці розглядають як багатогранну концепцію, що сприяє створенню унікального підходу, який враховує як національні особливості з акцентом на державу, так і глобальні світові тенденції.

Щодо розуміння соціальної справедливості в європейських країнах, то

наприклад, в Італії, як й в інших країнах, принцип соціальної справедливості визначається як концепція, яка спрямована на реалізацію прав людини, забезпечення рівності та доступу до основних соціальних та економічних благ. Значний вплив на впровадження принципу соціальної справедливості здійснило католицьке соціальне вчення, зокрема принцип субсидіарності, який виступає за соціальну справедливість шляхом розширення можливостей менших спільнот, таких як сім'ї та місцеві групи, а не встановлення рішень вищими органами влади, в тому числі державою [123].

У ст. 3 Конституції Італії зазначається, що всі громадяни мають рівний соціальний статус і є рівними перед законом, незалежно від статі, раси, мови, релігії, політичних поглядів, особистих чи соціальних умов. Обов'язком держави є усунення всіх економічних і соціальних перешкод, які, обмежуючи свободу і рівність громадян, перешкоджають повному розвитку особистості та участі всіх працівників у політичній, економічній і соціальній організації країни [195].

В італійському контексті вчені приділяють особливу увагу наступним аспектам:

- економічна рівність, а саме: можливість працевлаштування, справедлива оплата праці, розподіл різних благ і боротьба з бідністю, що особливо актуалізується в умовах глобалізації та економічних криз;

- соціальна інклюзія, а саме: інтеграція у суспільство вразливих груп (мігранти, люди з обмеженими можливостями). Міграційні процеси в Італії грають значну роль та впливають не тільки на економіку Італії, а й взагалі на розвиток держави [196];

- гендерна рівність спрямована на забезпечення рівного доступу до будь-яких можливостей незалежно від статі та віку;

- регіональна рівність. Кожен регіон Італії повинен рівномірно розвиватися в економічному та соціальному аспекті;

- екологічний та економічний баланс. В Італії, як і в інших країнах ЄС, обговорюються питання екологічної справедливості. Вчені досліджують, як

екологічні та економічні рішення можуть бути справедливими для всіх верств суспільства, особливо в умовах кліматичних змін [197].

Соціальна справедливість в Італії включає не лише формальну рівність перед законом, а й фактичну рівність можливостей, що вимагає активних заходів щодо усунення структурних бар'єрів та соціальної несправедливості. Принцип соціальної справедливості базується на ключових положеннях Конституції Італії та європейських стандартах, передбачаючи рівність перед законом та доступ до правосуддя для всіх громадян незалежно від їхнього соціального чи економічного становища. Для малозабезпечених громадян передбачено систему безкоштовної юридичної допомоги (*patrocinio a spese dello Stato*) [198].

Загалом, активна участь Італії в європейських інститутах та правових реформах сприяє покращенню дотримання принципу соціальної справедливості.

Підхід до принципу соціальної справедливості у Франції глибоко укорінений в історичних цінностях Французької революції: свободі, рівності та братерстві. Вплив ініціатив соціальної справедливості на французьку політику та законодавство був значним. Були проведені реформи у різних секторах, включаючи освіту, охорону здоров'я та зайнятість. Законодавство, спрямоване на просування соціальної справедливості, часто призводило до змін у національній політиці, таких як введення заходів щодо захисту прав трудящих, покращення доступу до охорони здоров'я та підтримки соціально незахищених груп. Такі реформи також вплинули на міжнародну позицію Франції з прав людини та соціальної справедливості, оскільки країна прагне відстоювати ці принципи як усередині країни, так і на глобальному рівні [199].

Сучасна концепція розвитку принципу соціальної справедливості у Франції ґрунтується не тільки на ідеї дотримання прав людини, а й що це засіб досягнення сталого розвитку. Тому, свою політику в межах принципу соціальної справедливості французький уряд будує так, щоб жодний із фінансованих проєктів та програм не порушував права людини, і щоб у всіх

секторах вони були спрямовані на досягнення максимальної кількості позитивних ефектів для дотримання прав людини.

Ключові питання соціальної справедливості сьогодні зосереджені навколо нерівності доходів, расової та етнічної дискримінації, гендерної нерівності, доступу до охорони здоров'я та імміграційних проблем. Екологічна справедливість також займає особливе місце, особливо в тому, як зміна клімату впливає на розвиток суспільства [200].

Слід підкреслити, що ініціативи щодо соціальної справедливості можуть бути реалізовані через різні державні програми, в тому числі, спрямовані на перерозподіл багатства, державні субсидії, визначений механізм зайнятості населення, навіть узаконену дискримінацію привілейованих груп за допомогою штрафів та податків [201]. Таким чином, соціальна справедливість включає політичні, культурні, релігійні та сексуальні свободи і спрямована на звільнення суспільства від усіх несправедливих соціальних, політичних та ідеологічних обмежень [202].

Цікавим є досвід Японії щодо принципу соціальної справедливості, який формується під впливом як історичних, так і сучасних факторів, поєднуючи традиції з інноваційними підходами.

Вчені підкреслюють, що принцип соціальної справедливості повністю реалізується в системі соціального забезпечення. Японія має одну з найефективніших систем соціального забезпечення у світі, яка включає доступну систему охорони здоров'я, пенсій та соціальної допомоги. Система соціального забезпечення спрямована на забезпечення базових потреб громадян та зменшення соціальної нерівності [203].

Заслуговують на увагу законодавчі норми спрямовані на забезпечення рівних можливостей працевлаштування, рівну оплату праці, заборону дискримінації на робочому місці, покращення умов праці для жінок та іноземців, що пов'язано з потребою у трудових ресурсах.

Підхід до визначення та розуміння принципу соціальної справедливості в Японії відрізняється від традиційного європейського: японці більше

прагнуть чуттєвої справедливості, ніж раціонального розуміння справедливості. Японська культура, орієнтована колективізм і гармонію, сприяє підтримці принципу соціальної справедливості через неформальні і традиції. Важливим аспектом є прагнення до соціальної гармонії та запобігання конфліктам, що проявляється у системі рішень та відносин на всіх рівнях суспільства [204].

Принцип соціальної справедливості у Японії формально закріплений у законодавстві та підтримується судовою системою. Незважаючи на низку викликів, таких як високий рівень обвинувальних вироків, тривалий розгляд справ та соціальний тиск, японська судова система прагне забезпечити рівність перед законом та доступ до правосуддя для всіх громадян, приділяючи особливу увагу захисту вразливих груп населення.

З аналізу особливостей принципу соціальної справедливості в різних державах в сучасний період, можна визначити, що кожна з них формує свій шлях розвитку вказаного принципу, але в той же час, вони мають загальні особливості. Економічні, правові та політичні реформи в сучасних державах та формування на їх підставі таких соціальних інститутів, як толерантне громадянське суспільство та розвинена правова держава безпосередньо пов'язані з необхідністю дотримання принципу соціальної справедливості.

РОЗДІЛ 2

ГНОСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

2.1. Еволюція концепції соціальної справедливості: онтологічні та епістемологічні основи

Утвердження ідеології соціальної справедливості в суспільстві є важливим елементом сучасної політики та соціально-економічного розвитку. Ця ідеологія спрямована на створення умов, за яких усі члени суспільства мають рівні можливості для самореалізації, забезпечення достатнього рівня життя та участі в економічному процесі.

Поняття соціальної справедливості має тисячолітню історію. Тією чи іншою мірою, питанням соціальної справедливості приділяли увагу Платон, Фома Аквінський, Іммануїл Кант та інші мислителі. Тема справедливості та несправедливості також присутня в релігійних текстах і трактатах [205].

Одне з найперших відомих світу використань терміну *«соціальна справедливість»* було зафіксовано в 1840 р., коли його вжив Луїджі Тапареллі, радник Ватикану. Вважається, що він використав цей термін у «Теоретичному трактаті природного права» для обґрунтування необхідності рівного ставлення до бідних і безправних людей у суспільстві на початку 1840-их років. Тапареллі був італійським священником-єзуїтом, який писав у час епохи Рісорджіменто, італійського націоналістичного руху XIX ст. і дебатів навколо об'єднання Італії [123]. Протягом більшої частини своєї історії соціальна справедливість була релігійною концепцією. Із соціальним впливом промислової революції цей термін зазнав розширення. Пізніші теоретики зосереджувалися на соціальній справедливості як моральному обов'язку людей у суспільстві працювати на загальне благо.

У середині XVIII ст. Жан-Жак Руссо у своїй праці «Міркування про походження та основи нерівності між людьми» [206], досліджуючи корені нерівності, вказував на акт апіорного зазіхання тих, хто привласнює собі те, що природно належить всім. Проте, як вважав філософ, простого обмеження землею недостатньо для вирішення проблеми нерівності у суспільстві, для цього потрібна довіра, особливо до тих, хто володіє значними ресурсами.

Руссо не обмежувався лише підтвердженням *«штучного»* походження нерівності, він також аналізував правову культуру свого часу, яка розвивала *«різноманітні концепції природного права»*, що завжди перебували в постійному дискурсі і були сформовані *«майже довільно»* на користь логіки домінування [207, с. 78-79]. Іншими словами, Руссо зробив значні зусилля для переосмислення старої концепції природного права, прагнучи створити нове *«політичне право»* епохи Просвітництва. Його праця «Про суспільну угоду, або принципи політичного права» [207] є яскравим прикладом цього підходу.

Проблема нерівності є однією з центральних у суспільних науках. Жан-Жак Руссо в своїх працях пов'язував виникнення нерівності з появою соціальних контрактів та державних інститутів. За його теорією, політична влада, хоча й створювалася для забезпечення загального блага, часто слугувала інструментом укріплення привілеїв певних соціальних груп.

Перше використання цього терміну збереглося в журналі «Taylor & Francis», хоча мало місце в 1908 р. в журналі Американської статистичної асоціації у статті, присвяченій державним пенсіям [208].

У жовтні 1932 р. майбутній президент США Франклін Д. Рузвельт у своєму зверненні підкреслив небезпеку філософії *«невтручання»*, яку він критикував за сприяння *«виживанню так званих найсильніших»* за рахунок більш уразливих членів суспільства. Рузвельт запропонував іншу філософію – *«соціальна справедливість через соціальні дії»*, яка спрямована на захист людства. Завершуючи свою промову, він наголосив, що суспільство *«має і повинно обрати шлях до соціальної справедливості»* – це, власне, слова, які залишаються актуальними навіть майже через 100 років [209].

Несправедливість і економічні труднощі, спричинені війною, Великою депресією та розпадом колоніальних імперій у першій половині ХХ ст., підштовхнули до спроб створити моральний кодекс, в основі якого лежала соціальна справедливість. Ці зусилля привели до ухвалення Статуту ООН у 1945 р. та Загальної декларації прав людини, розробленої комітетом ООН під головуванням Елеонори Рузвельт, у 1948 р.

Загальна декларація прав людини охоплювала більше, ніж традиційні західні громадянські права, хоча внесок африканських регіонів, які все ще перебували під колоніальним пануванням, був обмеженим [210].

Декларація включала дві категорії прав: Політичні/громадянські права; Соціальні/економічні права. ООН зазначило, що *«соціальну справедливість можна розуміти в широкому сенсі як справедливий і співчутливий розподіл плодів економічного зростання»* [211].

Більш сучасні дослідження, зокрема Томаса Пікетті, підтверджують актуальність поглядів Руссо. Аналіз довготривалих історичних динамік розподілу багатства демонструє, що нерівність є не просто результатом ринкових процесів, а відображає глибокі політичні та соціальні чинники [212]. Пікетті підкреслює, що концентрація багатства в руках невеликої групи осіб є результатом свідомих політичних рішень та інституційних механізмів [213].

Проблема нерівності виходить за межі чисто економічних категорій. Вона пов'язана з питаннями соціальної справедливості, які визначаються культурними нормами та цінностями. Як зазначає Вольфганг Штрек, *«ринкова справедливість»* та *«соціальна справедливість»* – це різні поняття, які відображають різні аспекти суспільних відносин. Якщо перша базується на принципі рівності можливостей та ефективності, то друга передбачає гарантування мінімальних умов для гідного життя всіх членів суспільства [214].

Історичний досвід свідчить про те, що рівень нерівності не є постійною величиною, а змінюється під впливом політичних, економічних та соціальних факторів. Так, період після Другої світової війни характеризувався значним

зменшенням нерівності завдяки активній соціальній політиці держави. Але, починаючи з 1970-х років, спостерігається тенденція до зростання нерівності в багатьох країнах світу.

Італійський юрист Альдо Сандуллі зазначає, що адміністративне право стало потужним інструментом для поширення економічних принципів у правовій системі. Це відбулося завдяки процесу «юридифікації», який підкорив як економічні, так і політичні сфери [215]. Таким чином, правові механізми зміцнили економічний метод, відсунувши на другий план ідею соціальної справедливості.

Після Другої світової війни захід прагнув поєднати економічну свободу з соціальною справедливістю. Однак, починаючи з 1970-х років, відбувся зсув у бік неолібералізму, що призвів до посилення економічної нерівності. Марко Д'Ерамо описує цей період як війну багатих проти бідних, викликану надмірною нерівністю [216].

Наприкінці ХХ ст. і на початку ХХІ ст. почали з'являтися нові теорії соціальної справедливості. Серед них – теорія справедливості Джона Роулза, яка підкреслює вплив інституцій на нашу поведінку [217], а також три виміри соціальної справедливості, запропоновані Ненсі Фрейзер [218]: *Перерозподіл* (ресурсів); *Визнання* (маргіналізованих груп); *Участь* (окремих осіб і груп).

Сучасні дискусії про соціальну справедливість зосереджені на тому, як могло б виглядати «справедливе» суспільство, а також на несправедливостях, з якими стикаються люди через низку факторів, як то раса, стать, вік, етнічна приналежність, клас, релігія, сексуальна орієнтація та місце проживання.

Як бачимо, поняття соціальної справедливості, незважаючи на свою широку вживаність, є досить складним і багатограним. Не існує єдиного, універсального визначення цього терміну. Але більшість наукових підходів до його тлумачення зводяться до двох ключових цілей: забезпечення рівного доступу до соціальних благ і створення умов для справедливого суспільства.

Для досягнення вказаних цілей вчені та політики виокремлюють низку фундаментальних *принципів* [197]. Серед них можна виділити такі:

принцип рівного доступу передбачає, що всі члени суспільства повинні мати однакові можливості для отримання соціальних благ, таких як освіта, охорона здоров'я та працевлаштування, і його відображено в основі багатьох соціальних програм та політик, спрямованих на зменшення нерівності;

принцип справедливого розподілу ресурсів враховує не лише формальну рівність, але й фактичні потреби різних соціальних груп, і це означає, що ресурси мають розподілятися таким чином, щоб компенсувати історичні несправедливості та системну дискримінацію;

принцип різноманітності та інклюзивності означає, що всі соціальні групи мають бути представлені в процесі прийняття рішень та мати рівні можливості для реалізації свого потенціалу; цей принцип важливий для створення більш справедливого та демократичного суспільства;

принцип участі наголошує на необхідності залучення всіх зацікавлених сторін до процесу прийняття рішень, що безпосередньо впливають на їхнє життя, і дозволяє уникнути ситуацій, коли політика розробляється невеликою групою експертів без урахування потреб широких верств населення;

принцип поваги до прав людини є фундаментальним для забезпечення соціальної справедливості, він передбачає захист не лише політичних прав, але й соціально-економічних прав, таких як право на працю, житло, охорону здоров'я та освіти.

Реалізація вказаних принципів на практиці є складним завданням, яке вимагає комплексного підходу та співпраці різних соціальних інститутів. Однак, саме вони складають основу для побудови більш справедливого та гуманного суспільства.

Сучасна нерівність досягла безпрецедентного рівня. Способи виходу з глобальної фінансової кризи 2007-2008 рр. та кризи, спричиненої COVID-19, не змінили основного курсу розвитку ринкової економіки, а навпаки, навіть посилили тенденцію концентрації багатства в руках небагатьох. Триваюча війна в Україні також підтверджує цю гіпотезу.

Ця ситуація стимулює нові дебати та пошуки альтернативних рішень. Одним із напрямків є реорганізація правових рамок та політичних стратегій для забезпечення більшої соціальної справедливості та рівності. Нові підходи включають реформу оподаткування, розробку програм соціального захисту, стимулювання соціально відповідального бізнесу та інші заходи, спрямовані на зменшення нерівності та підвищення добробуту всього суспільства.

Відтак, можемо стверджувати, що соціальна справедливість включає в себе також економічну справедливість. Вона є чеснотою, яка спрямовує нас у створенні організованих людських взаємодій, що формують інституції. Коли ці інституції організовані справедливо, вони забезпечують доступ до благ, корисних як для окремої людини, так і для суспільства в цілому. Соціальна справедливість також покладає на кожного з нас особисту відповідальність співпрацювати з іншими, незалежно від того, на якому рівні *«загального блага»* ми залучені, з метою створення та постійного вдосконалення наших інституцій як засобів особистого і соціального розвитку.

Ключовим аспектом утвердження ідеології соціальної справедливості є ініціювання програм та соціальних заходів, що спрямовані на зменшення соціальних нерівностей і підтримку уразливих верств населення. Це включає заходи з підтримки освіти, доступу до якісної медичної допомоги, житла та соціальних послуг для людей з низьким рівнем доходу, осіб з інвалідністю, дітей, літніх людей та інших уразливих груп.

Важливо звернути увагу на роль освіти та активного громадянського суспільства у боротьбі з нерівністю. Підвищення обізнаності щодо причин і наслідків соціальної нерівності може сприяти мобілізації громадської думки та підтримці реформ, спрямованих на покращення ситуації.

Поточний контекст економічної глобалізації, зростаюча мілітаризація суспільства, наявні збройні конфлікти, скорочення системи соціального забезпечення та посилення соціально-економічної нерівності між країнами підкреслюють важливість теоретичного переосмислення ідеології соціальної справедливості та прав людини.

У широкому розумінні *соціальна справедливість* трактується як стан, у якому всі члени суспільства мають рівні базові права, захист, обов'язки та можливості. При цьому, основною цінністю соціальної справедливості є боротьба з дискримінацією та інституційними нерівностями.

В цьому контексті варто зазначити, що *економічна справедливість* є більш вузьким концептом, що стосується рівня життя, який, в ідеалі, має бути рівноправним для всіх. Кожна людина повинна мати можливість професійної реалізації та отримання доходу, що забезпечував би їй адекватне харчування, житло та належний рівень життя, а також сприяв підтримці здоров'я. Якщо соціальна та економічна справедливість є загальними поняттями, які охоплюють суспільство в цілому, права людини – це конкретні універсальні стандарти, що стосуються свободи, добробуту, особистих і колективних прав.

Слід констатувати, що нерівність є складним соціально-економічним явищем, яке має глибокі історичні корені. Політичні інститути відіграють ключову роль у формуванні та підтримці нерівності. Сучасні дослідження вкотре підтверджують необхідність поєднання економічної ефективності з соціальною справедливістю. Для зменшення нерівності необхідні комплексні заходи, що включають як економічні, так і соціальні реформи.

Нерівність залишається складною та багатогранною проблемою, яка вимагає комплексного підходу. Необхідно прагнути до створення більш справедливого суспільства, де кожен має рівні можливості для розвитку та самореалізації, незалежно від соціального чи економічного статусу.

Згідно даних нового Звіту про людський розвиток Програми розвитку ООН, Україна, незважаючи на значні досягнення в сфері людського розвитку за останні десятиліття, стикається з низкою викликів, обумовлених як глобальними трендами, так і внутрішніми факторами.

Індекс людського розвитку, який відображає середні досягнення країни за трьома основними вимірами – довге і здорове життя, доступ до знань та гідний рівень життя, – на 2022 р. становив 0.734, що класифікує Україну як

країну з високим рівнем людського розвитку. Проте, порівняно з 2004 р., цей показник дещо знизився [219].

Втім, повномасштабна війна і пандемія COVID-19 суттєво вплинули на динаміку індексу людського розвитку в Україні. Складнощі зі збором даних, особливо на окупованих територіях, ускладнюють точну оцінку масштабів цих впливів. Однак, очевидно, що ці кризи призвели до погіршення багатьох соціальних показників.

Гендерна нерівність також залишається досить актуальним питанням для України. За індексом гендерної нерівності наша країна посідає 48 місце серед 166 країн, що свідчить про значний розрив між досягненнями чоловіків і жінок, особливо в таких сферах як економічна участь та прийняття рішень.

Важливим аспектом є нерівність в розподілі доходів. Після урахування соціальної нерівності, індекс людського розвитку України знижується на 7.9%. Це свідчить про те, що нерівність гальмує загальний процес розвитку і негативно впливає на добробут значної частини населення.

Звіт підкреслює, що Україна, як і багато інших країн світу, опинилася у складній ситуації, зумовленій глобальною політичною поляризацією та економічною нерівністю. Для подолання цих викликів необхідні спільні зусилля на міжнародному та національному рівнях.

З цією метою слід розробити та впровадити багатогранну стратегію, яка охоплюватиме різні аспекти економічного, соціального та політичного життя. Така стратегія має враховувати не лише економічні показники, але й соціальні фактори, що впливають на рівень життя різних груп населення:

Економічна реформа. Економічні реформи повинні бути спрямовані на створення більш справедливої системи розподілу ресурсів і можуть включати прогресивне оподаткування, перерозподіл доходів, стимулювання створення робочих місць, що забезпечують гідну оплату праці, а також підтримку малого і середнього підприємництва. Особлива увага має бути приділена розвитку регіонів, де рівень життя є нижчим за середній, що допоможе зменшити регіональні диспропорції.

Соціальні програми. Соціальні програми мають спрямовуватись на забезпечення базових потреб усіх громадян, включаючи доступ до охорони здоров'я, освіти, житла і соціального захисту. Особливу увагу слід приділяти найбільш уразливим категоріям населення – дітям, особам з інвалідністю, літнім людям та представникам етнічних меншин. Це сприятиме зменшенню соціальних нерівностей та підвищенню загального рівня добробуту.

Освітні ініціативи. Освіта є ключовим інструментом для боротьби з нерівністю. Доступ до якісної освіти на всіх рівнях є необхідною умовою для забезпечення рівних можливостей. Освітні ініціативи повинні включати підтримку для дітей із соціально незахищених сімей, а також професійне навчання та перекваліфікацію для дорослих. Це дозволить людям отримати необхідні навички та знання для успішної інтеграції у сучасний ринок праці.

Суспільна мобілізація. Громадянське суспільство повинно відігравати активну роль у боротьбі з нерівністю. Підвищення обізнаності населення щодо проблем нерівності, організація громадських рухів та кампаній за соціальну справедливість можуть стати важливим каталізатором для змін. Співпраця державних органів, громадських організацій і приватного сектору є ключовою умовою для успішної реалізації соціально-економічних реформ.

Політична відповідальність. Політики мають брати відповідальність за впровадження та підтримку заходів, спрямованих на зменшення нерівності. Це включає ухвалення законодавства, яке забезпечує соціальний захист, підтримку малого і середнього підприємництва, контроль за дотриманням прав людини. Важливо, щоб політики діяли в інтересах усього суспільства, а не лише окремих еліт.

Таким чином, вирішення проблеми соціальної нерівності потребує комплексного і скоординованого підходу, що включає економічні, соціальні, освітні та політичні ініціативи. Лише за умови злагодженої роботи всіх сегментів можна досягти значних змін і побудувати більш справедливе та рівноправне суспільство.

Отже, *соціальна справедливість* – це переконання, що соціальні блага і привілеї в суспільстві повинні розподілятися справедливо. Прихильники цієї концепції вважають, що соціальна справедливість є важливою з огляду на її здатність захищати людей від страждань, викликаних несправедливими умовами, а також тому, що вона забезпечує доступ усім людям до необхідних ресурсів для гідного життя.

Принципи ідеології соціальної справедливості включають політичні, економічні, правові та філософські підходи, спрямовані на більш рівномірний розподіл ресурсів та можливостей для всіх людей. Шляхом подолання історичної несправедливості та спрямування ресурсів на задоволення потреб найбільш вразливих груп, прихильники соціальної справедливості прагнуть створити більш рівноправне та справедливе суспільство.

2.2. Сучасні виклики воєнного стану та захист принципів соціальної справедливості

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну стало каталізатором гострих соціально-економічних проблем, відсунувши на другий план такі традиційні виклики як нерівність та бідність. Війна, як ніколи раніше, підкреслила важливість стабільності та миру для забезпечення соціальних прав людини. Держава, зіткнувшись з безпрецедентними викликами, повинна мобілізувати всі ресурси для подолання наслідків війни та відновлення країни. Адже саме держава, як основний суб'єкт економічного розвитку, відіграє вирішальну роль у подоланні таких викликів, використовуючи різноманітні методи й інструменти. Це зокрема, встановлення прогресивних податків, фінансування програм соціального забезпечення, субсидій та допомог. Прийняття законів, що регулюють мінімальні стандарти праці, доступ до освіти та охорони здоров'я, а також антидискримінаційні закони – забезпечує рівні можливості

для всіх громадян незалежно від їх соціального статусу, походження, гендеру або релігії.

У ХХІ ст. поняття держави і її ролі у захисті соціальної справедливості стали домінуючими темами теоретичних та емпіричних досліджень. Хоча сучасні теоретики чітко розвіюють міф про ринковий фундаменталізм у промисловій політиці і практиці неоліберальних держав, вони не пояснюють, чому такі держави відіграють значну роль в економіці. Наприклад, протягом останніх двох десятиліть у ліберальній економічній думці набула поширення концепція, згідно з якою роль держави в сучасній економіці є незначною, а її втручання в економічні процеси є небажаним. Це призвело до відмови від державної промислової політики та переконання, що навіть мінімальне регулювання ринків політичною владою може мати негативні наслідки [220]. Проте, економічна та фінансова криза, що розпочалася у 2008 р., висвітлила недоліки цієї моделі, змусивши держави знову втрутитися у свої економіки через заходи стимулювання та підтримки торговельної політики з метою покращення експорту та зменшення імпорту. Однак, подібна стратегія не є універсальною, оскільки можливості для підтримки економіки варіюються між країнами: деякі мають ресурси для ефективного втручання, тоді як інші обмежені у своїх можливостях.

Держава не є просто пасивним спостерігачем економічних процесів, а навпаки, виступає активним учасником, який формує умови для розвитку. Особливо гостро питання про роль держави постає в контексті соціальної справедливості. Воно актуалізується з безпосередньої ролі держави у таких економічних процесах:

корекція ринкових недоліків: ринок, незважаючи на свою ефективність, часто призводить до нерівності, держава ж через свою регуляторну функцію має можливість пом'якшувати ці дисбаланси, тим самим забезпечуючи більш справедливий розподіл ресурсів;

захист вразливих груп: окремі категорії населення (діти, люди похилого віку, особи з інвалідністю) потребують додаткового захисту, який спроможна забезпечити лише держава;

інвестиції в довгострокові проекти: деякі важливі для суспільства проекти, такі як розвиток інфраструктури, освіти і науки, вимагають значних інвестицій і довгострокових зобов'язань, які ринок не завжди готовий узяти на себе;

забезпечення публічних благ: багато важливих для суспільства благ, як то оборона, безпека, охорона здоров'я, є публічними благами, які не можуть бути ефективно надані ринком.

Для реалізації вказаних стратегічних цілей держава використовує низку інструментів, зокрема: *соціальні програми* (пенсії, допомога по безробіттю, дитячі допомоги тощо), *прогресивне оподаткування* (збільшення податків на некритичні товари, наприклад алкогольні та тютюнові вироби), *регулювання ринку праці* (мінімальна заробітна плата, захист прав працівників), *інвестиції в інфраструктуру* (будівництво доріг, мостів, шкіл, лікарень), *підтримка малого і середнього підприємництва* (створення сприятливих умов розвитку бізнесу), *освітня політика* (забезпечення доступності якісної освіти для всіх).

Викликами для держави у забезпеченні соціальної справедливості є:

обмежені ресурси (держава обмежена власним фінансовим ресурсом, що ускладнює реалізацію масштабних соціальних програм);

глобалізація (глобалізація посилює конкуренцію між країнами і вимагає від держави постійної адаптації до нових умов);

зміна соціальних потреб (зміни в демографічній структурі, урбанізація, технологічний прогрес та інші процеси призводять до нових соціальних викликів, які потребують оновлення підходів до їх подолання).

Сучасні дискурси про соціальну справедливість все більше зосереджені на забезпеченні прав людини і покращенні добробуту маргіналізованих груп населення. Історично склалося так, що ці групи зазнавали дискримінації за ознаками статі, віку, раси, етнічної приналежності, соціального статусу та

інших характеристик. Для усунення нерівності пропонуються різноманітні стратегії, що спрямовані на перерозподіл ресурсів, забезпечення рівних можливостей та захист прав людини.

Хоча громадянське суспільство відіграє важливу роль у популяризації ідей соціальної справедливості, саме держава має необхідні інструменти для їх втілення в життя. Державна політика в цій сфері може включати такі заходи як перерозподіл доходів, субсидії, створення захищених робочих місць та впровадження позитивної дискримінації. Ідеї соціальної справедливості знайшли відображення в політичних програмах багатьох політичних партій, а також інтегровані в економічні моделі більшості країн.

Як відзначалось, соціальна справедливість є багатограним поняттям, яке охоплює широкий спектр питань – від економічної рівності до захисту прав людини. Держава відіграє ключову роль у формуванні політики соціальної справедливості, а її успішна реалізація залежить від ефективної співпраці державних органів, громадянського суспільства та міжнародних організацій.

При цьому, роль держави у забезпеченні соціальної справедливості є надзвичайно важливою. Однак, для ефективного виконання цієї ролі держава має постійно адаптуватися до нових умов і викликів. Співпраця держави, бізнесу та громадянського суспільства є ключовим фактором для досягнення соціальної справедливості в сучасному світі.

Однак, ці фактори є уразливими, непередбачуваними та динамічними в умовах війни. У такій ситуації питання державного управління національною економікою набувають дедалі більшої критичності, бо війна продовжується. Крім того, вторгнення РФ в Україну спричинило додатковий тиск на ключові товари (такі як продовольство та енергоресурси) через зниження обсягів виробництва та санкції, накладені на РФ. Внаслідок цього витрати зросли ще більше, що спричинило інфляцію, яка випереджала темпи зростання заробітної плати. Ця криза вартості життя негативно вплинула на здоров'я та

добробут людей в усьому світі, і особливо на бідні верстви населення, підвищуючи ризик голоду.

Незважаючи на ці виклики, Україна продовжує впевнено рухатися в напрямку євроінтеграційних устремлінь, розвиваючи зовнішньоекономічні зв'язки, впроваджуючи реформи та розробляючи можливі сценарії повоєнної відбудови. Таким чином, глобальні фактори в Україні передовсім мають бути враховані для коригування політики повоєнного відновлення й імплементації міжнародних стандартів у рамках євроінтеграційних процесів.

У внутрішній економічній політиці держава зазвичай проявляє себе у двох напрямках – як *арбітр* або як *активний учасник*, що формує вектор економічних відносин. В умовах війни в Україні переважає останній підхід, що обумовлено необхідністю забезпечення національної безпеки і мобілізації всіх можливих ресурсів для досягнення цієї мети.

Наприклад, у країнах ЄС держава рідко коли відіграє ключову роль на банківському ринку, де державні банки зазвичай обмежені функціями підтримки експорту чи реалізації державної політики для стимулювання економіки. Натомість в Україні державні банки надають широкий спектр послуг і контролюють понад 50% банківського ринку. За даними *Forbes Ukraine*, у листопаді 2022 р. частка перерозподілу ВВП через бюджет в Україні досягла рекордних 78%, порівняно зі звичними для мирних часів менш ніж 40% [221]. Такі та подібні заходи державного регулювання економіки можна вважати виправданими через воєнний контекст, однак після завершення війни формат державного втручання в економічні процеси слід переглянути та адаптувати до вимог ЄС, для чого вже зараз необхідно розробляти відповідні законодавчі інструменти.

Аксіома про те, що війна є неприйнятним інструментом для досягнення політичних цілей, може бути предметом суперечок. Однак, повномасштабне вторгнення РФ в Україну в лютому 2022 р. підкреслило актуальність цього питання. Вторгнення відбулося в момент, коли світ намагався повернутися до нормального звичного життя після двох років боротьби з пандемією COVID-

19. Бізнес зіштовхнувся з переборами в ланцюжках поставок, намагаючись задовольнити зростаючий попит на товари та послуги, що призвело до перекладання підвищених виробничих витрат на споживачів [222].

Якщо розглядати виокремлену проблематику, маємо враховувати два рівні: *глобальний* (у рамках якого визначаються стандарти та рекомендації щодо ролі держави у забезпеченні соціальної справедливості) та *державний* (особливість внутрішньополітичних та економічних процесів, які чинять свій прямий вплив на стан соціальної справедливості у суспільстві).

Міжнародне право зобов'язує держави захищати права людини, навіть якщо порушення скоєні недержавними суб'єктами, наприклад, компаніями. Водночас, компанії несуть власну відповідальність за повагу до прав людини та повинні забезпечити доступ постраждалих до правосуддя.

На міжнародному рівні ці питання координує Управління Верховного комісара ООН з прав людини, яке є уповноваженим органом ООН для сприяння та захисту прав людини в усьому світі, включно з аспектами, пов'язаними з бізнесом та правами людини [223].

UNGP являють собою визнаний міжнародною спільнотою стандарт відповідального підприємництва, спрямований на захист прав людей в усьому світі. Прийняті у 2011 р., UNGP встановлюють рамки для взаємодії держав, бізнесу та інших зацікавлених сторін для запобігання, пом'якшення та усунення негативного впливу бізнесу на права людини.

Ключовими положеннями UNGP є наступні: *дуальна відповідальність* (UNGP закріплюють відповідальність як держав, так і бізнесу щодо поваги до прав людини: держави зобов'язані створювати сприятливе середовище для реалізації прав людини, натомість бізнес зобов'язаний вживати заходів для запобігання порушення прав людини у своїх бізнес-операціях); *запобігання, пом'якшення та усунення негативного впливу* (UNGP визначають три основні етапи діяльності компаній у сфері прав людини: виявлення ризиків, розробка заходів для їх запобігання та пом'якшення, а також розробка механізмів відшкодування збитків у разі їх настання); *впровадження у глобальних*

ланцюгах постачання (UNGP наголошують на необхідності забезпечення дотримання прав людини на всіх етапах виробничо-збутової діяльності компаній, включаючи їхні ланцюги постачання).

Програма розвитку ООН та Управління Верховного комісара ООН з прав людини відіграють провідну роль у просуванні та впровадженні UNGP. Так Програма розвитку ООН співпрацює з різними зацікавленими сторонами для розробки та впровадження національних планів дій щодо реалізації UNGP, а Управління Верховного комісара ООН з прав людини, зі свого боку, розробляє інструменти та проводить навчання для підвищення обізнаності про UNGP та сприяння їх впровадженню.

UNGP тісно пов'язані з Цілями сталого розвитку ООН, оскільки сприяють створенню більш справедливого і стійкого світу, а відповідно й утвердження принципів соціальної справедливості. Зокрема, дотримання прав людини є необхідною умовою для досягнення таких цілей як подолання бідності, забезпечення гендерної рівності та створення гідної роботи.

Зазначимо, що UNGP базуються на трьох взаємопов'язаних стовпах, таких як: *обов'язок держави захищати права людини* (держави зобов'язані створювати правове та інституційне середовище, яке сприяє повазі до прав людини і забезпечує захист від порушень зі сторони третіх осіб, зокрема й бізнесу); *відповідальність бізнесу за дотримання прав людини* (бізнес несе відповідальність за повагу до прав людини у своїх операціях незалежно від того, де вони здійснюються); *доступ до засобів правового захисту* (жертви порушень прав людини, пов'язаних з діяльністю бізнесу, мають право на ефективні засоби правового захисту).

При цьому, UNGP не є юридично обов'язковими, але вони пропонують загальні уніфіковані стандарти для урядів та підприємств, спрямовані на захист прав людини та впровадження етичних норм ведення бізнесу.

Внутрішнє законодавство України, зокрема у сфері трудового права, охорони здоров'я та безпеки, а також боротьби з дискримінацією, відображає загальні принципи, закріплені в міжнародних договорах. У цьому контексті

наведемо деякі приклади з досвіду інших країн. Так, комісія з питань рівності та прав людини Великобританії розробила poradnik для бізнесу, в якому керівникам підприємств рекомендується визначати вплив їхньої діяльності на права людини, що сприятиме покращенню процесу управління ризиками. Це також може допомогти захистити репутацію компанії та створити для неї нові комерційні можливості. У poradniku також зазначено, що підприємства повинні дотримуватися всіх відповідних законів і поважати права людини. Ігнорування або не виправлення порушень прав людини може мати серйозні наслідки для підприємства, включно з негативною увагою зі сторони засобів масової інформації, втратою контрактів і, у найгіршому випадку, закриттям бізнесу [224]. Бюро з питань демократії, прав людини та праці Державного департаменту США підкреслює, що діяльність бізнесу впливає на життя мільйонів людей в усьому світі. Навіть невеликі підприємства мають ланцюжки постачання, які охоплюють кілька континентів. Це означає, що всі підприємства можуть відігравати важливу роль у дотриманні та просуванні прав людини і трудових прав [225].

У цілому підтримуючи задекларовані підходи до захисту прав громадян у бізнесі та визнаючи доцільність їх імплементації у національну практику та законодавство, в тому числі й локальне, зауважимо, що всі ці підходи є прийнятними для умов мирного часу. Натомість, в умовах дії правового режиму воєнного стану та першочергової необхідності оборони суверенітету нашої держави окремі права можуть бути обмежені в цілях забезпечення національної безпеки. Держава має право встановлювати додаткові вимоги щодо призову до військової служби, тимчасові (до закінчення строку, на який було введено воєнний стан) обмеження прав на приватне життя, свободу віросповідання та висловлювання, право на мирні зібрання, право на працю, право власності, право на освіту та свободу пересування, а також права і законні інтереси юридичних осіб у таких межах та обсягах, які необхідні для впровадження та реалізації воєнного стану.

Основні переваги UNGP для України полягають у наступному:

забезпечення прозорості та підзвітності бізнесу (під час післявоєнної відбудови, підприємства, які братимуть участь у відновленні країни, повинні дотримуватися принципів прозорості та етичності, що допоможе уникнути корупції, незаконної експлуатації ресурсів та порушення прав людини, UNGP ж можуть сприяти запровадженню механізмів контролю за діяльністю таких підприємств);

захист вразливих груп населення (повоєнна відбудова країни повинна враховувати інтереси вразливих груп, таких як внутрішньо переміщені особи, ветерани, жінки та діти, які постраждали від війни, при цьому UNGP забезпечують необхідні правові та етичні рамки для того, щоб підприємства, залучені в процес відбудови, поважали права цих груп);

сприяння утвердженню соціальної справедливості через справедливий розподіл ресурсів (UNGP можуть допомогти уникнути ситуацій, коли великі бізнеси отримують непропорційні переваги під час відбудови, тоді як місцеві громади залишаються без належної підтримки, оскільки UNGP зобов'язують компанії враховувати вплив на суспільство і брати відповідальність за власні дії);

забезпечення сталого розвитку (післявоєнна відбудова України має бути спрямована не лише на відновлення інфраструктури, але й на сталий розвиток і в цьому контексті дотримання UNGP допоможе інтегрувати екологічно відповідальну практику у виробничі процеси і захистити природні ресурси);

розбудова міжнародної довіри (впровадження UNGP під час відбудови сприятиме покращенню іміджу України на міжнародній арені, як держави, що підтримує прозорі бізнес-процеси та поважає права людини, що, своєю чергою, може зацікавити нових партнерів для відновлення країни і залучити більше іноземних інвестицій).

Для ефективної реалізації UNGP необхідно:

переглянути і актуалізувати існуюче законодавство (врахувати досвід, набутий під час війни, та адаптувати законодавство до нових викликів);

забезпечити узгодженість політики (запровадити систему узгодженої політики у сфері відповідального корпоративного управління на всіх рівнях державного управління);

посилити роль держави (активізувати роль держави в забезпеченні дотримання принципів відповідального корпоративного управління);

залучати громадянське суспільство (передбачити ефективні механізми взаємодії держави, бізнесу та громадянського суспільства для реалізації принципів відповідального корпоративного управління).

Представляється, що реалізація вказаних заходів дозволить Україні не лише відновитися після війни, але й стати лідером у регіоні за рівнем корпоративної соціальної відповідальності та дотримання прав людини.

2.3. Партнерство бізнесу і суспільства у побудові соціально справедливого середовища

Визначальним індикатором ролі приватного сектора економіки в утвердженні соціальної справедливості є концепція *корпоративної соціальної відповідальності*. Дана концепція набула широкого поширення в сучасному бізнесі, передбачаючи активну участь компаній у вирішенні соціальних та екологічних проблем. Водночас, війна в Україні внесла суттєві корективи в розуміння і практику корпоративної соціальної відповідальності, надавши їй нового стратегічного значення.

Корпоративна соціальна відповідальність є невід'ємною складовою сталого розвитку, оскільки сприяє балансу економічних, соціальних та екологічних інтересів. Компанії, що практикують корпоративну соціальну відповідальність, демонструють свою відповідальність перед суспільством, інвестуючи в соціальні проекти, захист довкілля, підтримку місцевих громад.

У найбільш загальному розумінні, корпоративне управління – це сукупність правил, практик і процесів, за допомогою яких керується і

контролюється компанія [226]. Ця система охоплює структури та механізми, через які компанії здійснюють управління і контроль, включаючи відносини між менеджментом, радою директорів, акціонерами та іншими зацікавленими сторонами. Хоча корпоративне управління в першу чергу орієнтоване на досягнення фінансових цілей, воно також має суттєвий вплив на якість життя працівників, громад і суспільства загалом. Відтак, ефективне корпоративне управління і сталий розвиток бізнесу представляються критично важливими для забезпечення соціально-економічних прав людини.

Українські дослідники О. Гарафонова, О. Покотилова та ін., аналізуючи питання політики сталого розвитку та практики корпоративного управління у світі, зазначають, що «адаптація політики корпоративного управління та сталого розвитку може стати важливою поворотною точкою у вирішенні екологічних і соціальних проблем, з якими стикаються компанії» [227]. Варто підтримати цю гіпотезу та вважати її однією з пріоритетних у процесі повоєнної відбудови України.

Війна в Україні стала каталізатором розвитку корпоративної соціальної відповідальності. Українські компанії демонструють досить високий рівень соціальної свідомості і готовності до співпраці з державою та громадянським суспільством для вирішення нагальних проблем. Корпоративна соціальна відповідальність є не лише моральним обов'язком бізнесу, але й важливим фактором його довгострокового успіху.

Війна стала не лише серйозним випробуванням для бізнесу, вона також підкреслила й важливість соціальної відповідальності. Українські компанії долучаються до підтримки Збройних Сил України, гуманітарної допомоги, відновлення інфраструктури та інших напрямів, пов'язаних із подоланням наслідків війни.

Особливою рисою українського досвіду корпоративної соціальної відповідальності є активна участь ветеранів у підприємницькій діяльності. За підтримки державних програм та приватних інвестицій ветерани успішно

створюють власний бізнес, демонструючи високий рівень підприємливості та соціальної відповідальності.

Післявоєнне відновлення України потребуватиме значних інвестицій і консолідації зусиль держави, бізнесу та громадянського суспільства. Корпоративна соціальна відповідальність при цьому має усі шанси стати потужним інструментом для залучення інвестицій, створення нових робочих місць та забезпечення сталого розвитку країни.

Прикладом корпоративної соціальної відповідальності в Україні після повномасштабного вторгнення РФ є сплата податків наперед, яку здійснили багато українських компаній. Такі їх дії якнайкраще ілюструють наведене визначення соціальної відповідальності. Внаслідок повномасштабного вторгнення соціальна відповідальність загалом набула нового значення. Компанії усвідомлюють, що підтримка держави та сприяння її розвитку тісно пов'язані з їх власним бізнесом. Тому концепція корпоративної соціальної відповідальності набула нових, глибших сенсів.

У цьому аспекті ілюстративним також є кейс компанії «*Нова пошта*», яка після 2014 р. започаткувала проєкт «*Гуманітарна пошта України*» [228]. Вказаний проєкт надає можливість волонтерам і благодійникам безоплатно відправляти й отримувати свої гуманітарні вантажі, однак це водночас відповідає основному бізнесу «*Нової пошти*», яка займається логістикою. Таким чином, компанія допомагає суспільству в межах своєї професійної діяльності, що є достатньо яскравим прикладом корпоративної соціальної відповідальності.

Заслуговує підтримки висловлена ідея К. Ануріної з приводу того, що «трансформація цінностей, нульова толерантність до всього російського – це один з аспектів становлення нових практик корпоративної соціальної відповідальності в Україні. Доки триває боротьба за життя українців, нам необхідно виходити за межі власних когнітивних упереджень, не лише активно долучатись до актуальних 17 цілей сталого розвитку ООН, а об'єднуватись та розширювати спектр наявної допомоги» [229].

Корпоративне управління стосується способу управління компаніями, визначає, хто має владу та відповідальність, а також хто приймає рішення. По суті, це набір інструментів, який дає змогу керівним органам ефективніше справлятися з проблемами управління компанією. Корпоративне управління гарантує, що підприємства мають відповідні процеси прийняття рішень і засоби контролю для того, щоб інтереси всіх зацікавлених сторін (акціонерів, працівників, постачальників, клієнтів і громади) були збалансованими.

Управління на корпоративному рівні включає процеси, за допомогою яких встановлюються та досягаються цілі компанії у контексті соціального, нормативного та ринкового середовища. Воно пов'язане із практиками та процедурами задля того, аби переконатися, що компанія управляється таким чином, щоб вона досягала своїх цілей, одночасно забезпечуючи при цьому, щоб усі зацікавлені сторони могли мати впевненість, що їх довіра до цієї компанії є обґрунтованою [230].

Належне корпоративне управління гарантує, що бізнес ведеться чесно та етично. Це зміцнює довіру між клієнтами, працівниками та інвесторами. В результаті, ефективне управління: мінімізує потенціал для корупції; збільшує залучення та здатність отримувати користь від різноманітного мислення; реагує на потреби суспільства – як зараз, так і в майбутньому.

Основні принципи корпоративного управління [231] включають:

прозорість (відкритість у прийнятті рішень і звітності перед акціонерами та громадськістю);

відповідальність (чітке розподілення ролей та відповідальності між органами управління);

справедливість (рівне ставлення до всіх акціонерів та зацікавлених сторін);

відповідність закону (дотримання всіх нормативно-правових актів та стандартів).

Сталий розвиток бізнесу передбачає гармонізацію економічних, соціальних та екологічних аспектів діяльності компанії. Це означає, що компанії мають спиратися на такі **три основні системи**:

економічна стабільність (забезпечувати довгострокову фінансову стабільність і зростання);

соціальна відповідальність (підтримувати добробут працівників, їх сімей та громад, у яких вони працюють);

екологічна стійкість (мінімізувати негативний вплив на навколишнє середовище, сприяти збереженню ресурсів та боротьбі зі змінами клімату).

Структура сталого розвитку передбачає врахування **трьох основних сфер** – *економіки, навколишнього середовища та соціальної сфери*. Вказані сфери взаємодіють як окремі, але взаємопов'язані аспекти життєдіяльності. Стійкість, як відзначають німецькі дослідники [232], є основою державного управління, політичного планування та розробки політик; варіації цієї трьохкомпонентної структури відображені в усіх політичних документах. Незважаючи на поширеність цієї структури, вона рідко піддається глибокому обговоренню зацікавленими сторонами.

Економіка (або *прибуток*), навколишнє середовище (або *екологія, планета*) і соціальний сектор (або *суспільство, процвітання*) зазвичай залишаються основою для визначення та реалізації концепції стійкості, при цьому економічні аспекти часто домінують серед інших. Такий підхід до сталого розвитку часто піддається критиці за надмірний акцент саме на економічному процвітанні та недостатню увагу до соціальних і екологічних аспектів. Ідея стійкості стала всюдисущою в державному секторі, однак її впровадження часто не враховує складні реалії соціальних та екологічних взаємозалежностей [233, с. 12].

Економічні чинники майже завжди переважають у процесах прийняття рішень та розглядаються як фундаментальні для людського існування, встановлюючи стандарти, за якими вимірюються інші аспекти. Тому зміна пріоритетів є на сьогодні питанням глобального характеру.

Зважаючи на викладене, слід узагальнити, що корпоративне управління є ключовим елементом у забезпеченні соціально-економічних прав людини, зокрема таких як право на працю, охорону здоров'я, безпечне та сприятливе середовище, розвиток та ін. Обґрунтуємо більш детально:

Право на працю. Компанії, що дотримуються принципів сталого розвитку, забезпечують створення гідних робочих місць, безпечні умови роботи та справедливу оплату праці. Корпоративне управління сприяє цьому через встановлення чітких політик з працевлаштування, навчання і розвитку персоналу.

Право на охорону здоров'я. Сталий розвиток передбачає впровадження програм для підтримки здоров'я працівників, таких як медичне страхування, програми охорони здоров'я на робочому місці та заходи стосовно зменшення ризиків для здоров'я.

Право на безпечне та сприятливе середовище. Екологічна стійкість є невід'ємною частиною сталого розвитку, що сприяє збереженню довкілля, зменшенню викидів та управлінню відходами. Компанії, які дотримуються екологічних стандартів, забезпечують чисте і безпечне середовище для своїх працівників та громад.

Право на розвиток. Корпоративне управління та сталий розвиток сприяють економічному зростанню і розвитку громад через створення нових робочих місць, розвиток інфраструктури, підтримку місцевих підприємств.

У світі існують різні моделі корпоративного управління [234; 235], які відрізняються між собою за структурою власності, розподілом повноважень і пріоритетами. Наведемо загальні характеристики трьох ключових моделей: англо-американської, континентальної та японської.

1) Англо-американська модель:

Характерні риси:

домінування акціонерів: модель акціонерів є домінуючою, де рада директорів та акціонери контролюють компанію;

розділення ролей: голова правління та генеральний директор, як правило, є різними особами;

ефективність менеджменту: акціонери очікують від менеджменту максимізації їх інтересів;

спілкування та прозорість: важливі питання та рішення виносяться на розгляд акціонерів;

підтримка регулюючих органів: регулятори США підтримують модель акціонерів.

Переваги:

ефективність та стимулювання менеджменту;

захист прав акціонерів;

прозорість та підзвітність.

Недоліки:

недостатня увага до інших зацікавлених сторін;

короткий горизонт планування;

ризик надмірного зосередження на короткостроковій вигоді.

2) Континентальна модель:

Характерні риси:

дворівнева система: наглядова рада та правління виконують різні функції;

представництво зацікавлених сторін: наглядова рада включає представників акціонерів, працівників та інших зацікавлених сторін;

вплив держави: державні інтереси та цілі відіграють значну роль;

залучення зацікавлених сторін: модель цінує участь зацікавлених сторін у прийнятті рішень.

Переваги:

баланс інтересів: модель враховує інтереси різних зацікавлених сторін;

довгострокове планування: модель орієнтована на довготривалий успіх компанії;

стійкість: модель сприяє стійкому розвитку компанії.

Недоліки:

складність та бюрократія: дворівнева система може бути складною та бюрократизованою;

потенційний конфлікт інтересів: представництво різних груп може призвести до конфлікту інтересів;

менша гнучкість: модель може бути менш гнучкою та адаптивною до змін.

3) Японська модель:

Характерні риси:

сильна роль банків та афілійованих організацій: банки та афілійовані організації відіграють ключову роль у корпоративному управлінні;

вплив Кейрецу: Кейрецу (групи компаній) мають значний вплив на корпоративне управління;

залучення уряду: уряд здійснює вплив на діяльність компаній через регулювання та політику;

незначна роль індивідуальних акціонерів: індивідуальні акціонери мають обмежену роль або не мають її взагалі.

Переваги:

довгострокове планування: модель орієнтована на довготривалий успіх компанії;

стійкість: модель сприяє стійкому розвитку компанії;

співпраця та узгодженість: модель сприяє співпраці й узгодженості дій між різними зацікавленими сторонами.

Недоліки:

недостатня прозорість: концентрація влади може призвести до недостатньої прозорості;

обмежена участь акціонерів: індивідуальні акціонери мають обмежений вплив;

ризик неефективності: модель може виявитися неефективною через складність та бюрократію.

Кожна модель корпоративного управління має свої сильні та слабкі сторони. Вибір оптимальної моделі залежить від конкретного контексту, традицій регіону, географії ведення бізнесу та галузевої приналежності.

У цьому контексті слід зауважити щодо Директиви ЄС про комплексну перевірку корпоративної стійкості, яка є частиною глобального руху, що зобов'язує компанії по всьому світу впроваджувати надійну перевірку ланцюга поставок з акцентом на права людини та захист навколишнього середовища. За умовами даної Директиви ЄС, компанії повинні бути готові в будь-який момент надати органам влади, клієнтам і рейтинговим агентствам докази того, що вони здійснили оцінку, ідентифікацію, запобігання та/або усунення негативного впливу у своєму ланцюгу постачання.

Метою Директиви ЄС є: *вдосконалення корпоративного управління* (інтеграція ризиків і впливів, пов'язаних з правами людини та довкіллям, та впровадження заходів з їх пом'якшення); *усунення фрагментації* (створення єдиних вимог для належної обачності на єдиному ринку); *підвищення відповідальності* (забезпечення відповідальності компаній за наслідки їхньої діяльності); *посилення правового захисту* (покращення доступу до засобів правового захисту для постраждалих); *доповнення існуючих заходів* (вона є горизонтальним інструментом, що доповнює інші ініціативи ЄС зі сталого розвитку).

Загалом слід зауважити, що дана Директива ЄС є значним кроком до більш етичного та відповідального ведення бізнесу в ЄС. Вона допоможе захистити права людини та довкілля, а також сприятиме сталому розвитку.

Також слід звернути увагу, що на початку 2024 р. був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення корпоративного управління» [236], який встановлює правила корпоративного управління державними підприємствами. Цей акт дозволяє підняти корпоративну реформу на новий рівень та посилити зусилля, які докладаються вже 8 років (звісно, за умови використання його положень на користь інтересів країни і недопущення зловживань з боку нечистих на руку

учасників). Закон також є важливим сигналом для інвесторів, що Україна діятиме за зрозумілими правилами, основою яких є послідовність та оцінка ефективності задля досягнення результатів. Прийняття закону є частиною євроінтеграційного процесу та програми МВФ, наближаючи нашу країну до стандартів ОЕСР та узгоджуючи їх з вимогами воєнного часу.

Закон передбачає, що уряд розроблятиме політику державної власності. Це стратегічний документ, який визначає мету володіння державними підприємствами, які компанії є стратегічними і повинні залишатися у державній власності, а які передаватися на приватизацію. Держава розглядає можливість збереження права власності на активи, що забезпечують енергетичну незалежність, розвиток військово-промислового комплексу та космічної галузі, стабільність у банківській сфері. Зазначене також може включати контроль над критично важливими природними монополіями або ресурсами, а також надання певних послуг або забезпечення громадянам доступу до можливостей поза ринком.

У цілому слід наголосити, що ефективне корпоративне управління і в державному, і в приватному секторах є ключовим для побудови стійкої економіки країни.

Зокрема, у державному секторі механізми корпоративного управління допомагають урядам розробляти і реалізовувати стратегічну, засновану на фактичних даних та інноваційну політику, що підвищує ефективність роботи державних структур і забезпечує виконання зобов'язань перед громадянами.

У приватному секторі корпоративне управління сприяє підвищенню ефективності менеджменту, дотриманню комплаєнсу та відповідальному веденню бізнесу, створюючи необхідну підзвітність, прозорість і довіру для залучення довгострокових інвестицій, забезпечення фінансової стабільності, цілісності та стійкості бізнесу.

За наявності належних структур та систем, ефективне корпоративне управління дозволяє компаніям створювати середовище довіри, прозорості та

підзвітності, що сприяє довгостроковим інвестиціям та підтримує економічне зростання і фінансову стабільність.

Корпоративна сталість передбачає інтеграцію екологічних і соціальних аспектів у бізнес-стратегію та операційну діяльність компанії. Вказане сприяє розумному управлінню та прийняттю рішень, а також допомагає інвесторам краще розуміти довгострокові ризики та можливості компанії.

Корпоративне управління та сталий розвиток бізнесу поза будь-яких сумнівів є фундаментальними елементами, що сприяють реалізації соціально-економічних прав людини. Вони забезпечують не тільки фінансовий успіх компаній, але й покращують якість життя працівників, їх сімей і суспільства в цілому. Виконання компаніями своїх зобов'язань у вказаних сферах сприяє створенню більш справедливого та стійкого світу.

Як уже було сказано вище, війна створює безпрецедентні виклики для компаній, змушуючи їх адаптувати свої стратегії корпоративного управління до нових реалій. Ключовими особливостями корпоративного управління в умовах війни є наступні:

1) Безпека та добробут працівників, зокрема:

захист працівників (найвищим пріоритетом для компаній в умовах війни є забезпечення безпеки і добробуту своїх працівників, що передбачає евакуацію з небезпечних зон, надання притулку, фінансової допомоги та психологічної підтримки);

важливо також підтримувати моральний та бойовий дух працівників, які стикаються з викликами війни, що може включати регулярне спілкування, визнання їхніх зусиль і надання можливостей для розвитку.

2) Безперервність роботи, що передбачає:

плани на випадок надзвичайних ситуацій (компанії повинні мати чіткі плани на випадок надзвичайних ситуацій, які передбачають перелік дій у разі перебоїв у роботі, пошкодження майна або втрати персоналу);

диверсифікацію ланцюгів постачання, аби мінімізувати залежність від постачальників, які знаходяться в зоні бойових дій;

використання цифрових технологій (сучасні цифрові технології можуть допомогти компаніям підтримувати зв'язок з працівниками, клієнтами та партнерами, забезпечити доступ до критично важливих даних і послуг).

3) Прозорість та комунікація, в тому числі:

відкрита та чесна комунікація (компанії повинні бути відкритими і чесними зі своїми працівниками, клієнтами, акціонерами та громадськістю щодо впливу війни на їх діяльність);

регулярне оновлення інформації (важливо регулярно інформувати усі зацікавлені сторони про актуальну ситуацію та плани компанії на майбутнє, зокрема у частині відкритої інформації).

4) Етична поведінка, що включає:

дотримання законів і норм (компанії повинні неухильно дотримуватися усіх чинних законів та норм, навіть під час війни);

відповідальне ведення бізнесу (важливо уникати будь-якої діяльності, яка може завдати шкоди людям, довкіллю або репутації компанії).

5) Корпоративна соціальна відповідальність, насамперед це:

підтримка громад (компанії відіграють важливу роль у підтримці громад, постраждалих від війни, надаючи гуманітарну допомогу, фінансуючи відновлення та підтримуючи місцеві ініціативи);

довгострокове перспективне мислення (важливо не втрачати з поля зору довгострокові цілі компанії, навіть у складні воєнні часи).

Глобальні принципи корпоративного управління і сталого розвитку бізнесу стають вирішальною відповіддю на погіршення навколишнього середовища, соціальну нерівність та економічну нестабільність. Відтак, імплементація цих принципів у національне законодавство та внутрішнє правове поле компаній є критично важливим підходом до вирішення проблем деградації навколишнього середовища, соціальної нерівності та економічної нестабільності. Традиційні методи сталого розвитку виявилися недостатніми для ефективного подолання вказаних комплексних викликів, що зумовлює потребу в більш системному й інтегрованому підході. Очевидно, що сьогодні

назріла необхідність інноваційної моделі. Щоб усунути недоліки традиційних підходів і сприяти переходу до більш стійкого й інклюзивного світу, вважаємо одним з пріоритетних напрямів подальших наукових пошуків здійснення теоретичного обґрунтування інтегрованої соціально-економічної та екологічної моделі корпоративного управління і сталого розвитку бізнесу. Досягнення цієї цілі можливе через активну громадянську позицію, в основу якої мають бути закладені: стійкий мир, стійка соціальна справедливість, стійке житло, стійка освіта, стійкий спосіб життя, стійкі мережі (включаючи мобільність та інфраструктуру охорони здоров'я), стійка енергія. З цією метою вже зараз необхідно працювати над розробкою чіткої дорожньої карти для досягнення *глобальної стійкості*, яка з допомогою інклюзивного підходу ефективно вирішуватиме усі виклики, пов'язані зі стійкістю. Така модель має інтегрувати соціальні, економічні та екологічні компоненти, створюючи тим самим єдиний цілісний підхід, котрий сприятиме утвердженню соціальної справедливості, екологічній стійкості та економічній стабільності.

Не менш актуальним напрямом подальших наукових розвідок має бути впровадження цифрових технологій в процес корпоративного управління. Інформаційні технології, такі як блокчейн, штучний інтелект та аналітичні інструменти, стають стратегічними партнерами в управлінні. Нові технології забезпечують доступ до великої кількості даних, що дозволяє ефективніше здійснювати стратегічне планування та прийняття рішень. Такі технологічні рішення сприяють автоматизації багатьох рутинних процесів, що дозволяє зосередитись на більш складних стратегічних завданнях.

Для подальшого розвитку корпоративної соціальної відповідальності в Україні доцільним кроком є законодавче врегулювання такої діяльності, що однозначно сприятиме розширенню програм розвитку соціального бізнесу на різних рівнях, надаючи організаціям з усіх секторів національної економіки можливість більш активно застосовувати цей підхід у своїй діяльності.

2.4. Війна і справедливість: дилеми сучасного суспільства

Будь-які збройні конфлікти, особливо такі руйнівні, як військова агресія РФ проти України, підкреслюють нагальну потребу переосмислення концепції соціальної справедливості. Війна, як системний руйнівник соціальних структур, призводить до масових переселень, економічних криз і порушень прав людини, підриваючи тим самим фундаментальні принципи соціальної справедливості – рівний доступ до ресурсів, захист прав людини та створення умов для гідного життя. За таких екстремальних умов відновлення соціальної справедливості є одним з ключових викликів для постраждалих суспільств. Відсутність соціальної справедливості може призвести до тривалих конфліктів, соціальної нестабільності та глибоких розколів у суспільстві.

Концепція справедливої війни, хоча й залишається предметом наукових дискусій, але не дає однозначної відповіді на моральні дилеми, які постають перед суспільством під час збройних конфліктів. Російська агресія проти України стала трагічним підтвердженням того, що навіть війна, розпочата з явною метою агресії та порушення міжнародного права, може спочатку сприйматися як виправдана оборона з боку жертви. Вказане підкреслює необхідність постійного переосмислення етичних засад ведення війни та розробки нових механізмів запобігання конфліктам.

Концепція справедливої війни (*bellum iustum*) пов'язана з етичними обґрунтуваннями ведення військових дій, визначенням їх допустимих форм, а також із системою правил і угод, що історично склалися в межах різних військових кампаній. Ідея соціальної справедливості в контексті війни не є новою. Одним із перших мислителів, хто публічно розмірковував на цю тему і залишив значну спадщину, був Св. Августин. У своїй праці «Про Місто Боже» («The City of God») він стверджував, що справедлива війна повинна мати законну причину, таку як покарання за вчинені несправедливості або повернення захопленого неправомірно. Він також наголошував на тому, що

справедлива війна має вестися пропорційно, без надмірного насильства чи шкоди для некомбатантів [237].

Однак фундаментальні принципи концепції *bellum iustum* заклад Марк Туллій Цицерон. У своїй відомій праці «Про державу» він обґрунтував право держави на застосування військової сили проти груп, неспроможних забезпечити справедливість. На думку Цицерона, природний стан людини – це мир, тоді як війна є порушенням цього стану. Він стверджував: «Війни ведуться лише з однією метою: створити умови для життя в мирі без загроз», підкреслюючи, що війни мають слугувати благородним цілям, а не бути інструментом безрозсудного розширення територій. Інакше кажучи, Цицерон визнавав самозахист від фізичної агресії як єдину легітимну підставу для війни, допускаючи при цьому можливість превентивних дій для запобігання потенційній агресії [238].

Концепція справедливої війни, детально розроблена Агнес Геллер, є спробою встановити моральні межі для застосування збройної сили. Ця концепція намагається відповісти на фундаментальні питання: за яких умов війна може бути морально виправдана та які критерії повинні бути дотримані під час ведення військових дій?

Агнес Геллер, як провідний філософ ХХ ст., зробила значний внесок у розвиток концепції справедливої війни. Дослідниця детально проаналізувала різні її аспекти, зокрема такі як:

мета війни: війна має бути спрямована на досягнення справедливої мети, такої як захист невинних людей або відновлення порушених прав;

засоби ведення війни: засоби, які використовуються у війні, повинні бути пропорційними поставленим цілям і не завдавати непоправної шкоди цивільному населенню;

право на самооборону: держави мають право на самооборону в разі збройної агресії.

Однак, концепція справедливої війни стикається з низкою проблем:

суб'єктивність оцінки: зокрема, що вважати справедливою метою? Як визначити пропорційність засобів? Відповіді на ці питання часто залежать від політичних, культурних та ідеологічних чинників;

динамічність міжнародних відносин: для сучасного світу характерні висока динамічність і мінливість. Конфлікти часто мають складний характер і залучають багато учасників. У таких умовах складно застосовувати статичні критерії справедливої війни;

роль міжнародного права: міжнародне гуманітарне право встановлює певні обмеження стосовно ведення війни. Проте, воно не завжди ефективно запобігає порушенням і злочинам під час збройних конфліктів.

Сучасні збройні конфлікти демонструють, що концепція справедливої війни, хоча й залишається актуальною, однак потребує подальшого розвитку. Нові виклики, зокрема такі як поява новітніх видів озброєння, зростання ролі недержавних акторів, вимагають переосмислення традиційних підходів до оцінки моральної виправданості військових дій.

У своїй книзі «Поза межами справедливості» Агнес Геллер критично аналізує традиційну концепцію справедливої війни, наголошуючи, що вона здебільшого відображає інтереси могутніх націй, не враховуючи належним чином досвіду та перспектив пригноблених або маргіналізованих груп. Вона закликає до більш інклюзивного та космополітичного підходу до війни, який враховував би погляди людей різних культур і походження [239].

Агнес Геллер висловлює скептицизм щодо концепції права на ведення війни (*jus ad bellum*), зазначаючи, що її критерії часто використовувались як інструмент для виправдання агресивних дій. На думку дослідниці, вимоги до справедливості початку війни повинні бути більш суворими та враховувати інтереси всього міжнародного співтовариства. Втім, історичний досвід вказує нам на те, що досягти такого рівня універсальної справедливості у вирішенні конфліктів практично неможливо.

Більш раціональними, на нашу думку, є дослідження Майкла Уолцера, які зосереджені на концепції *jus in bello* – критеріїв оцінки способу ведення

війни. Уолцер підкреслює необхідність розуміння норм і звичаїв війни та їх еволюції з плином часу, а також важливість усвідомлення, як військовою силою можна використовувати для досягнення політичних цілей, дотримуючись при цьому морально-етичних стандартів [240].

Погляди Майкла Уолцера стосовно етики війни мали значний вплив на сучасні дискусії з цієї теми. Його праці залишаються важливим джерелом для дослідників і політиків, які прагнуть розібратися у складності війни, методах її етичного ведення та механізмах забезпечення соціальної справедливості.

Отже, як видно доктрина справедливої війни, що сягає своїм корінням в античну філософію, визначає моральні параметри застосування військової сили. Вона базується на двох фундаментальних принципах: *jus ad bellum* (право на війну) та *jus in bello* (право у війні).

Jus ad bellum регламентує умови, за яких вступ у війну може бути морально виправданим. Цей принцип встановлює такі критерії:

справедлива причина: війна може бути виправдана лише за наявності загрози суверенітету, територіальній цілісності, життю та правам людини, а також для запобігання геноциду або іншим тяжким злочинам міжнародного права;

правильний намір: метою війни має бути відновлення миру, захист прав людини та дотримання міжнародного права, а не загарбання територій чи помста;

останній засіб: військова сила може застосовуватися лише тільки після вичерпання всіх мирних засобів вирішення конфлікту;

пропорційність: застосовувана військова сила має бути пропорційною загрозі та не повинна завдавати непоправної шкоди цивільному населенню;

розумний шанс на успіх: ініціатори війни повинні мати реальні шанси на досягнення поставлених цілей;

законна влада: рішення про початок війни має прийматися легітимним органом державної влади або міжнародною організацією, уповноваженою на це міжнародним правом.

Jus in bello визначає правила ведення бойових дій, зокрема заборону на використання певних видів озброєння, поводження з військовополоненими та цивільним населенням. Цей принцип спрямований на мінімізацію страждань і збитків, що завдаються війною.

Отже, концепція справедливої війни надає моральні орієнтири для держав та міжнародного співтовариства, допомагаючи відрізнити правомірні військові дії від агресії. Однак, застосування вказаних принципів на практиці часто є складним завданням, оскільки їх інтерпретація може відрізнятись в залежності від конкретної ситуації та політичних інтересів.

Заборона на застосування сили між державами та винятки з неї, такі як право на самооборону та санкціоноване ООН застосування сили, викладені в Статуті ООН 1945 р. [241], є основними елементами принципу *jus ad bellum*.

Водночас *jus in bello* регулює поведінку під час ведення бойових дій, незалежно від причин початку війни, і фактично є синонімом міжнародного гуманітарного права. Цей принцип базується на таких етичних засадах:

різні підходи до комбатантів і некомбатантів (цивільні особи та інші некомбатанти не повинні бути об'єктами нападу або ж навмисно піддаватися шкоді);

пропорційність (застосування військової сили має бути пропорційним очікуваним військовим цілям та не завдавати надмірної шкоди цивільним особам і некомбатантам);

гуманне ставлення до військовополонених (з військовополоненими слід поводитися з гідністю та повагою до їх основних прав, незалежно від їхньої національності чи політичних поглядів);

повага до загиблих (тіла загиблих, як солдатів, так і цивільних осіб, повинні бути об'єктом поваги, незалежно від їхньої належності).

Метою принципу є мінімізація страждань під час збройних конфліктів шляхом захисту та надання допомоги всім жертвам війни у максимально можливій формі. Міжнародне гуманітарне право застосовується до всіх сторін конфлікту незалежно від причин його виникнення чи справедливості мотивів,

якими вони керуються. Це необхідно для забезпечення виконання права, оскільки кожна зі сторін могла би проголосити себе жертвою агресії, що ускладнило б правозастосування.

Міжнародні експерти чітко наголошують, що російська агресія проти України не може бути виправдана як справедлива війна з багатьох етичних та гуманітарних причин [242]. Цей конфлікт з 2014 р. призвів до величезних людських страждань, руйнувань та широкомасштабного кровопролиття.

Принцип *jus in bello*, який по суті покликаний обмежити жорстокість війни, демонструє свою обмеженість перед обличчям сучасних конфліктів. Незважаючи на існування міжнародного гуманітарного права, яке гарантує захист цивільного населення та належне поводження з військовополоненими, російська агресія проти України стала черговим трагічним підтвердженням того, що ці норми часто порушуються. Вказане свідчить про необхідність подальшого вдосконалення міжнародного права і посилення механізмів його забезпечення.

У цьому контексті слід погодитись з думкою Рорі Кокса, який зазначає, що шок і розчарування частково зумовлені поширеним та фундаментальним нерозумінням природи і цілей «справедливих війн» [243]. Джек Вотлінг додає, що звірства, подібні до тих, що сталися в Бучі, не є просто наслідком того, що російські війська стикаються з опором і втрачають контроль. Російська військова доктрина розглядає такі жахливі методи як ефективні, і вони є частиною російської стратегії планування. Такі дії є невід'ємною складовою російської тактики ведення війни [244].

Російська агресія проти України є масштабним порушенням не лише принципів *jus ad bellum* та *jus in bello*, але й загалом системи міжнародного права. Відсутність будь-якого легітимного приводу для війни, систематичні порушення гуманітарного права, зокрема такі як обстріли цивільних об'єктів, убивства мирного населення та використання заборонених видів озброєння, демонструють повну зневагу РФ до міжнародних норм. Ця війна по суті є не

просто конфліктом між двома державами, а викликом усьому світовому порядку, заснованому на правилах.

Сучасний світ щодня стикається з новими викликами, які ускладнюють застосування традиційних критеріїв справедливої війни. Зміна характеру конфліктів, поява нових акторів, таких як недержавні збройні формування, та використання нових технологій – все це вимагає переосмислення концепції справедливої війни. Міжнародне співтовариство повинно адаптувати свої інструменти та механізми до нових реалій, щоб забезпечити дотримання міжнародного гуманітарного права.

Ідея щодо справедливої війни, незважаючи на свої благородні наміри, є скоріше абстрактною концепцією, ніж практичним інструментом. Війна, за своєю суттю, руйнівний процес, який не може бути повністю виправданий моральними міркуваннями. Тим не менш, прагнення до справедливості в умовах конфлікту завжди залишається актуальним. Досягнення соціальної справедливості після війни є складним завданням і вимагає спільних зусиль міжнародної спільноти, дотримання гуманітарних принципів, активної участі громадянського суспільства.

Підсумовуючи, підкреслимо, що забезпечення демократії нерозривно пов'язане з принципом соціальної справедливості. Відбудова України після руйнівної війни та консолідація суспільства можливі лише за умови системного підходу, в якому соціальний вимір є пріоритетним. Аби досягти цієї мети, необхідно активізувати роль соціальних партнерів – роботодавців і профспілок. Їхній діалог та співпраця є ключовими для розробки ефективних стратегій реформування та подальшого розвитку української соціальної держави. Залучення соціальних партнерів до процесу прийняття рішень гарантує, що потреби всіх верств населення будуть враховані, а запроваджені реформи сприятимуть соціальній злагоді та стабільності. У цьому контексті слід підтримати позицію українських дослідників з приводу того, що «в умовах воєнного стану не зникли, а подекуди навіть загострилися соціальні проблеми, пов'язані з соціальним захистом прав дітей; бездомних осіб; осіб,

які відбули покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, а також звільнені від подальшого відбування зазначених видів покарання; протидії торгівлі людьми; запобігання та протидії домашньому насильству; соціального захисту осіб з інвалідністю, осіб, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи, ветеранів праці, ветеранів військової служби, жертв політичних репресій тощо. Відтак законодавче забезпечення соціальної справедливості потребує подальшого вдосконалення» [245, с. 59].

Резюмуючи, відмітимо, що питання війни та справедливості є досить складними і глибокими, оскільки стосуються широкого спектру етичних, філософських та правових дилем. Однак, чи існує об'єктивний критерій для визначення справедливої війни? Які моральні обмеження повинні діяти в умовах збройного конфлікту? Цивільні особи часто стають першими жертвами війни. Які їхні права і як їх захистити? Як мінімізувати людські втрати в умовах збройних конфліктів?

За результатами триваючої військової агресії РФ проти України вже можливо констатувати, що норми міжнародного гуманітарного права виявилися не дієвими, міжнародні інституції ООН, на які покладається забезпечення миру та справедливості у світі, не зробили нічого, щоб попередити цю війну чи мінімізувати її вплив, покарання винних теж наразі викликає значні сумніви.

Відтак, можемо виділити такі ключові дилеми з цього дослідження:

(1) Моральні дилеми війни

Захист цивільного населення: під час війни постає питання, як можна забезпечити мінімізацію жертв серед мирних громадян, що є ключовою дилемою сучасної війни.

Пропорційність насильства: дилема, чи відповідає використання сили існуючій загрози або нападу, завжди залишається актуальною. Це стосується питання про те, чи є певні воєнні дії надмірними або навіть аморальними.

Міжнародне право: Женевські конвенції та міжнародне гуманітарне право регулюють правила війни, однак їх часто порушують, нівелюючи тим

самим їх норми. Це ставить перед суспільством дилему щодо справедливості війни та відповідальності агресорів, а також підриває авторитет самого права.

(2) Соціальна справедливість і війна

Нерівність у наслідках війни: війна часто непропорційно впливає на різні соціальні групи, особливо на вразливі верстви населення, такі як жінки, діти та етнічні меншини.

Економічні та соціальні наслідки війни: війна може створювати чи поглиблювати нерівність. Під час конфліктів руйнується інфраструктура, що позбавляє людей доступу до ресурсів і послуг, що, своєю чергою, ще більше загострює питання соціальної справедливості.

(3) Міжнародна допомога та справедливість

Роль міжнародних організацій: ООН, Міжнародний кримінальний суд, Міжнародний комітет Червоного Хреста, Міжнародне агентство з атомної енергії, а також інші міжнародні інституції намагаються підтримувати мир і справедливість. Проте, їхня ефективність часто викликає сумніви, особливо в умовах нинішньої війни.

Післявоєнне відновлення: забезпечення соціальної справедливості після війни є складним завданням. Важливо забезпечити рівний доступ до ресурсів, правосуддя та соціальних благ. У цьому контексті роль громадських структур є визначальною.

(4) Етичні дилеми сучасних воєнних технологій

Дрони і кібервійни: сучасні війни включають нові технології, такі як дрони та кібернапади, а також застосування штучного інтелекту у військових цілях. Це створює нові етичні дилеми, оскільки часто складно визначити, хто несе відповідальність за атаки і які межі допустимої сили.

Зброя масового ураження: питання застосування хімічної, біологічної і ядерної зброї ставить перед суспільством дилеми, пов'язані з пропорційністю та гуманністю таких дій.

(5) Відповідальність за воєнні злочини

Правосуддя після війни: притягнення до відповідальності тих, хто вчинив воєнні злочини, є важливим елементом забезпечення справедливості. Міжнародні трибунали, такі як, наприклад, суди щодо Югославії чи Руанди, стали прикладами того, як міжнародне право може діяти.

(6) Сучасний контекст

Самооборона та міжнародна підтримка: Міжнародна підтримка та санкції проти РФ є одним з прикладів реагування світу на порушення принципів справедливості. Проте, є багато дилем з приводу пропорційності міжнародної допомоги, її обсягів, термінів, процедурних питань, прийняття політичних рішень тощо.

Відновлення після війни: забезпечення соціальної справедливості після війни в Україні також стане не менш важливим викликом. Відновлення інфраструктури, економічна стабільність та захист прав людини мають стати ключовими завданнями.

Тема війни і справедливості в сучасному суспільстві охоплює широке коло етичних, правових та соціальних питань. Теорія «справедливої війни» пропонує критерії, за яких війна може вважатися виправданою, однак у сучасному світі ці принципи часто стикаються з новими викликами, такими як використання новітніх технологій і зброї масового ураження. Моральні дилеми війни, зокрема такі як захист цивільного населення та пропорційність насильства, залишаються гострими питаннями.

Соціальна справедливість у контексті війни так само є надзвичайно важливою, оскільки війна загострює нерівність та порушує права вразливих верств населення. Міжнародні інституції здійснюють спроби забезпечити правосуддя і соціальну рівність, але їхня ефективність залежить від співпраці держав і глобальної політичної волі.

На прикладі війни в Україні ми маємо можливість бачити, як питання справедливості й самооборони стають ключовими у визначенні міжнародної позиції та підтримки. Повоєнне відновлення стане випробуванням для нашої

країни на здатність забезпечити рівноправ'я та соціальну справедливість для усіх громадян.

Війна, попри всі її руйнівні наслідки, також піднімає важливі питання відповідальності, правосуддя та відбудови, що є невід'ємними складовими сучасних дебатів про справедливість в умовах війни.

РОЗДІЛ 3

ЕКОЛОГІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІРИ СПРАВЕДЛИВОСТІ: КОМПЛЕМЕНТАРНІСТЬ ДОКТРИНАЛЬНИХ ПОШУКІВ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

3.1. Категорія «екологічної справедливості»: погляд крізь триаду сталого розвитку

Проблема екологічної справедливості набуває все більшої актуальності в умовах сучасного світу, де інтенсивне використання природних ресурсів часто погіршує значущі екологічні та соціальні проблеми. В Україні, як і в багатьох інших країнах, екологічна несправедливість проявляється через нерівномірний розподіл екологічних ризиків і благ, що негативно впливає на різні верстви населення та окремі регіони, а враховуючи воєнний стан, в якому країна перебуває вже 10 років – фактично на всю територію держави.

Принципи сталого розвитку поступово інтегруються в національне законодавство та практику управління природними ресурсами. Водночас, бракує системного підходу до розробки та впровадження ефективної теоретико-правової моделі, яка б забезпечила утвердження ідеології екологічної справедливості. Це включає розробку правових механізмів для справедливого розподілу екологічних благ і ризиків, захисту екологічних прав громадян, а також створення належних умов для участі громадськості у прийнятті екологічно важливих рішень.

Сьогодні, серед основних світових проблем належного впровадження принципу екологічної справедливості визначають: недосконалість правового регулювання; соціальну нерівність серед населення; обмеження участі громадськості у прийнятті екологічно важливих рішень; низький рівень екологічної правосвідомості та ін.

Розв'язання таких проблем вимагає комплексного підходу, що включає розробку теоретико-правової моделі утвердження ідеології екологічної справедливості, її імплементацію в національне законодавство та практичні кроки для забезпечення сталого розвитку України і світу, в цілому.

Слід наголосити, що питання формування та розвитку ідеології екологічної справедливості вже були об'єктом ряду наукових досліджень. Зокрема, Robert D. Bullard є відомим американським вченим і активістом у галузі екологічної справедливості, який зробив значний внесок у дослідження впливу екологічної політики та практики її реалізації на соціальні меншини та маргіналізовані спільноти. Bullard відомий своїми дослідженнями, що показують, які екологічні проблеми, такі як забруднення атмосферного повітря та води, розміщення відходів та установа промислових зон, непропорційно впливають на місцеві громади [246]. Його праця «Dumping in Dixie: Race, Class, and Environmental Quality» [247] є класичним дослідженням у цій сфері, яка підкреслює нерівність в екологічній сфері. Він також займається питаннями зміни клімату, сталого розвитку та соціальної справедливості, зосереджуючи свою увагу на необхідності включення голосів вразливих спільнот у процес прийняття екологічно важливих рішень.

Значний вклад в розвиток окресленого питання здійснив і Michael M. Bell, який є видатним соціологом і екологічним активістом, дослідження якого зосереджені на взаємозв'язку між суспільством і природою, зокрема на соціальних аспектах екологічних проблем і тому, як ці проблеми впливають на різні спільноти [248]. Bell відомий своїм підходом до вивчення сільських спільнот і їхньої взаємодії з екологічними умовами. Він досліджує, як соціальні структури та культурні практики впливають на сприйняття та вирішення екологічних питань [249]. Його праці допомагають зрозуміти, як екологічні проблеми можуть бути одночасно соціальними і культурними, а також пропонує шляхи досягнення більшої екологічної справедливості шляхом залучення місцевих спільнот до процесу прийняття екологічно важливих рішень. Bell також звертає увагу на важливість збереження

біорізноманіття і сталого розвитку, підкреслюючи, що екологічна справедливість повинна враховувати як людські, так і природні системи [250]. Його робота сприяє кращому розумінню того, як соціальна нерівність і екологічні проблеми взаємопов'язані, і як можна створити більш справедливе і стале суспільство.

Продовженням наукових пошуків забезпечення екологічної справедливості у світі займається і Karen Bell, яка зробила значний внесок у розуміння взаємозв'язку між екологічними проблемами та соціальною нерівністю. Вона проводить дослідження на тематику: як екологічні проблеми впливають на різні соціальні групи; непропорційність розподілення екологічних ризиків; особливості врахування соціальних та екологічних аспектів у політиках та практиках різних країн; особливості становлення стійких і справедливих громад, забезпечуючи при цьому збереження природних ресурсів для майбутніх поколінь; роль громадськості у формуванні екологічної політики тощо [251].

Відомим дослідником у сфері екологічної справедливості є і Steve Lerner, який зосереджується на документуванні випадків екологічної несправедливості та підвищенні обізнаності про ці проблеми. Серед найвідоміших його праць є «Diamond: A Struggle for Environmental Justice in Louisiana's Chemical Corridor», в якій автор описує боротьбу афроамериканської громади в Луїзіані проти забруднення, спричиненого хімічними заводами [252], а також «Sacrifice Zones: The Front Lines of Toxic Chemical Exposure in the United States» – в якій Lerner досліджує громади, які страждають від високого рівня забруднення від токсичних речовин [253].

Про вплив видобутку корисних копалин та хімічного виробництва на місцеві спільноти в своїх роботах говорить і Ryan Juskus, який проводить паралель між забрудненням і виснаженням довкілля з розвитком релігійних і духовних переконань, які можуть сприяти екологічній етиці та екоактивізму [254].

Maaya K. van Rossum, є відомою екоактивісткою, яка в своїх наукових роботах аргументує необхідність внесення поправок до конституцій штатів і федеральної Конституції США щодо закріплення права на чисте повітря, чисту воду та здорове довкілля [255].

В українській правовій науці окремі аспекти екологічної справедливості були об'єктом наукових пошуків, зокрема, В.І. Андрейцева, який розкриваючи особливості права на безпечне для життя і здоров'я довкілля вперше запропонував розроблення навчального курсу для вищих навчальних закладів – «Право екологічної безпеки» [256]. Про окремі проблеми реалізації принципу екологічної справедливості йдеться і в роботі Т.С. Гудіми [257]. В.В. Костицький та М.В. Краснова заклали наукові основи для розвитку теорії формування екологічної держави, в якій принцип екологічної справедливості відіграє головну роль [258; 259]. На підставі вищенаведених наукових ідей і положень було проведено комплексне наукове дослідження О.В. Павловою про особливості формування екологічної держави за участю громадськості [260] та багато інших досліджень.

Аналіз вищезазначених наукових робіт дав змогу сформулювати власні бачення щодо подальшого становлення та розвитку ідеології екологічної справедливості на теренах України.

Так, слід констатувати, що прогрес у сучасному світі обумовлений обов'язковим дотриманням принципу сталого розвитку, в основу якого покладається зобов'язання для усіх країн світу вибудувати спільний правовий механізм взаємодії трьох складових цього принципу – економічної, соціальної та екологічної. Це підтверджується закріпленими принципами з навколишнього середовища та розвитку в Стокгольмській декларації ООН від 16.06.1972 та Декларації Ріо-де-Жанейро 1992 р. [13, с. 300]. Саме завдяки належній взаємодії цих трьох складових можливе забезпечення консенсусу, або так званого принципу справедливості в основу якого покладено ідею рівності прав людини, а також гармонізації її різних інтересів [261, с. 150].

Сам по собі принцип справедливості виступає основоположною ідеєю, метою права та має широку сферу застосування [262], в тому числі і в сфері реалізації еколого-правових норм, де цей принцип вже отримує спеціальне визнання як принцип екологічної справедливості [257].

Науковцями відзначається, що екологічна справедливість тісно пов'язана з соціальною справедливістю, оскільки «...в суспільстві не лише має місце нерівномірний розподіл наслідків екологічних проблем, а й сама соціальна нерівність є причиною виникнення екологічних проблем. Соціальна нерівність є одночасно наслідком і причиною забруднень, надмірного споживання, виснаження природних ресурсів, втрати природних біотопів, ризикованих технологій, швидкого зростання населення тощо» [248, с. 2]. Саме тому вважається, що сучасне техногенне суспільство є найбільшим забруднювачем довкілля і водночас одним із об'єктів, які страждають від такого забруднення.

У зв'язку з цим, під екологічною справедливістю пропонують розуміти справедливе ставлення і важливу участь усіх без винятку людей в розробці, реалізації та забезпеченні дотримання екологічних законів, правил і політики [263; 251]. Однак така мета може бути досягнута лише за умови державного гарантування захисту від можливих екологічних небезпек (екологічних ризиків) та рівного доступу до процесу прийняття рішень, що стосуються довкілля.

Стратегія екологічної справедливості ПРООН 2022 року передбачає, що для прискорення глобального руху до екологічної справедливості країнам необхідно: 1) пришвидшити побудову екологічного верховенства права, що гарантуватиме волю держави, а також суб'єктів господарювання у повазі, захисті і реалізації людьми права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, яке виступає основою сталого розвитку; 2) побудувати досконалу національну правову базу, яка допоможе стимулювати справедливе і стале управління довкіллям; 3) створити доступні інститути екологічного правосуддя [264].

На нашу ж думку, така діяльність має бути взаємоузгоджена між різними країнами шляхом побудови єдиного правового механізму розвитку екологічно справедливої держави.

В цьому плані, однією зі значних міжнародних подій останнього часу стало проголошення Генеральною Асамблеєю ООН у резолюціях від 28.07.2022 № A/RES/76/300 [265] та Резолюції від 04.04.2023 A/HRC/RES/52/23 права людини на чисте, здорове та стале навколишнє середовище [266], яке вимагає повного виконання багатосторонніх екологічних угод відповідно до принципів міжнародного екологічного права.

Закріплення зазначеного права на міжнародному рівні поживило наукову дискусію щодо визнання суті права людини на чисте, здорове та стале довкілля і можливих шляхів його реалізації.

Так, зокрема, на думку прибічників теорії «здорового» довкілля, воно вважається таким за умови, що є незабрудненим і дозволяє споживання безпечних для здоров'я природних благ [267, 461-464]. Отже, здорове навколишнє середовище пов'язується з відносно чистими природними умовами і безпечністю використання (споживання) благ природи. Тобто, йдеться про прямий зв'язок такого середовища з безпекою його використання для здоров'я людини. Стале ж здорове довкілля є свідченням його безпечності, а відтак – важливою ознакою останнього, і тому виділення його в самостійну правову категорію не є доцільним. До того ж, законодавче визначення поняття «здоров'я» (стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів) вказує, що його носіями можуть бути будь-які біологічні істоти, в тому числі й людина. І тому досить сумнівним є застосування даного терміну при характеристиці довкілля [256, с. 208].

Виходячи з вищенаведеного, можна дійти висновку, що Декларацією Генеральної Асамблеї ООН від 28.07.2022 та Резолюцією A/HRC/RES/52/23 від 04.04.2023 фактично закріплені ознаки безпечного для життя і здоров'я

довкілля, яке виступає окремим суб'єктивним правом у сучасному законодавстві України.

3.2. Деякі аспекти інтеграції екологічної справедливості у національну практику правотворення та правозастосування

Для досягнення мети і завдань екологічної справедливості, міжнародна спільнота та окремі держави мають належним чином створити механізм реалізації і захисту права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Така реалізація та захист можливі не лише як факт закріплення цього права в нормах окремого нормативно-правового акту, але й шляхом розкриття його змісту та механізму реалізації і захисту.

Наприклад, в українському законодавстві закріплене право на безпечне для життя та здоров'я довкілля (ст. 50 Конституції України та ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»), яке теж має лише наукове тлумачення, згідно з яким таке право є комплексним і включає в себе інші, самостійні екологічні права [268, с. 16].

Однак виникає ряд ключових практичних проблем при реалізації зазначеного права, зокрема: 1) право на безпечне для життя та здоров'я довкілля є основним у системі екологічних прав, тому всі інші екологічні права виступають засобами його забезпечення, або ж гарантіями, які розширюють межі його змісту (хоча в українському законодавстві це не відображено), а таке вимагає залучення усього правового механізму забезпечення екологічної безпеки, який сьогодні не систематизований законодавчо; 2) відсутність фактичного досвіду обмеження, зупинення та припинення екологічно небезпечної діяльності на території держави з урахуванням існуючих рішень суду; 3) необхідність приведення у відповідність до найкращих світових практик здійснення екологічного моніторингу та обліку; 4) відсутність

методики компенсації екологічної шкоди, заподіяної життю і здоров'ю людини; 5) потреба у розбудові екологічного правосуддя тощо.

Окреслені проблеми вимагають посилення ролі держави у їх врегулюванні, незважаючи на воєнний стан в Україні. В такому разі, для формування екологічної справедливості, важливого значення набувають, в першу чергу, питання якісної нормотворчої діяльності.

В даному випадку системи заходів забезпечення екологічної безпеки, передбаченої Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» та іншими нормативно-правовими актами виявляється недостатньо, оскільки вона: по-перше, не включає всі існуючі інтегровані засоби такого забезпечення; по-друге, деякі з таких правових заходів потребують значного доопрацювання та приведення у відповідність до європейських та світових стандартів.

Наприклад, при проведенні спеціального наукового дослідження про становлення права екологічної безпеки в Україні було запропоновано комплексний правовий механізм забезпечення екологічної безпеки, який має включати в себе систему таких правових заходів, які частково відображені у вищенаведеному Законі, як: екологічне планування (програмування) та прогнозування; стратегічна екологічна оцінка; екологічне зонування територій; оцінка впливу на довкілля; екологічний облік; декларування безпеки об'єктів підвищеної екологічної небезпеки з розробкою планів локалізації і ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та їх державна реєстрація; страхування цивільної відповідальності суб'єктів господарювання за шкоду, яка може бути спричинена аваріями на об'єктах підвищеної небезпеки та при перевезенні небезпечних вантажів; дозвільно-ліцензійне забезпечення; екологічна сертифікація; екологічне маркування; екологічне оподаткування; екологічний аудит; екологічний моніторинг; екологічне інформування; екологічний нагляд і контроль; екологічне інвестування; формування екологічного правосуддя та ін. [269]. Вважаємо, що такий єдиний

правовий механізм має бути закріплений і на міжнародному рівні, зокрема шляхом розробки і прийняття Конвенції про екологічну безпеку Землі.

Потребує підвищення ефективність застосування певних правових заходів на практиці. Зокрема, недоречно вести мову про інтегрований екологічний дозвіл, якщо на певній території буде сконцентрована значна кількість промислових підприємств, оскільки такий дозвіл лише дозволить спростити діяльність суб'єкта господарювання, однак не вирішить питання техногенного навантаження на територію та здоров'я і життя людини.

У цьому разі важливого значення набуває й ефективність моніторингових даних про стан довкілля, результати яких можуть значно відрізнятися від реальних показників. Це пов'язано передусім із кількістю, правильністю та різноманітністю моніторингових установок для обрахування усіх можливих небезпечних впливів на довкілля, а отже і життя та здоров'я людини.

Наприклад, за даними фахівців ГО «SaveDnipro» [270], які спеціалізуються на захисті права на безпечне для життя і здоров'я довкілля та постійно аналізують показники Українського гідрометеорологічного центру про викиди різних забруднюючих речовин в окремих містах України і здатні самостійно проводити такі виміри за окремими сполуками, спостерігається неодноразове розходження таких показників з реальними. По-перше, ця ситуація обумовлена місцем розміщення вимірювальних установок та їх наявністю після активних бойових дій на певних територіях. По-друге, причиною розходження є неповний перелік шкідливих речовин і впливів, які Український гідрометеорологічний центр здатен охопити моніторингом.

Крім того, сучасний світовий досвід показує практику не лише розширення переліку шкідливих речовин, які підлягають екологічному моніторингу, але й періодичного посилення встановлених нормативів. Зокрема, вперше з 2012 року Агентство з охорони навколишнього середовища США (EPA) посилює правила щодо забруднення повітря дрібнодисперсним пилом розміром до 2,5 мкм (PM_{2.5}). Це один з найнебезпечніших видів

забруднення – «невидимий вбивця» (завислі в повітрі тверді частинки настільки маленькі, що їх неможливо побачити).

ЕРА знизило допустимий рівень PM2.5 з 12 мікрограмів на кубічний метр до 9 у середньому протягом року. Нові американські стандарти все ще вищі за рекомендований Всесвітньою організацією охорони здоров'я ліміт – 5 мікрограмів на кубічний метр у середньому протягом року, проте в рази менший за встановлений в Україні – 25 мікрограмів на кубічний метр (постанова Кабінету Міністрів України № 827 від 14.08.2019 р.) [270].

Принагідно зазначити, що згідно з даними сайту State Of Global Air у «довоєнному» 2019 році від забруднення повітря PM2.5 померло 42,9 тис. українців [271].

Такі дані свідчать про потребу суттєвого удосконалення системи екологічного моніторингу довкілля в Україні, оскільки напряду пов'язані з подальшою можливістю людей захищати своє порушене право на безпечне для життя і здоров'я довкілля в судах та інших органах державної влади [272, с. 63-66].

В ідеалі, державна екологічна політика має бути спрямована на забезпечення максимально рівномірного розподілу техногенного екологічного ризику по всій території України. Однак у нинішніх умовах досягнення цієї мети є неможливим, як через екоруйнівний вплив воєнних дій, так і внаслідок потреби в значних капіталовкладеннях для закриття або переміщення екологічно небезпечних об'єктів, які продовжують функціонувати.

В науковій літературі цій тематиці приділено надзвичайно багато уваги, вона досліджується з точки зору боротьби з існуванням так званих «пожертвуваних зон».

3.3. Екологічні та соціальні аспекти існування «пожертвуваних» зон

Концепція жертвованої зони виникла у сфері тваринництва, де вона стосувалась методів балансування економічних та екологічних витрат і вигод. Наприклад, в 70-х роках ХХ століття землекористувачі та тваринники Великої Британії та США називали території інтенсивного випасання худоби та розміщення тваринницьких відходів «площами жертвування» через розвиток процесів опустелювання та забруднення природних ресурсів [273, с. 5-7]. Така концепція була запроваджена з метою індексації різноманітних методів використання земельних ділянок, за результатами якої відбувалось управління територіями пасовищ та тваринницьких ферм: одні повністю виснажувались, а інші залишались зеленими в довготривалій перспективі [274; 275, с. 19-22].

Її сучасний діапазон визначення, з екологічної точки зору, виник в результаті перенесення із вище окресленої сфери у сферу енергетики і екологічних проблем, де вона була проголошена вкрай важливою концепцією для протистояння екологічній кризі, а відповідні території почали називати «зонами екологічного жертвування» [246, с. 10-20, 39-44]. Такими зонами почали позначати будь-які географічні райони, які несуть непропорційно велику кількість промислового забруднення, де хімічний або інший вид шкідливого впливу на довкілля та людину (фізичний, біологічний) пов'язаний переважно з інтересами промисловості та національної безпеки [253].

Запровадження таких територій стало одним із способів концептуалізувати нездатність людини керувати і стримувати екологічну шкоду, спричинену промисловим виробництвом та підтвердженням навмисного розподілу територій на «зони захисту довкілля та здоров'я людей» та «зони екологічного жертвування» [254, с. 3-24].

В сучасному розумінні, створення та існування «жертвованих зон» слід розглядати в межах реалізації принципу екологічної справедливості, як

один із різновидів екологічної несправедливості та порушення балансу у відносинах людини і природи.

Такі зони пропонують розглядати як: 1) райони, мешканці яких піддаються підвищеному рівню впливу через сусідство з екологічно небезпечними об'єктами; 2) частину спадщини екологічного расизму і екологічної несправедливості; 3) зони масового захворювання на хвороби, викликані споживанням забрудненого довкілля; 4) моральну пляма нації [276].

В «пожертвуваних зонах» апріорі не може гарантуватись право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, оскільки поняття «довкілля» в даному випадку розглядається не у значенні «первинна природа», а як «найдешевша з можливих». Тому і людське життя, рослинний, тваринний світ, а також цілісні екосистеми і ландшафти розглядаються як «одноразові» [277, с. 220-243].

Тривале застосування концепції «пожертвуваних зон» на практиці призвело до розвитку наукових та громадських течій проти «екстрактивізму» – надмірного вилучення всіх видів матеріалів з природи, в першу чергу, для комерційних та промислових цілей [278]. Однак розширення таких зон триває через відсутність належної політики щодо промислового виробництва, їх супроводжує надмірна деградація та забруднення довкілля, які призвели до кліматичної кризи та колосальної екологічної шкоди [255].

Питання про необхідність забезпечення всіх людей в праві жити в безпечному, чистому і сталому довкіллі та ліквідації «пожертвуваних зон» піднімалось спеціальним доповідачем Управління Верховного комісара ООН з прав людини Девідом Р. Бойдом у березні 2022 року [279]. Він наголошував на необхідності вжиття державами та підприємствами негайних дій для покращення якості навколишнього природного середовища, в першу чергу для тих громад, які і зараз страждають від значного техногенного навантаження на довкілля, в якому вони проживають. Найбільш екологічно небезпечними об'єктами він називає відкриті шахти, плавильні заводи, нафтопереробні, хімічні заводи, вугільні електростанції, нафтові і газові родовища, металургійні заводи, сміттєзвалища і заводи по спалюванню небезпечних

відходів, а також кластери цих об'єктів, які розташовані на території або поряд з населеними пунктами.

Подальше існування «пожертвуваних зон» він називає «плямою на колективній свідомості людства» (п. 4 Доповіді). Причиною виникнення таких зон – змову урядів і бізнесу, що є діаметральною протилежністю принципу сталого розвитку та найбільшою загрозою для існування сучасного та майбутніх поколінь.

Переломним моментом у цьому питанні світова спільнота вважає проголошення Генеральною Асамблеєю ООН у вищенаведених Декларації від 28.07.2022 та Резолюції A/HRC/RES/52/23 від 04.04.2023 права людини на чисте, здорове та стале навколишнє середовище, оскільки попередні міжнародні угоди по біорізноманіттю, зміні клімату та забрудненню не мали істотної юридичної сили у захисті людини від забрудненого довкілля, однак тепер вони виступають важливими складовими у забезпеченні реалізації зазначеного права.

Ще одним фактором намагання світової спільноти подолати існуючі «пожертвовані зони» та досягнути екологічної справедливості є запровадження концепції розвитку «зеленої економіки» шляхом модернізації виробничих процесів з метою зменшення екологічних ризиків та екологічних загроз [280]. Однак ця концепція може бути ефективною у вирішенні зазначеного питання лише у випадку повної екологізації матеріального виробництва.

Слід віддати належне висловленим пропозиціям Громадського Центру здоров'я, навколишнього середовища та правосуддя (СНЕЖ) (США, Нью-Йорк) з питань запровадження нової політики регулювання в зонах пожертвування, відповідно до яких пропонується забезпечити: а) комплексну політику захисту громадського здоров'я на основі аналізу екологічних ризиків для здоров'я населення; б) прозорість екологічної інформації та гарантування доступу до неї; в) визначення способів доступу до медичної допомоги у разі погіршення здоров'я через забруднене довкілля; г) побудову ефективного

правового механізму захисту людини від шкідливих хімічних, фізичних та біологічних впливів; д) визнання наявності «пожертвуваних зон» з метою вжиття офіційних та нагальних заходів щодо забезпечення на їх території екологічної безпеки [281].

Виходячи з вищенаведеного, доходимо висновку, що теорія «пожертвуваних зон» та забезпечення на їх території екологічної безпеки набула сьогодні світового розголосу, а тому потребує вирішення і на вітчизняному рівні.

Слід відзначити, що процес індустріалізації на теренах сучасної України розпочався з 20-х років ХХ століття на XIV з'їзді ВКП(б) у 1925 році, яким було затверджено директиву першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1928-1933 роки [282]. Відповідно до цієї директиви Українська РСР визначалася основним плацдармом для проведення індустріалізації в СРСР, оскільки саме на ній знаходилися основні вугільні родовища і підприємства металургії, побудовані раніше. Метою такої індустріалізації ставилось забезпечення першочергового розвитку паливної, енергетичної, хімічної, машинобудівної та інших галузей економіки. З однієї сторони, це сприяло розвитку економічної та соціальної політики, а з іншої – утворювало на значній території України «пожертвовані зони». Ці зони акумулюються переважно в східній частині України, зокрема на території Донбасу, що перетворило цей регіон на одну з найбільших техногенно забруднених територій [283]. Безвідповідальне управління екологічно небезпечними об'єктами вже призвело до багатьох аварій та катастроф. Найвідомішою з них є катастрофа планетарного масштабу на Чорнобильській атомній електростанції, що спричинила радіоактивне забруднення значної частини української території [284].

Старопромислові регіони сходу і півдня України є сумним прикладом формування нових видів жертвуваних зон під інтенсивним впливом чинників мілітарного характеру. В умовах активного збройного протистояння та інтенсивних бойових дій на передній план виходить проблема екологічних

наслідків війни. Станом на травень 2024 року Державна екологічна інспекція України та її територіальні органи зафіксували вже 4800 випадків завдання шкоди довкіллю через російську збройну агресію; загальна сума збитків складає понад 2,4 трлн грн [285]. За даними Офісу Генерального прокурора, наприкінці квітня 2024 року в Україні розслідувалося 205 кримінальних проваджень щодо воєнних злочинів проти довкілля, 15 із яких – за фактами екоциду [286]. І це лише ті прямі екологічні наслідки повномасштабного російського вторгнення, які є очевидними вже сьогодні. Набагато важче оцінити масштаби майбутньої екологічної шкоди, зумовленої воєнними діями, яка буде поступово проявлятися у коротко-, середньо- і довготривалій перспективі та у багатогранній взаємодії усіх факторів екологічного впливу [287, с. 31].

Уже під час війни на Донбасі, яка розпочалася навесні 2014 року, стало приходити розуміння усієї складності і неоднозначності явища екологічних наслідків війни. Пряма шкода, яка завдається різним компонентам навколишнього середовища та екосистемам унаслідок застосування зброї, використання військової техніки, здійснення терористичних актів та диверсій, є лише зовнішнім і найбільш зрозумілим проявом мілітарного впливу на довкілля [288]. Однак як під час активної фази війни, так і після її завершення особливої уваги потребують опосередкований, побічний, кумулятивний та інші менш очевидні види екологічного впливу, які так чи інакше пов'язані з чинниками мілітарного характеру. Окреме занепокоєння становить так званий «кумулятивний» ефект, зумовлений нагромадженням, поєднанням та сукупною дією різних чинників антропогенного та природного походження на довкілля і здоров'я людей. Ще в період збройного протистояння на сході України до повномасштабного російського вторгнення довелося переконатися у тому, як його наслідки посилюють традиційні для цього регіону екологічні проблеми та «вступають з ними у небезпечну реакцію». Бойові дії призвели до припинення діяльності багатьох промислових підприємств, порушення нормальних умов експлуатації небезпечних об'єктів, їх пошкодження і

руйнування, застосування тимчасових заходів, які обмежили реалізацію державою своїх функцій управління в сфері охорони довкілля (мораторій на здійснення державного екологічного контролю, продовження строку дії документів дозвільного характеру й ін.) [289, с. 274-276]. Спровокований війною «тиск» на довкілля як за характером, так і масштабами суттєво відрізняється від «екстрактивізму» і забруднень, що є типовими для мирних часів і пов'язані з функціонуванням галузей промисловості, сільського господарства і транспорту.

З огляду на це, в умовах війни та в повоєнну епоху класична проблематика ліквідації «звичайних» пожегтовуваних зон трансформується у проблематику комплексного екологічного відновлення країни. Можна стверджувати, що всі постраждалі від війни території утворюють своєрідну пожегтоввану зону (зону мілітарного впливу), яка має свої особливості.

По-перше, така зона включає інші види пожегтовуваних зон, а саме: традиційні пожегтоввані зони (центри активної господарської діяльності, сформовані історично або створені до війни в рамках планування розвитку територій та розміщення продуктивних сил); пожегтоввані зони, що утворилися унаслідок аварій на небезпечних об'єктах (показовим прикладом є Чорнобильська зона відчуження, яка з кінця лютого по березень 2022 року перебувала під російською окупацією та 95% якої до цього часу вважаються замінованими); зони проведення випробувань та експериментів (наприклад, шахта «Юнком» у м. Єнакієве, де в 1979 році проводився експериментальний ядерний вибух); зони безпосереднього ведення бойових дій, зокрема заміновані території; інші різновиди пожегтовуваних зон.

По-друге, зона мілітарного впливу «поглинає» не лише території, на яких до війни вже існували підвищені екологічні ризики та склалася несприятлива екологічна обстановка, але й об'єкти природно-заповідного фонду, а також інші території та об'єкти, що підлягають особливій охороні. За даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, понад 20% природоохоронних територій України постраждали через війну [290].

По-третє, незавершені воєнні дії, а також присутність на постконфліктних територіях мін та інших вибухонебезпечних предметів перешкоджають ефективній реалізації цілей і завдань державної екологічної політики, здійсненню функцій управління у цій сфері. Як повідомив Національний орган з питань протимінної діяльності, станом на лютий 2024 року 156 тис. км² української території потенційно забруднені мінами й іншими боєприпасами [291].

Висвітлені питання потребують значно глибшого дослідження і розроблення як на теоретичному, так і прикладному рівнях. Попри наявність успішного зарубіжного досвіду управління пожегнутими зонами, Україна фактично має стати одним із першопроходців у розробленні стратегії відновлення територій, які постраждали від низки чинників одночасно (включаючи війну та успадкований промисловий комплекс із домінуванням ресурсо- й енергоємних галузей).

Одним з інструментів гарантування права на безпечне для життя і здоров'я довкілля у вітчизняному законодавстві визнано процедуру погодження будівництва екологічно небезпечних об'єктів, які є причиною проголошення окремих територій пожегнутими зонами. Відповідно до Закону України «Про оцінку впливу на довкілля», в основі такої діяльності лежить обов'язок дотримання під час будівництва спеціального законодавства, в тому числі і щодо зонування територій.

Згідно з ДБН Б.1.1-22:2017 «Склад та зміст плану зонування території» [292] зонуванням є встановлення територіальних зон в межах населеного пункту з визначенням відповідних видів використання території, об'єктів нерухомості та встановленням містобудівного регламенту, а зонінгом – містобудівна документація, що визначає умови та обмеження використання території для містобудівних потреб у межах визначених зон.

При цьому в ДБН Б.1.1-22:2017 відмічається, що сам зонінг населеного пункту створюється зокрема з метою регулювання планування та забудови

територій з урахуванням державних, громадських та приватних інтересів, а також для раціонального використання території населеного пункту.

В ст. 112 Земельного кодексу України зонування визначається через встановлення спеціальних охоронних зон [293, с. 223-228]. У науково-практичній літературі такі зони визначаються як зони, призначені для запобігання негативному впливу джерел екологічної небезпеки [294, с. 420], що фактично виступає підтвердженням визнання державою існування «пожертвованих зон».

Також зауважується, що категорія охоронних зон є загальною і родовою щодо різних видів охоронних зон. Правовий режим таких зон визначається щодо: гідрометеорологічних станцій (Закон України «Про гідрометеорологічну діяльність»; постанова Кабінету Міністрів України № 2262); ліній зв'язку (Закон України «Про телекомунікації; постанова Кабінету Міністрів України № 135); ліній електропередач (закони України «Про ринок електричної енергії» та «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів»; постанова Кабінету Міністрів України № 209); земель транспорту (Повітряний кодекс України; Закони України «Про транспорт», «Про залізничний транспорт», «Про трубопровідний транспорт», «Про правовий режим земель охоронних зон об'єктів магістральних трубопроводів»; постанова Кабінету Міністрів України № 1747); інших об'єктів. До охоронних зон належать: санітарно-захисні зони; спеціальні охоронні зони для транспорту: приаеродромні території, смуги повітряних підходів, берегові смуги водних шляхів, захисні смуги лісів і т. д.

Однак аналіз практичного досвіду такого зонування дає змогу пересвідчитися у справедливості проголошеної тези про те, що в таких зонах не може гарантуватись право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, оскільки воно виступає як «найдешевше з можливих».

Говорячи про жертвовані зони, необхідно пам'ятати, що головним показником їх існування виступає присутність екологічного ризику, який

держава має контролювати як на всій території, в цілому, так і в окремих регіонах та об'єктах, зокрема.

Відомо, що екологічний ризик може мати як природний, так і техногенний характер. І якщо їх розглядати з погляду забезпечення екологічної справедливості або рівності людини і громадянина перед законом то, відповідно, держава має кожному гарантувати безпечне для життя і здоров'я довкілля. Тобто право принаймні на однаковий рівень екологічного ризику.

Натомість, враховуючи специфіку наявності пожегтованих зон, які характеризуються промисловим, транспортним, мілітарним та іншим навантаженням на довкілля, стає зрозумілим, що на території України не може одночасно забезпечуватися однаковий рівень екологічного ризику. Це зумовлено тим, що в східних та південних регіонах України переважатимуть техногенні екологічні ризики (на теперішній час передусім ті ризики, що є наслідком воєнних дій), а в західних – природні. Хоча з моменту повномасштабного вторгнення та викликаній ним релокації багатьох підприємств відбувається поступова «міграція» екологічних ризиків до західних та центральних регіонів країни. У будь-якому разі така ситуація є однією з ознак екологічної несправедливості в національному масштабі. У перспективі актуальним стане питання рівномірнішого забезпечення екологічної безпеки на всій території держави.

Законодавством передбачається також система заходів щодо переселення населення з техногенно уражених територій [295]. Проте такі заходи застосовуються переважно лише у випадку настання надзвичайних ситуацій, а не з метою піклування про здоров'я людей та майбутніх поколінь. Крім того, вони не вирішують проблему існування пожегтованих зон.

Тому у випадку неможливості застосування вищезазначених правових заходів щодо зменшення впливу техногенних екологічних ризиків на довкілля, життя і здоров'я людей або під час так званого перехідного періоду доцільно розглянути можливість запровадження соціальних виплат [296] для населення,

яке змушене мешкати в пожегтовуваних зонах з метою умовного забезпечення екологічної справедливості.

Такі виплати можуть здійснюватися частково з коштів сплаченого екологічного податку, коштів, спрямованих на ліквідацію та локалізацію наслідків надзвичайних ситуацій, а також коштів, стягнутих в порядку компенсації екологічної шкоди, завданої країною-агресором. Виплати можуть бути як тимчасовими, так і постійними залежно від потенційної можливості подолання техногенного перевантаження певної території. Крім того, такі виплати стануть свідченням піклування держави про екологічну безпеку свого народу та його майбутнє (відшкодування шкоди, заподіяної при порушенні такого права), а також сприятимуть швидшому вирішенню питання ліквідації пожегтовуваних зон.

У разі значної кількості екологічних правопорушень, які впливають на стан довкілля, життя і здоров'я людей, від держави вимагається розбудова належної системи природоохоронних, правоохоронних і судових установ, які спеціалізуються на розгляді таких правопорушень.

На даний момент для України залишається відкритим питання розбудови екологічних судів, які вже функціонують в багатьох країнах світу і довели свою ефективність. Одними з найбільших перешкод у швидкому і ефективному розгляді природоохоронних справ у вітчизняних судах залишаються: 1) відсутність узагальнення судової практики з розгляду екологічних спорів; 2) розгляд екологічного спору із застосуванням принципу підсудності; 3) перезавантаженість судів іншими категоріями справ; 4) відсутність професійної кваліфікації суддів у розгляді екологічних спорів; 5) недостатня активність громадськості щодо питань захисту порушених екологічних прав; 6) обов'язковість різного роду експертиз, що підтверджують причинно-наслідковий зв'язок [297].

РОЗДІЛ 4

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЯГНЕННЯ СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩОГО ЕФЕКТУ ОКРЕМИМИ ЗАСОБАМИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ

4.1. Реалізація принципу соціальної справедливості у публічних закупівлях України у післявоєнний період

Значна частина фінансових ресурсів, які будуть наявними для відбудови України у післявоєнний період, використовуватимуться саме через систему публічних закупівель. Таким чином, необхідно максимізувати позитивний соціальний вплив їхнього використання шляхом посилення захисту прав людини, забезпечення гідних умов праці, гендерної рівності, інтеграції малозахищених верств суспільства, інклюзивної зайнятості тощо. Цьому можуть сприяти соціально відповідальні публічні закупівлі, в яких може бути реалізовано принцип соціальної справедливості, адже вони враховують не лише найкраще співвідношення ціни та якості або досягнення найнижчої ціни, але і вплив на суспільство товарів, робіт і послуг, які закуповуються державою. Такі закупівлі мають за мету забезпечити соціальну вигоду та запобігти чи пом'якшити негативні соціальні наслідки під час виконання договору про закупівлю [298]. Завдяки адаптації вітчизняного законодавства у сфері публічних закупівель до вимог ЄС, Закон України «Про публічні закупівлі» надає значні можливості для реалізації соціально відповідальних публічних закупівель. Однак на даний момент рівень здійснення таких закупівель є низьким, а положення Закону України «Про публічні закупівлі» про соціально відповідальні закупівлі не є обов'язковими, крім вимог щодо необхідності урахування потреб осіб з інвалідністю у технічних специфікаціях у разі, якщо предмет закупівлі в подальшому буде використовуватись фізичними особами,

та деяких підстав для відмови в участі у процедурі закупівлі. Стратегічна роль публічних закупівель у цьому напрямі не визначена, що яскраво підтверджено у проєкті Плану відновлення України [299; 300].

Публічні закупівлі можуть бути інструментом досягнення стратегічних цілей визначених у Плані відновлення України. У проєкті плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України [299] публічні закупівлі відіграють важливу роль. Однак слід вказати, що акцент робиться на закупівлях в основному лише як на механізмі забезпечення оперативного задоволення потреб та прозорого використання коштів. Наголошується у переважній більшості лише на спрощенні порядку здійснення закупівель, однак не ведеться мова про стратегічне використання закупівель під час процесів відбудови. При цьому закупівлі можуть виступати засобом реалізації цілей майже за всіма напрямками відбудови. Наприклад, публічні закупівлі можуть виступити засобом реалізації цілей Плану відновлення за напрямом «Повернення громадян, які тимчасово переміщені, зокрема за кордон та їх інтеграція в суспільно-економічне життя держави» [301]. Враховуючи необхідність післявоєнної професійної адаптації та соціальної інтеграції жінок, які будуть повертатись із-за кордону, закупівлі можуть виступити потужним засобом забезпечення та просування гендерної рівності шляхом встановлення відповідних вимог протягом всіх етапів закупівельного процесу: планування закупівлі, кваліфікаційні вимоги до постачальників, критерії оцінки пропозицій, умови договору про закупівлю [302; 303]. У ЄС серед експертних кіл існує поняття гендерно-орієнтованих публічних закупівель, яким охоплюються закупівлі, що сприяють гендерній рівності через закупівлю товарів, робіт та послуг. Це означає, що замовники та постачальники вивчають вплив всіх закупівельних дій на потреби й інтереси жінок та чоловіків, а також розробляють і виконують договори таким чином, щоб зменшити нерівність [303, с. 4]. Такі закупівлі можуть допомогти переконатись, що заробітні плати за договорами про публічні закупівлі є адекватними та законними, а учасники дотримуються прав людини та працівника, а також соціальних вимог

законодавства, що є актуальним у секторах з низькою заробітною платною [303, с. 5]. Дані вимоги є важливими також у контексті готовності людей, які повертаються в Україну, часто виконувати роботу на будь-яких умовах, чим можуть зловживати роботодавці.

Враховуючи зазначене, публічні закупівлі можуть відігравати роль у процесах відновлення за напрямками «Права людини» [304], адже порушення прав людини, у першу чергу у ланцюгах поставок, є одним із найбільш поширених проявів та наслідків недобросовісної та нечесної конкуренції у закупівлях з метою досягнення максимальної економії [305]. В умовах, коли значна кількість людей в Україні втратили роботу [306], вони можуть стати вразливою групою для таких зловживань. Тому застосування вимог щодо захисту прав людини під час закупівель є важливим напрямом для розвитку закупівель в Україні.

Крім того, закупівлі можуть відігравати важливу роль у вирішенні питань працевлаштування відповідних категорій осіб. Значна частина країн використовує соціально відповідальні публічні закупівлі з метою працевлаштування різних вразливих груп населення, які мають проблеми із доступом на ринок праці. Наприклад, у Королівстві Іспанія (Кастилія і Леон) замовник під час закупівлі робіт з розширення та модернізації лікарні у місті Сорія визначив перелік осіб, яким має бути запропоновано можливості працевлаштування під час виконання договору. Серед них одержувачі мінімального доходу, молоді особи віком від 18 до 30 років, які перебували під опікою, колишні правопорушники віком до 30 років та ін. [307]. Будівельна галузь часто розглядається в якості однієї з найбільш сприятливих для реалізації соціально відповідальних публічних закупівель у формі вимог з працевлаштування та навчання [308, с. 286]. Відповідно до практики зарубіжних країн такі вимоги найбільш часто реалізуються шляхом встановлення умов виконання договору про закупівлю. Враховуючи заплановані роботи з масштабного будівництва та реалізації інфраструктурних проєктів під час відбудови України, публічні закупівлі можуть стати засобом

професійного навчання та працевлаштування певних груп населення – внутрішньо переміщених осіб, ветеранів, осіб, які повертаються з-за кордону, тощо.

Закупівлі можуть стати одним із засобів реалізації цілей за напрямом «Захист прав ветеранів війни» [309], зокрема в аспекті надання державою можливостей ветеранам безбар'єрно реалізовувати свій професійний потенціал. Післявоєнне відновлення України охоплює важливе питання реінтеграції ветеранів війни до мирного життя. За заявою Міністра у справах ветеранів України кількість ветеранів, членів їх сімей та членів сімей загиблих військових може зрости до 4-5 млн осіб [310]. Наразі серед експертів активно обговорюються потенційні засоби державної підтримки ветеранів [311; 312]. Одним із важливих напрямів ресоціалізації ветеранів війни, які втратили роботу і свою професійну кваліфікацію, перебуваючи у зоні бойових дій, виступає зайнятість. Згідно з онлайн-опитуванням, проведеним 6-12 лютого 2023 р. Українським ветеранським фондом, на яке відповіли 1247 ветеранів і діючих військовослужбовців, які в майбутньому стануть ветеранами, 63,6% ветеранів хочуть займатись підприємницькою діяльністю, а 6,2% вже мають власну справу¹ [313]. Саме публічні закупівлі можуть виступати засобом для професійної інтеграції ветеранів війни. Якщо розглядати питання підтримки ветеранів-осіб саме з інвалідністю, важливо зазначити, що в Україні практика підтримки людей з інвалідністю за допомогою публічних закупівель не є новою. Наприклад, ще згідно із Законом України «Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти» № 1490-III від 22.02.2000 р. було передбачено норму, згідно з якою замовник застосовував «преференційну поправку до ціни тендерної пропозиції, поданої підприємствами Українського товариства сліпих, Українського товариства глухих, Спілки організацій інвалідів України та підприємствами України, працівниками яких є особи, що

---

¹ 15,1% прагнуть бути найманими працівниками, 15,1 % не хочуть займатись підприємництвом.

відбувають покарання в місцях позбавлення волі...»². У цих випадках застосовувалась преференційна поправка у розмірі 15% ціни тендерної пропозиції [314]. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 921 від 17.10.2008 р. замовник надавав «перевагу тендерній пропозиції, поданій підприємствами громадських організацій інвалідів, де кількість інвалідів становить не менше 50% середньооблікової чисельності штатних працівників облікового складу за рік, шляхом застосування преференційної поправки, розмір якої повинен становити 15% ціни тендерної пропозиції, незалежно від суми очікуваної вартості закупівлі, якщо зазначені підприємства є виробниками товарів, робіт і послуг, що закупаються» [315]. Після прийняття Закону України «Про здійснення державних закупівель» у 2010 р. № 2289-VI тривалий час законодавство у сфері публічних закупівель не передбачало положень, які б стосувались підтримки осіб з інвалідністю.

У діючому Законі України «Про публічні закупівлі» № 922-VIII від 25.12.2015 р. поки міститься лише одна норма стосовно підтримки осіб з інвалідністю, і яка стосується тільки допорогових закупівель та передбачає, що такі закупівлі здійснюються без застосування порядку проведення спрощених закупівель у разі, якщо закупівля товарів і послуг здійснюється у підприємства або організації, що засноване(а) громадською організацією осіб з інвалідністю та отримало(а) дозвіл на право користування пільгами з оподаткування відповідно до законодавства. Дана норма з'явилась лише у 2021 р. з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про публічні закупівлі» та інших законів України щодо вдосконалення системи функціонування та оскарження публічних закупівель» № 1530-IX від 03.06.2021 р.

Слід відмітити, що в Законі України «Про публічні закупівлі» можуть з'явитись нові норми щодо підтримки ветеранів війни осіб з інвалідністю. Так, проєктом Закону про публічні закупівлі № 11520 від 23.08.2024 р., який

---

² У редакції даного Закону від 14.04.2003 р. було внесено відповідні зміни замінивши перелік підприємств на «підприємства громадських організацій інвалідів та пенітенціарної служби».

17.09.2024 р. було прийнято за основу у першому читанні [316], передбачено право замовників резервувати право брати участь у закупівлях для таких суб'єктів господарювання: ветеранські підприємства та підприємства осіб з інвалідністю. Дане положення базується на ст. 20 Директиви 2014/24/ЄС, відповідно до якої держави-члени можуть зарезервувати право брати участь у процедурах публічних закупівель для захищених майстерень та учасників закупівель, головною метою яких є соціальна і професійна інтеграція людей з інвалідністю та осіб з вразливих груп населення, або передбачати виконання зарезерованих договорів у контексті захищених програм зайнятості, за умови, що принаймні 30% працівників цих майстерень, учасників закупівель або програм складають особи з інвалідністю або працівники з вразливих груп населення. Тобто таке резервування можливе за одночасного дотримання двох умов. Як зазначено у п. 36 Преамбули Директиви 2014/24/ЄС, дане право резервування запроваджується у зв'язку з тим, що таким учасникам важко отримати договори про закупівлю за звичайних конкурентних умов. При цьому захищені майстерні можуть відігравати важливу роль у забезпеченні зайнятості, що є важливим для інтеграції у суспільство та гарантування рівних можливостей для всіх.

Втім за результатами аналізу зазначеного проєкту Закону України «Про публічні закупівлі», вбачається за доцільне виділити певні зауваження та пропозиції. Так, з метою уніфікації термінології у тексті Закону України «Про публічні закупівлі» пропонується перейменувати назву статті «зарезеровані контракти» на «зарезеровані договори про закупівлю». Крім того, слід здійснити таку заміну по всьому тексту статті.

Також слід зазначити, що даний проєкт Закону про публічні закупівлі закріплює поняття «ветеранське підприємство», згідно з яким «ветеранське підприємство – це суб'єкт господарювання, який відповідає одній із таких ознак: 1) створений ветераном війни та зареєстрований в установленому законом порядку як фізична особа підприємець, який самостійно здійснює господарську діяльність без будь-якого найму працівників, або ветерані війни

становлять не менше ніж 30 відсотків від середньооблікової кількості штатних працівників; 2) створений ветераном війни/ветеранами війни та частка його володіння у статутному капіталі цього суб'єкта господарювання перевищує 50 відсотків, і на якому ветерани війни становлять не менше 30 відсотків від середньооблікової кількості штатних працівників; 3) є юридичною особою, в якій ветерани війни становлять не менше ніж 60 відсотків від середньооблікової кількості штатних працівників». При цьому, вважається за недоцільне закріплювати нове поняття та статус «ветеранського підприємства» саме Законом України «Про публічні закупівлі», який не є профільним нормативно-правовим актом з даних питань. Пропонується передбачити такі положення у Господарському кодексі України або Законі України «Про статус ветеранів війни, гарантії та їх соціального захисту» №3351-ХІІ від 22.10.1993 р.». Наприклад, наразі на розгляді Верховної Ради України знаходиться законопроект № 6350 від 25.11.2021 р. «Про внесення змін до деяких законів України, спрямованих на забезпечення додаткових гарантій соціального захисту ветеранів», яким пропонується закріпити поняття «ветеранське підприємництво» у Законі України «Про статус ветеранів війни, гарантії та їх соціального захисту» №3351-ХІІ від 22.10.1993 р.».

Слід припустити, що пропозиція стосовно ветеранських підприємств, представлена у законопроекті, ґрунтується на досвіді США, де існують спеціальні федеральні програми з підтримки під час публічних закупівель малих підприємств, заснованих ветеранами, у тому числі ветеранами з інвалідністю. Так, наразі у США існують спеціальні федеральні програми з підтримки під час публічних закупівель малих підприємств, які не менш ніж на 51% контролюються та знаходяться у власності одного або декількох ветеранів війни, або ветеранів війни з інвалідністю та відповідають ще ряду встановлених критеріїв. Для ветеранів, які назавжди та повністю непрацездатні і не можуть керувати щоденною господарською діяльністю, їхнє підприємство все одно може відповідати вимогам, якщо їх дружина

(чоловік) або призначений постійний опікун допомагають у цьому управлінні [317]. Такі програми передбачають, що федеральний уряд має на меті щорічно присуджувати принаймні 3% усіх федеральних контрактних доларів малим підприємствам ветеранів війни з інвалідністю. У межах цих програм малі підприємства ветеранів з інвалідністю можуть конкурувати за контракти в єдиного учасника та зарезервовані контракти у межах всього уряду. Малі підприємства ветеранів також мають можливість конкурувати за контракти в єдиного учасника та зарезервовані контракти Міністерством у справах ветеранів США.

Втім, виходячи із вимог законодавства США до підприємств для кваліфікації малим, а також певних заходів, передбачених даними федеральними програмами, така практика у США є дискримінаційною. Так, для участі у таких програмах підтримки зазначені підприємства мають пройти відповідну сертифікацію, однією з умов якої виступає відповідність підприємства критеріям, за яких його можна визнати малим. Зокрема, підприємство має відповідати не лише встановленим розмірам, але і бути фізично розташованим та здійснювати свою діяльність на території США. Підприємства за межами США все ще можуть вважатися малими, якщо вони здійснюють діяльність у США, яка робить значний внесок в економіку США через сплату податків або використання американських продуктів, матеріалів або праці [318]. Тобто дані вимоги є дискримінаційними, адже такі ж підприємства з інших країн вже не зможуть взяти участь у зазначених закупівлях. Однак така політика у США проводиться відповідно до взятих міжнародних зобов'язань в межах Угоди СОТ про державні закупівлі, адже дані закупівлі виключені США зі свого Додатку сфери охоплення даної Угоди [319].

Україна як член Угоди СОТ про державні закупівлі не має виключень з-під дії даної Угоди, пов'язаних із підтримкою певних груп населення під час здійснення публічних закупівель. При цьому Директива 2014/24/ЄС передбачає норму, відповідно до якої держави-члени можуть зарезервувати

право брати участь у процедурах публічних закупівель. Такі закупівлі ЄС охоплює дією Угоди СОТ про держзакупівлі. Одне з пояснень такої позиції полягає в тому, що резервування договорів про закупівлю згідно з Директивою 2014/24/ЄС не виключає конкуренцію, а лише обмежує її певними видами учасників, які відповідають встановленим критеріям [320]. Такі закупівлі мають бути оголошені і проведені традиційним, встановленим законодавством, способом. Отже, вони є відкритими не тільки для місцевих або вітчизняних учасників, які відповідають встановленим критеріям, а для таких учасників зі всіх країн-членів ЄС та країн, з якими ЄС є відповідні міжнародні зобов'язання у сфері публічних закупівель. Тобто на відміну від США, у цьому випадку відсутня дискримінація на основі національної складової.

Директива 2014/24/ЄС передбачає резервування договорів про закупівлю для так званих захищених майстерень, що як правило кореспондує соціальним підприємствам та підприємствам, які отримують державну підтримку, а також іншим учасникам, основною метою діяльності яких є соціальна та професійна інтеграція осіб з інвалідністю та осіб з вразливих груп населення, за умови що принаймні 30% працівників цих майстерень та інших учасників закупівель складають особи з інвалідністю або працівники з вразливих груп населення. Тобто таке резервування можливе за одночасного дотримання двох умов. Отже, можуть виникнути питання відповідності даним положенням такої ознаки ветеранського підприємства, передбаченого законопроектом, як «суб'єкт господарювання, створений ветераном війни та зареєстрований в установленому законом порядку як фізична особа – підприємець, який самостійно здійснює господарську діяльність без будь-якого найму працівників». Згідно з позицією Суду ЄС у справі Conasee [321], положення, що особи з інвалідністю та з вразливих груп населення мають становити не менше 30% працівників, є мінімальною вимогою.

Також важливо відмітити, що відповідно до практики Суду ЄС, не зважаючи на певну свободу країн-членів ЄС у визначенні видів учасників, які

можуть підпадати під резервування, однією з основних ознак таких учасників виступає саме мета їхньої діяльності, що може бути підтверджена, - соціальна та професійна інтеграція людей з інвалідністю або інших осіб з вразливих груп населення. Згідно зі справою Суду ЄС *Conacee* [321] ст. 20 Директиви 2014/24/ЄС не містить вичерпного переліку передумов для такого резервування закупівель. Як зазначає Суд, визначення учасника закупівлі у Директиві 2014/24/ЄС є широким, а отже у контексті ст. 20 не уточнює, які саме підприємства можуть отримати переваги від зарезервованих закупівель, лише зазначаючи, що основна мета таких учасників повинна бути соціальна та професійна інтеграція осіб з інвалідністю та осіб з вразливих категорій осіб (пар. 23). Отже, відповідно до думки Суду ЄС (пар. 24), коли країни-члени ЄС вирішують зарезервувати право для певних учасників брати участь у закупівлях, вони користуються певною свободою у реалізації умов, викладених у положеннях ст. 20 Директиви. При цьому важливо зазначити, що у рішенні Суд наголошує саме на меті соціальної політики – сприяння працевлаштування (пар. 25-27). Країни-члени ЄС мають право встановлювати додаткові умови, яким повинні відповідати учасники, зазначені у ст. 20, якщо ці додаткові передумови сприяють досягненню цілей соціальної політики та працевлаштування (пар. 28). При цьому мають дотримуватись принципи рівного ставлення та пропорційності. Отже, можна зробити висновок, що Україна має право самостійно визначити види учасників, які будуть підпадати під право резервування участі у закупівлях. Однак основна мета таких учасників має полягати саме у соціальній та професійній інтеграції осіб з інвалідністю та осіб з вразливих категорій населення. Деякі країни, які запровадили підхід, закладений у ст. 20 Директиви 2014/24/ЄС, розробили спеціальні керівництва-роз'яснення для замовників [322]. У них наголошується, що для учасників важливо відповідати такій ознаці як мета діяльності - соціальна та професійна інтеграція осіб з інвалідністю та осіб з вразливих категорій населення. Серед прикладів вказано запровадження навчання безпосередньо або за сприяння відповідних програм (місцеві

коледжи та ін.); розвиток навичок соціальної взаємодії; можливості працевлаштування та навчання, спрямовані на підвищення кваліфікації вказаних осіб тощо. При цьому основну мету слід тлумачити як єдину або головну мету, заради якої було створено організацію. Таким чином, резервуванням не мають права користуватись учасники, для яких професійна чи соціальна інтеграція людей з інвалідністю та осіб з вразливих категорій населення не є основною або єдиною метою діяльності, або ті, які включили таку мету нещодавно, якщо вони не є новою організацією, створеною для інтеграції таких осіб. Зазначається, що такі учасники для участі у зарезервованих закупівлях мають надати підтвердження реалізації такої інтеграції. Серед прикладів такого підтвердження вказано визначення мети надання допомоги людям з інвалідністю або особам з вразливих груп населення в установчих документах учасника. Проста заява, наприклад на веб-сайті, є недостатньою, якщо це не підкріплено такими доказами, як бізнес-план або іншим документом, що свідчить про те, що учасник справді прийняв це як основну мету разом із поясненням, чому це не зазначено в установчих документах, і які кроки вживає учасник, щоб зробити це головною метою.

Отже, з метою забезпечення відповідності міжнародним зобов'язанням у сфері публічних закупівель в межах Угоди про асоціацію з ЄС та Угоди СОТ про держзакупівлі вважається за доцільне додати до статті загальне формулювання суб'єктів, які матимуть право брати участь у зарезервованих закупівлях, зокрема «учасники, основною метою діяльності яких є соціальна та професійна інтеграція людей з інвалідністю та осіб з вразливих груп населення», що відповідає ст. 20 Директиви 2014/24/Є із зазначенням обов'язкової умови про відповідний відсоток людей з інвалідністю та осіб з вразливих груп населення, які мають працювати у такого учасника.

Є доцільним більш ґрунтовно підійти та зробити наголос у статті щодо осіб, на підтримку яких спрямоване резервування. Пропонується використовувати у статті про резервування договорів про закупівлю поряд з поняттям «особи з інвалідністю» поняття «особи з вразливих груп населення»,

що відповідає ст. 20 Директиви 2014/24/ЄС та практиці країн-членів ЄС. Керівництво Європейської комісії щодо врахування соціальних аспектів у публічних закупівлях зазначає, що визначення понять «людей з інвалідністю» та «осіб з вразливих груп населення» буде залежати від країн-членів ЄС, які вирішили запровадити резервування договорів про закупівлю, що у свою чергу буде відображено у національному законодавстві. Серед прикладів осіб з вразливих груп населення наводяться наступні: безробітні протягом тривалого часу (період безробіття може бути різним, наприклад від 6 до 24 місяців); молодь (наприклад від 15 до 24 років); люди старше 50 років; особи, які працюють у галузі чи за професією в країні-члені ЄС, де гендерний дисбаланс вищий, ніж середній гендерний дисбаланс у всіх галузях у цій країні (наприклад 25%), і належать до цієї недостатньо представленої гендерної групи; самотні дорослі люди, які проживають з одним або декількома утриманцями; члени етнічних меншин, та/або які потребують вдосконалення своєї мовної та професійної підготовки для покращення перспектив отримання доступу до стабільної роботи; особи, які можуть вважатись бідними або знедоленими (бездомні, люди, які живуть в умовах матеріальної депривації тощо); особи, які переживають інші обставини, що спричиняють ситуації вразливості (наприклад, насильство у родині, особи, які страждають від залежностей тощо) [298].

Отже, можна зробити висновок про охоплення поняттям «особи з вразливих груп населення» досить широкої категорії осіб, в залежності від соціально-економічних проблем кожної країни-члена ЄС. Це підтверджується положеннями із нормативно-правових актів країн-членів ЄС, які запровадили різний підхід до зарезервованих договорів про публічні закупівлі. Враховуючи Директиву 2014/24/ЄС, керівництво Європейської комісії щодо реалізації соціальних цілей у закупівлях та різні підходи країн-членів до визначення кола осіб, на підтримку яких запроваджується резервування закупівель, можна зробити висновок, що не тільки ветерани-особи з інвалідністю внаслідок війни, але й інші ветерани війни, як вони визначені у Законі України «Про

статус ветеранів війни, гарантії та їх соціального захисту» №3351-ХІІ від 22.10.1993 р. (учасники бойових дій, особи з інвалідністю внаслідок війни, учасники війни), також можуть охоплюватись положеннями про резервування договорів про публічні закупівлі. З урахуванням післявоєнного відновлення України це можуть бути і члени сімей загиблих військових, жінки та молодь, які повертаються із-за кордону, внутрішньо переміщені особи та інші в залежності від визначених пріоритетів післявоєнного відновлення України. Такі особи також можуть входити в 30% осіб разом з ветеранами війни, що мають працювати в учасника для участі у зарезервованих публічних закупівлях, або для участі у програмах зайнятості. Тобто поступово перелік таких осіб може бути розширено у Законі України «Про публічні закупівлі».

З метою забезпечення відповідності вимогам Директиви 2014/24/ЄС та недопущення дискримінації при посиленні на вітчизняний нормативно-правовий акт під час визначення категорії осіб, на допомогу яких спрямовано резервування або видів учасників, які можуть брати участь у таких закупівлях, доцільним є зазначати формулювання «або передбачено у подібному нормативно-правовому акті іншої держави».

Ст. 20 Директиви 2014/24/ЄС передбачає право країн-членів ЄС резервування договорів про закупівлю також і у межах захищених програм зайнятості, за умови, що принаймні 30% осіб, на працевлаштування яких спрямовані дані програми, складають особи з інвалідністю або працівники з вразливих груп населення. Не всі країни-члени ЄС передбачили положення щодо резервування договорів про закупівлю, які будуть виконуватись в межах програм зайнятості. Директива 2014/24/ЄС про публічні закупівлі не дає визначення таких програм. Як зазначають деякі науковці, захищені програми зайнятості передбачають реалізацію певної політики із застосування заходів, спрямованих на підтримку інтеграції на ринок праці осіб певних вразливих категорій населення, наприклад, безробітних або людей похилого віку, або мігрантів, або представників меншин (певної етнічної групи) тощо [323]. У контексті післявоєнного відновлення для України та ресоціалізації ветеранів

війни закріплення таких можливостей є доцільним. Наприклад, наразі вже активно просуються законодавчі ініціативи щодо посилення прав осіб з інвалідністю на працю. Так, одним із законопроектів передбачено порядок формування та фінансування державних та місцевих програм працевлаштування осіб з інвалідністю [324]. У разі підтримки такої ініціативи певні закупівлі можуть бути зарезервовані в межах виконання таких державних та місцевих програм.

Важливо зазначити, що у зарубіжних країнах зростає тенденція саме до обов'язкового характеру соціальних вимог у закупівлях. Так, обов'язок здійснювати соціально відповідальні публічні закупівлі передбачено:

1) Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, у якому з 2012 р. діє Акт про соціальну цінність (Act on Social Value) [325]. Соціальну цінність визначають як економічні, екологічні та соціальні переваги для конкретних територій/громад, де здійснює свою діяльність замовник. Наразі у Великобританії внесли зміни щодо застосування таких вимог визначеними категоріями замовників. Якщо до цього замовник міг лише розглянути можливість досягнення соціальної цінності у закупівлях, то зараз вже встановлено обов'язок з проведення її оцінки. Так, відповідним соціальним цінностям у критеріях оцінки тендерних пропозицій має надаватись як мінімум 10%.

2) Королівство Нідерландів, у якому законодавство у сфері закупівель передбачає таке поняття як «соціальне повернення на інвестовані кошти» (Social return on Investment) для закупівель послуг та робіт, вартість яких перевищує 250 євро з мінімальним строком дії договору 6 місяців. Це охоплює забезпечення зайнятості осіб, які мають проблеми із працевлаштуванням [326].

3) Австралія, де правила у сфері закупівель (Commonwealth Procurement Rules) передбачають, що у випадку здійснення закупівель, які перевищують пороговий показник 4 млн дол. США для товарів та послуг і 7,5 млн дол. США – для робіт, замовники зобов'язані враховувати переваги такої закупівлі для

економіки Австралії. Переваги для економіки Австралії мають місце, коли закупівля, наприклад, забезпечує організацію стажування та практичного навчання у сферах, де не вистачає кваліфікованих кадрів [327].

При цьому у зазначених країнах існує чіткий зв'язок публічних закупівель із відповідними програмами (стратегіями) соціально-економічного розвитку країни. Закупівлі чітко визнаються засобом їхньої реалізації. В Україні публічні закупівлі до сих пір розглядаються як щось окреме від програм соціально-економічного розвитку та прийняття політичних рішень як на місцевому, так і національному рівнях, на чому наголошується науковцями [328]. У цьому контексті пропонується розробити і затвердити Національну Стратегію розвитку публічних закупівель, в якій слід визначити стратегічну роль публічних закупівель у реалізації цілей за відповідними напрямками державної політики, які повинні ґрунтуватись та бути прямо пов'язаними з напрямками, визначеними у Плані відновлення України. Крім того, пропонується розробити Стратегії розвитку публічних закупівель відповідних областей, які б визнавали закупівлі в якості засобу вирішення пріоритетних цілей розвитку області, враховуючи особливості процесів післявоєнного відновлення. Є необхідним зробити наголос на використанні публічних закупівель в якості засобу державного регулювання господарської діяльності, коли соціальні вимоги вступають не лише внутрішніми по відношенню до закупівельного процесу і забезпечують чесну конкуренцію та гарантування виконання договору про закупівлю, а передбачають виконання саме активних дій, наприклад, вимог із працевлаштування та навчання.

Також одним із кроків для реалізації соціально відповідальних публічних закупівель виступає відхід від пріоритизації такого критерію оцінки тендерних пропозицій як найнижча ціна. В Україні до повномасштабного вторгнення РФ ціновий критерій оцінки тендерних пропозицій був визначальним, а використання нецінових критеріїв було мінімальним. Згідно з дослідженням 2021 р. «Трансперенсі Інтернешнл Україна» з січня 2017 р. замовники застосували нецінові критерії у 0,7% усіх лотів, у яких їх могли

використати [329]. Пріоритизація найнижчої ціни обумовлена необхідністю боротьби з проблемами, які були притаманними системі публічних закупівель протягом більшої частини шляху її становлення, а саме: недостатній рівень прозорості та корупція. Це, у свою чергу, призвело до спрощеного сприйняття закупівель як лише засобу придбання необхідних товарів, робіт та послуг.

Критерії оцінки тендерних пропозицій, які передбачають вирішальну роль та вагу найнижчій ціні, можуть сприяти виникненню такого явища як соціальний демпінг [330]. Враховуючи значні обсяги публічних закупівель, як наголошують деякі автори, пріоритизація найнижчої ціни може призводити до пригнічуючих умов праці, що особливо стосується договорів про закупівлю, де саме витрати на працівників, які будуть виконувати даний договір, становлять найбільшу частину ціни закупівлі [331]. Часто соціальний демпінг у публічних закупівлях розглядається у контексті міжнародних закупівель, коли трудові права порушуються, а умови праці іноземних працівників є гіршими, у порівнянні з працівниками країни-замовника [332]. Однак практика соціального демпінгу може спостерігатись і на внутрішньому ринку публічних закупівель [333], у тому числі стосовно окремих категорій працівників, наприклад, мігрантів [334]. Відповідно до міжнародної практики найбільш часто порушення прав людини спостерігаються під час публічних закупівель робіт та послуг, які передбачають, як правило, використання фізичної праці [305, с. 18–19], процес виробництва певних видів товарів [335].

Це питання наразі є актуальним для України, враховуючи соціально-економічне положення, спричинене війною. Тривалість війни впливатиме на рівень зайнятості. Як вже було зазначено у даному дослідженні, в умовах втрати та пошуку роботи значна кількість людей можуть стати вразливою групою для зловживань роботодавцями, які вдаватимуться до практик порушення прав працівників з метою досягнення максимальної економії для участі у закупівлях. Враховуючи необхідність у відбудові та модернізації інфраструктури, одними зі сфер, які будуть найактивніше розвиватись, є, наприклад, будівництво [336; 337], а також логістика і транспорт [338], де

публічні закупівлі відіграватимуть важливу роль. Зростає потреба у персоналі робітничих професій [339]. Отже, у значній кількості договорів про закупівлі саме витрати на працівників, залучених до їх виконання, можуть становити найбільшу частку ціни договору, або працівники можуть відігравати істотний вплив на рівень виконання договору, що може спонукати недобросовісних учасників до використання, наприклад примусової праці або порушення умов праці з метою зменшення своєї цінової пропозиції. Транспорт (крім залізничного) і будівництво до повномасштабної війни відносились до найбільш травмонебезпечних галузей економіки України [340]. При тому, що найбільш частими причинами випадків зі смертельними наслідками були саме організаційні, що передбачає допуск до роботи без навчання, незадовільний технічний стан засобів виробництва, ігнорування роботодавцем вимог нормативно-правових актів з безпеки праці тощо [341].

Враховуючи, що розвиток зазначених галузей обумовлюватиме збільшення потреби у робітничих кадрах, залучення людей та повернення кваліфікованих кадрів із-закордону залежатиме і від рівня соціального захисту робітників, що можна забезпечити не лише на таких етапах процедури закупівлі, як формування технічних специфікацій предмета договору, кваліфікаційних критеріїв, умов виконання договору про закупівлю, але і на етапі визначення критеріїв оцінки тендерних пропозицій.

У аналітичному звіті Європейської Комісії про рівень наближення законодавства України до актуального права ЄС зазначено про необхідність подальшого узгодження законодавства у сфері публічних закупівель з *acquis* ЄС щодо використання критерію найбільш економічно вигідної пропозиції, згідно з яким пріоритет надається ціні [342, с. 10].

Відповідно до ст. 67 Директиви ЄС про публічні закупівлі країни-члени ЄС мають право передбачити, що замовники не можуть використовувати тільки ціну або вартість в якості єдиного критерію оцінки пропозиції, або можуть обмежити їх використання певними категоріями замовників чи окремими видами договорів про закупівлю. Підхід, коли застосування

найнижчої ціни в якості єдиного критерію обмежується окремими видами договорів, запровадили, наприклад, Латвійська Республіка (ст. 51 Закону про публічні закупівлі) [343], Італійська Республіка (ст. 95 Кодексу державних контрактів) [344], Швейцарська Конфедерація (ст. 29 Федерального закону про публічні закупівлі) [345]. Підхід, за якого таке обмеження встановлюється на основі певних категорій замовників, передбачено у Законі про публічні закупівлі Республіки Польща (ст. 246) [346].

У контексті проблем, що існують у системі публічних закупівель України, і які можуть виникнути у післявоєнний період, привертають увагу положення ч. 2 ст. 95 Кодексу державних контрактів Італійської Республіки. Так, дана норма передбачає обов'язок використовувати критерій саме найбільш економічно вигідної тендерної пропозиції, який передбачає найкраще співвідношення ціни та якості, що виключає застосування лише ціни або вартості, у випадку закупівель так званих «трудомістких» послуг, де витрати на персонал становлять щонайменше 50% від загального бюджету договору про закупівлю.

Законом України «Про публічні закупівлі» не встановлено обмежень щодо застосування критерію найнижчої ціни. При цьому передбачена можливість використання поряд з ціною інших критеріїв, у тому числі застосування заходів соціального захисту, але це є лише правом, а не обов'язком замовника. Виходячи із практики реалізації соціально відповідальних публічних закупівель в ЄС, серед прикладів таких критеріїв можуть бути заходи з охорони праці, заходи щодо сприяння балансу між роботою та особистим життям, процедура вирішення інцидентів, заходи щодо сприяння рівним можливостям для жінок і чоловіків [307, с. 15], заходи з організації роботи (наприклад, призначене стабільне робоче місце) [307, с. 27], вимоги з працевлаштування певних груп населення та ін. Застосування таких критеріїв в Україні потребуватиме розроблення рекомендацій та роз'яснення для замовників.

4.2. Соціально відповідальне господарювання як правова модель узгодження публічних та приватних інтересів у сфері економіки

4.2.1. Соціально відповідальна поведінка суб'єктів господарювання як стратегічна основа взаємодії держави і бізнесу

З кожним роком все більше компаній демонструють соціально відповідальну поведінку, каталізаторами цього виступають, як різні зовнішні події (пандемія COVID-19, повномасштабне вторгнення тощо), так і «переосмислення» своєї ролі. При цьому впроваджують політику соціально відповідальності все ж таки меншість вітчизняних компаній.

В умовах постійної нестабільності та невизначеності, суб'єкти господарювання активно шукають альтернативні фінансові ресурси для реалізації своєї господарської діяльності (через проєктний принцип). Одним з таких зовнішніх джерел є залучення коштів державного та місцевого бюджетів, зокрема, і грантової підтримки. Особливо це набуває актуальності для представників малого та середнього бізнесу, які досить обмежені у власних ресурсах. Своєю чергою, держава (через органи влади чи спеціалізовані установи) надаючи відповідну фінансову підтримку, має право висувати і спеціальні вимоги до цих компаній, зокрема і щодо дотримання правил поведінки і виконання додаткових зобов'язань в контексті соціально відповідальної поведінки. Відзначимо, що держава повноцінно не використовує відповідний інструментарій та не спонукає бізнес розбудовувати відповідні політики.

Н. Авраменко, В. Лебедченко, Н. Андрусенко відзначають, що зовнішнє залучене фінансування (зокрема, гранти та позики) відіграють значну роль у забезпеченні довгострокового виживання, безперервної діяльності, оновлення та розвитку бізнесу [347]. Дану думку також підтримують М. Кобеля-Звір, О. Вовчак, які підкреслюють, що альтернативні кошти (гранти та кредити), дозволяють забезпечити фінансову стійкість та подолати труднощі

підприємців [348]. Таким чином бізнес зацікавлений в отриманні додаткового фінансового ресурсу, особливо коли мова йде про залучення пільгового фінансування чи безповоротної допомоги (кошти не підлягають поверненню).

Останні роки суб'єкти господарювання почали активно використовувати інструменти грантової підтримки з боку держави. Так, за даними Міністерства економіки України, тільки з липня 2022 року по квітень 2024 року держава надала грантів на загальну суму понад 8 млрд грн на започаткування або подальший розвиток бізнесу [349]. Дослідники підкреслюють, що ці проєкти грантової підтримки бізнесу дозволили, як започаткувати нові бізнеси, так і сприяти появі нових робочих місць; зменшити безробіття; збільшити надходження податків до державного та місцевих бюджетів, збільшити експорт продукції та послуг [350]. А. Добропас та Л. Свистун також звертають увагу, що допомога для бізнесу від державних інституцій не тільки позитивно впливає на сам бізнес, а ще й зумовлює створення нових робочих місць, що дозволяє працевлаштувати більшу кількість громадян [351]. Принагідно відзначимо, що таку грантову підтримку можна розглядати як елемент розв'язання окремих соціальних проблем (наприклад, безробіття, недопущення або подолання дефіциту харчових продуктів тощо).

Окремо розглянемо підтримку бізнесу за галузевим принципом. В. Руденко досить позитивно оцінює і секторальну державну підтримку бізнесу, оскільки, наприклад, суттєва кількість продукції садівництва, як і самі об'єкти садівництва опинилась в окупації чи знаходяться в зоні активних бойових дій. Також вона доходить до висновку, що дана секторальна грантова підтримка дозволяє не тільки підтримати бізнес у цих важких умовах, але і уникнути дефіциту цих товарів та високого зростання цін через імпорт овочів та фруктів [352]. Тобто така секторальна державна підтримка може слугувати інструментом стабілізації ринку продуктів, що особливо є актуальним під час військових дій.

Своєю чергою, О. Добрянський аналізуючи конкурси з забезпечення сталого розвитку територій, вважає, що пріоритетом при виборі проєктів, які будуть профінансовані за рахунок публічних коштів, повинні бути ті проєкти, які здатні забезпечувати розширене відтворення або сприяти йому за допомогою опосередкованого впливу [353]. Даний досвід доцільно використовувати і під час грантової підтримки бізнесу, коли успішні кейси можна масштабувати на інших суб'єктів господарювання і створити передумови для перетворень в галузі, економіці та суспільстві.

Відзначимо, що держава, через свої інструменти впливу, повинна активно закликати, спонукати та заохочувати бізнес розбудовувати соціально відповідальне середовище і надавати фінансову підтримку тільки суб'єктам господарювання, які впроваджують принципи соціально відповідальної поведінки [354]. Хоч Концепцією реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 р. № 66-р (один з перших нормативно-правових актів у відповідній царині) і визначено, що розвиток соціально відповідального бізнесу є добровільною діяльністю суб'єктів господарської діяльності, яка спрямована на дотримання високих стандартів операційної та виробничої діяльності, соціальних стандартів та якості роботи з персоналом, мінімізацію шкідливого впливу на навколишнє природне середовище; створення довіри між бізнесом, суспільством і державою; покращення результативності бізнесу та показників прибутковості у довгостроковому періоді [355].

Як показує міжнародний досвід, соціальна відповідальність корисна, як компаніям, державі, так і суспільству, тому реалізація цільових соціальних проєктів є не менш важливою, ніж відрахування до бюджету на соціальні потреби держави [356]. Тому вбачається доречним збільшувати кількість компаній, які впроваджують ідеї соціально відповідальної поведінки.

А. Антонов наводить декілька моделей корпоративної соціальної відповідальності визначаючи роль держави:

– американська модель (держава визначає державні механізми та «коридор взаємодії» приватного сектору та суспільства; створює необхідні умови для стимулювання участі бізнесу в розвитку суспільства; бізнес є самостійним при виборі форм та рівня залученості);

– європейська (континентальна) модель (держава розробляє ефективні та чіткі механізми стимулювання бізнесу для здійснення внеску в суспільний розвиток; жорстко регулюється комерційним, податковим, трудовим та екологічним законодавством);

– змішана (характеризується поєднанням американської та європейської моделі) [356].

З огляду на досить складне становище українського бізнесу, доречним є впровадження в Україні саме змішаної моделі корпоративної соціальної відповідальності, де і буде забезпечено принцип добровільності (бізнес буде самостійно приймати рішення дотримуватись соціально відповідальної поведінки і в якій частині), держава буде створювати умови для спонукання бізнесу до такої поведінки. Також в окремих сферах, держава повинна діяти більш активно (через жорстке регулювання), наприклад, коли мова йде про споживче кредитування через небанківські фінансові організації. Оскільки окремі фізичні особи можуть використовувати цей інструмент фінансової підтримки для участі в азартних іграх (онлайн казино тощо), а відповідні організації можуть зловживати становищем цих осіб (наприклад, лудомани). Завдання держави, через відповідного регулятора, посилити контроль та не допустити можливі зловживання, як громадян, так і бізнесу [357].

Повертаючись до грантової підтримки бізнесу з боку держави, відзначимо, що важливе місце займає відповідність потенційного грантоотримувача високим стандартам добросовісної поведінки. Держава повинна бути впевнена, що грант за рахунок бюджетних коштів отримає компанія, яка має добру ділову репутацію і ця підтримка не зашкодить публічним інтересам. Переважно на першому етапі оцінюється саме суб'єкт господарювання. Так, пунктом 19 Порядку надання мікрогрантів на створення

або розвиток власного бізнесу, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 21 червня 2022 р. № 738 встановлено, що перевірка ділової репутації компаній проводиться за критеріями, визначеними Міністерством економіки України, зокрема: корупційні дії; наявність судових справ, зокрема кримінальних проваджень, у яких отримувач є обвинуваченим, підозрюваним або засудженим; відкриті виконавчі провадження, у яких отримувач є боржником; перебування особи у процесі провадження у справі про банкрутство; наявність податкового боргу; провадження видів діяльності, передбачених цим Порядком, зокрема шляхом перевірки наявності відповідних дозвільних документів та ліцензій; арешт майна; шахрайство; санкційні списки [358]. Відповідно до Порядку проведення оцінювання заяв, критерії оцінювання та необхідна кількість балів (оцінки) для прийняття Державним центром зайнятості рішень про надання мікрогрантів/грантів на створення або розвиток власного бізнесу, затвердженого наказом Міністерства економіки України від 06 липня 2022 року № 1969 (у редакції наказу Міністерства економіки України від 24 травня 2023 року № 4021) відповідні критерії перевіряються на основі даних Першого всеукраїнського бюро кредитних історій та аналітичної онлайн-системи YouControl [359]. При перевірці на добросовісність не аналізується попередня та поточна діяльність суб'єкта господарювання в частині дотримання соціально відповідальної поведінки, введення господарської діяльності на тимчасово окупованих територіях чи територіях рф чи Республіки Білорусь, дотримання прав людини тощо. Відсутність такого аналізу може мати негативні наслідки, коли, наприклад, фінансування буде надано компанії, яка системно порушує права людини.

А вже надалі оцінюється сам конкретний проект. Відповідно до вже названого Порядку, встановлені наступні критерії оцінювання бізнес-плану отримувача мікрогранту/гранту: мотивація та реалізація запропонованого проєкту; чітке розуміння бізнес-плану; чітке розуміння маркетингового плану (розвиток продажів, етапи розвитку); чітке розуміння операційного плану

(витрати на персонал, податки, закупівля обладнання тощо); попередній досвід роботи, що може бути релевантним у реалізації бізнес-плану. Відзначимо, що поза увагою при оцінці залишається оцінка можливого соціального ефекту реалізації проєкту. Хоча якщо відповідний вплив підлягав оцінюванню, бізнес почав би включати соціальну складову у свої бізнес-плани та враховував у подальшій господарській діяльності.

Також тривалий час держава, через спеціалізовані установи фінансувала (співфінансувала) проєктну діяльність тільки громадських об'єднань. Останні роки в межах грантових конкурсів спеціалізовані установи почали фінансувати проєктну діяльність суб'єктів господарювання, зокрема і тих, які націлені на отримання прибутку. Наразі, в Україні створені наступні спеціалізовані установи для фінансування окремих проєктів: Український культурний фонд, Український ветеранський фонд, Український молодіжний фонд (наразі, не здійснює конкурсні відбори). Підкреслимо, що ці конкурсні відбори все більше привертають увагу бізнесу, дозволяючи залучати сторонні кошти для реалізації своїх проєктів.

Відповідно до статті 3 Закону України «Про Український культурний фонд» № 1976-VIII від 23 березня 2017 року одними з завдань Українського культурного фонду проголошено підтримку та розвиток проєктів у сферах культури та мистецтв, креативних індустрій, культурно-пізнавального (внутрішнього) туризму та національного музичного продукту. Основною діяльністю Українського культурного фонду є діяльність, пов'язана з підтримкою проєктів [360].

У 2021 році до Українського культурного фонду було подано 2592 проєкти (фізичними особами-підприємцями – 40, товариствами з обмеженою відповідальністю – 35, комунальними організаціями (установами, закладами, підприємствами) - 27 [361]. У 2022 році вже було подано 3384 проєктні заявки. Так, фізичними особами-підприємцями подано – 1179; товариствами з обмеженою відповідальністю – 369; комунальними організаціями (установами, закладами, підприємствами) – 324; державними організаціями

(установами, закладами, підприємствами) – 138; приватними організаціями (установами, закладами, підприємствами) - 67) [362]. У 2022 році порівняно з 2021 роком спостерігається позитивна динаміка (збільшується, як кількість учасників, так і кількість проектних заявок), що вже не можна побачити у 2023 році (кількість поданих проектів, як і кількість учасників конкурсних відборів зменшується у порівнянні з 2022 роком, що скоріше за все зумовлено наслідками повномасштабного вторгнення РФ на територію України). У 2023 році подано 2092 проекти (від фізичних осіб-підприємців – 498, товариств з обмеженою відповідальністю – 269, комунальних організацій (установ, закладів, підприємств) – 244, державних організацій (установ, закладів, підприємств) – 111 проектних заявок) [363]. У 2020 році загальна сума запитуваної суми у Українського культурного фонду складала 4,051 млрд грн, у 2021 р. - 3,383 млрд грн, 2022 р. - 4,595 млрд грн, 2023 р. – 2, 222 млрд грн. Дана аналітична інформація свідчить про активну участь у відповідних конкурсах різних суб'єктів господарювання, завдяки довірі до цих конкурсів, реалістичності отримання цієї фінансової підтримки та її вагомості.

Український культурний фонд, в порівнянні з іншими спеціалізованими установами, має найбільший досвід організації конкурсів на грантову підтримку суб'єктів господарювання. Так, наприклад, в програмі «Культура без бар'єрів» встановлена вимога до заявників та партнерів вести господарську діяльність протягом останніх 2 років до проведення конкурсу та мати досвід діяльності у сфері культури. Як зазначалось вище, у цих конкурсах можуть брати не тільки громадські організації (та інші некомерційні організації), але і юридичні особи, фізичні особи-підприємці, що також дозволяє не тільки реалізувати суспільно-важливі проекти, але і підтримати та стимулювати розвиток бізнес-середовища в креативних індустріях.

Інструкцією для заявників встановлено перелік осіб, які не можуть отримати фінансування від Українського культурного фонду. Частина обмежень направлена на те, щоб фінансування мали змогу отримати тільки юридичні особи та фізичні особи-підприємці з позитивною діловою

репутацією. Наприклад, не можуть отримати фінансування суб'єкти господарювання, з якими Український культурний фонд протягом попереднього грантового сезону було розірвано договір про надання гранту (за ініціативи Українського культурного фонду через істотне порушення умов даного договору); до яких застосовано обмежувальні заходи (санкції) відповідно до Закону України «Про санкції»; уповноважені особи мають судимість за вчинення злочинів тощо [364].

Кожен культурно-мистецький проєкт юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців для отримання грантової підтримки проходить: формальну (на відповідність поданих документів вимогам програми підтримки) та експертну оцінку. Для експертного оцінювання встановлені наступні критерії: детальний опис проєкту (актуальність, унікальність проєкту); мета, план проєкту, цілі, завдання, результати та індикатори реалізації проєкту, робочий план проєкту; цільові аудиторії проєкту; інформаційний супровід проєкту; довгострокові результати проєкту; сталість проєкту; команда проєкту (основні виконавці); управління проєктом та проєктні ризики; аналіз статей витрат кошторису на відповідність зазначеним завданням проєкту та вимогам Українського культурного фонду. Соціальна (суспільна) цінність результатів проєкту є складовою критерієм «Довгострокові результати проєкту» [365].

З 2022 році розпочав грантову підтримку Український ветеранський фонд. Український ветеранський фонд проводить конкурси для підтримки громадських об'єднань і бізнесу. Так, для підтримки ветеранського підприємництва, Українським ветеранським фондом в останні роки було проведено декілька конкурсних відборів («Варто почати власну справу» [366], «Варто: Золоті руки» [367], «Варто: підтримка ветеранського бізнесу» [368], «Переможці #ВАРТО» [369], «Переможці #ВАРТО 2.0» [370], «Варто почати власну справу» [371] та інші). До участі у відповідних конкурсах запрошувались, наприклад: ветерани, дружини (чоловіки) ветерана, члени сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, і які зареєстровані як фізичні особи-підприємці; юридичні особи, зареєстровані не пізніше ніж за рік до

отримання фінансової підтримки, засновниками яких є ветерани, члени сімей загиблих (померлих) ветеранів війни та інші. Встановлені обмеження на отримання відповідної фінансової підтримки: які є резидентами держави-агресора або співпрацюють із юридичними та фізичними особами такої держави; юридичні особи, до засновників (учасників, власників, акціонерів) або керівників яких застосовано спеціальні економічні або інші обмежувальні заходи (санкції); які станом на дату подання документів для участі у конкурсному відборі фактично перебувають та провадять господарську діяльність на тимчасово окупованих рф територіях України або на територіях активних бойових дій, включених до переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих рф; які провадять господарську діяльність на території рф та Республіки Білорусь.

Відповідно до Методики експертного оцінювання, проекти, подані на фінансову підтримку Українського ветеранського фонду оцінюються за наступними критеріями: концепція проекту; очікувані результати проекту; соціальний вплив проекту; ризики, що можуть супроводжувати діяльність (зовнішні, внутрішні); команда проекту; робочий план проекту; кошторис проекту; публічна презентація проекту. Критерій «соціальний вплив проекту» передбачає визначення наскільки проект є соціально орієнтованим, чи закладає заявник соціальну складову у проєкт і наскільки соціальна складова проєкту є актуальна для суспільства в сучасний час [372].

Згідно з статтею 23 Закону України «Про основні засади молодіжної політики» від 27 квітня 2021 року № 1414-IX [373] та пункту 11 Положення про Український молодіжний фонд, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання Українського молодіжного фонду» від 28 лютого 2023 року № 182 [374] його основними завданнями є відбір молодіжних проєктів та надання бюджетних грантів на їх реалізацію.

Варто відзначити, що потенційним грантоотримувачем від Українського молодіжного фонду можуть бути, наприклад, фізичні особи - підприємці, юридичні особи незалежно від організаційно-правової форми, форми

власності та підпорядкування, що здійснюють молодіжну роботу та інші суб'єкти молодіжної роботи (стаття 1 Закону України «Про основні засади молодіжної політики»).

Пунктом 6.6 Положення про експертні ради Українського молодіжного фонду, затверджене протоколом засідання дирекції Українського молодіжного фонду від 11.12.2023 №1, пунктом 4.1 Порядок подання до Фонду пропозицій про підтримку молодіжних проєктів та проведення моніторингу їх реалізації, затверджено протоколом засідання дирекції Українського молодіжного фонду від 20.12.2023 №2 встановлені основні критерії, за якими здійснюється експертне оцінювання молодіжних проєктів: актуальність проєкту; спроможність реалізації проєкту; зміст проєкту; промоція та сталість проєкту; якість та ефективність витрат на реалізацію проєкту. Також встановлено, що можуть бути використані додаткові критерії, з урахуванням специфіки кожного пріоритетного напрямку підтримки [375; 376].

М. Кобеля-Звір, О. Вовчак підкреслюють, що «окремі грантодавці висувають до грантоотримувачів вимоги щодо наявності надійної системи управління у формі фінансових, адміністративних, технічних політик і процедур та системи внутрішнього контролю, що забезпечує збереження активів, захищає від шахрайства, марнотратства і зловживань, сприяє досягненню цілей і реалізації завдань програми» [377]. Відповідні вимоги забезпечують прозорість бізнесу та безпечність внутрішніх процесів.

О. Коцюруба, досліджуючи переваги державного фінансування політичних партій, доходить до висновку, що це створює передумови для підвищення прозорості їх діяльності [378]. Необхідно відзначити, що це також характерно для інших суб'єктів господарювання, що отримують підтримку від держави.

Відзначимо, що в конкурсах на грантову підтримку частково поза увагою залишається оцінка інституційної спроможності потенційного заявника. Так, досить поверхнево оцінюється попередня діяльність заявника. Доречно встановити додаткову вимогу до заявників, що окрім досвіду в

конкретній сфері (наприклад, культури), компанії повинні мати досвід реалізації суспільно важливих проєктів чи ініціатив, який буде оцінений не тільки під час попередньої оцінки, але і під час експертного оцінювання. Для окремих заявників-компаній доречно встановити вимогу мати локальну програму (політику) розвитку відповідної поведінки, якщо потенційна грантова підтримка дорівнює чи перевищує значну суму (наприклад, 5 чи 10 млн грн). Відповідна вимога дозволить посилити інституційний розвиток заявників, які претендують на значне публічне фінансування та стимулюватиме побудову соціально відповідальної екосистеми, а держава отримає не тільки відповідального виконавця, але і надійного соціального партнера (цінносте ставлення до своєї діяльності).

Конкурси, окрім Українського ветеранського фонду, не передбачають жодних обмежень участі у конкурсі проєктів суб'єктів, які афільовані напряму з рф та Республікою Білорусь, або опосередковано – з їх юридичними та фізичними особами, що в умовах збройної агресії є неприпустимим. Пропонується на етапі подання проєктної заявки передбачити подання заяви (декларації) про відсутність такої афіляції, про засудження збройної агресії та визнання територіальної цілісності України. Така практика може бути розповсюджена і на членів команди проєкту, коли відповідні виконавці подаватимуть також відповідну заяву (декларацію).

Крім того, доречно удосконалити механізм більш детального вивчення кінцевих бенефіціарних власників, посадових осіб юридичних осіб та інших на предмет афіляції, а також перевірки членів команди проєкту (виконавців) на добросовісність (як елементу відповідальної поведінки). У разі підтвердження зв'язку з рф чи Республікою Білорусь, заявник не може брати участь у конкурсному відборі та отримати бюджетну підтримку. А член команди проєкту, до якого виникають питання щодо добросовісності (зокрема, і через виправдання (або заперечення) факту збройної агресії чи невизнання територіальної цілісності України – не може брати участь у діяльності команди проєкту, якій буде надана грантова підтримка для реалізації проєкту.

Своєю чергою, потрібно надати право заявнику-суб'єкту господарювання відкликати такого члена команди та замінити його на іншого (за потреби), у разі відхилення його кандидатури грантодавцем.

Для всебічної перевірки ділової репутації також потрібно використовувати аналіз публікацій щодо компанії, її засновників чи менеджменту в засобах масової інформації, інтернет-ресурсах (медіа-моніторинг). Водночас, обов'язково необхідно враховувати можливість використання конкурентами медіа для погіршення ділової репутації потенційного грантоотримувача. Тому якщо грантодавець в засобах масової інформації чи на інших ресурсах виявив негативну інформацію, він зобов'язаний запросити пояснення або спростування даної негативної інформації у компанії-заявника. Відповідні пояснення та спростування повинні бути оцінені грантодавцем.

Також звертаємо увагу, що потребують переосмислення критерії та вагові показники, за якими оцінюється кожен критерій, при оцінці проєктів. Значення соціальних критеріїв повинно зростати. Держава, через систему грантової підтримки повинна надавати пріоритет, а надалі забезпечувати фінансування тільки тих проєктів та компаній, які забезпечують впровадження засад соціально відповідальної поведінки, через обов'язковість інклюзивної складової (залучення окремих аудиторій), та/або впливу на окремі соціально-вразливі групи (наприклад, внутрішньо переміщені особи, учасники бойових дій тощо) чи конкретні громади.

При грантовій підтримці суб'єктів господарювання за рахунок коштів державного та місцевого бюджету, грантоотримувач повинен гарантувати та забезпечити належні процедури прозорого відбору постачальників та надавачів послуг, враховуючи усталену політику доброчесності. Перед укладанням договорів про поставку товарів чи надання послуг, потенційний постачальник чи надавач послуг повинен підписати заяву (декларацію) про відсутність афіліації з РФ та Республікою Білорусь, про засудження збройної агресії, визнання територіальної цілісності України і здійснення своєї

господарської діяльності на засадах соціально відповідальної поведінки, поваги до прав людини тощо. Також дане положення може містити і конкретний договір про постачання чи надання послуг. Ці кроки дозволять зменшити ризики, що публічні кошти будуть використані для фінансування суб'єктів господарювання з сумнівною діловою репутацією.

4.2.2. Соціально відповідальне господарювання як важлива умова діяльності релокованого бізнесу

За неповні два роки повномасштабної військової агресії, на кінець 2023 року переміщення зазнали майже 8000 українських компаній. Релокація цих компаній напряму пов'язана з військовими подіями. Найбільша кількість компаній перемістилися з м. Києва (27 %), Дніпропетровщини (11 %), Донеччини (8 %). Також, значна частина компаній виїхала з Одеської, Харківської та Миколаївської областей. Бізнес переміщується у більш безпечні регіони держави, як-то: Закарпатську, Львівську, Чернівецьку та інші області. Досить активно останнім часом бізнес переміщується також до м. Києва та Київської області [379]. Скоріш за все, це пов'язано з досить розвинутою інфраструктурою та безпековою складовою, хоч Київщина і знаходиться під регулярними ракетними обстрілами, але на думку військових експертів, м. Київ та його передмістя найбільш забезпечені засобами протиповітряної оборони, що і дозволяє забезпечувати стійке ведення бізнесу.

Необхідно відзначити, що будь-яке переміщення бізнесу впливає на територіальну громаду (мешканців), конкретну місцевість, а іноді і на ситуацію в цілому регіоні, до якого відбувається релокація. Цей вплив може бути, як позитивним (наприклад, сприяння зайнятості місцевого населення, збільшення бюджетних надходжень, реалізація соціальних ініціатив тощо), так і негативним (наприклад, шкідливі або небезпечні виробництва можуть впливати на екосистему).

Підкреслимо, що місцеві громади зацікавлені в переміщені до них

соціально відповідального бізнесу. Так, Концепцією реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 р. № 66-р до основних напрямів розвитку соціально відповідального бізнесу у сфері охорони навколишнього природного середовища належать, зокрема, впровадження інноваційних екологічно безпечних та енергоефективних технологій; запобігання негативному впливу на навколишнє природне середовище; утилізація відходів [355]. Своєю чергою, потрібно підкреслити, що зазначені напрями реалізуються суб'єктами господарювання добровільно, тобто без примусу держави. Одним з показників результативності у даному напрямі є зниження рівня енергоспоживання та зменшення обсягу викидів, зниження впливу виробничої діяльності на навколишнє природне середовище та збереження біорізноманіття, що досягається шляхом здійснення суб'єктами господарської діяльності екологічних інновацій та створення системи екологічного менеджменту. Саме цих результатів і очікують місцеві громади від бізнесу, зокрема, і релокованого.

Переміщений бізнес повинен демонструвати екологізацію своєї господарської діяльності. Так, наприклад, мова може йти про заміну екологічно несприятливих виробів і послуг екологічно більш досконалыми [380].

Відзначимо, що здебільшого місцеві органи влади активно сприяють релокованому бізнесу, наприклад, надаючи землі або майнові комплекси державної чи комунальної форми власності в оренду. М. Солдак зазначає, що досить часто релокація підприємств здійснюється на території браунфілдів (*території, які використовувались в інших промислових цілях*). Для такого розміщення характерно ряд особливостей: екологічна реабілітація залежно від ступеня забруднення та вимог до очищення; відновлення та раціонального споживання ресурсів; врахування передових технологій у галузі енергозаощадження тощо [381]. Використання браунфілдів також тісно пов'язано з реалізацією релокованим підприємством політик соціально

відповідальної поведінки, коли бізнес сприяє «перезавантаженню» цих територій.

З самого початку держава досить активно сприяла переміщенню бізнесу у більш безпечні регіони. Проте, необхідно визнати, що ресурси держави досить обмежені, особливо в умовах першочерговості військових витрат. Тому держава може встановити пріоритетність тих чи інших компаній, які можуть бути релоковані за підтримки держави. В жодному разі, держава не повинна сприяти переміщенню «хижацьких» компаній. Хоч на законодавчому рівні і відсутні визначення та характеристика «хижацьких» компаній, але юридична доктрина досить активно розглядає їх природу. Здебільшого саме «хижацький» бізнес (*його основне завдання отримання прибутків, а іноді надприбутків за рахунок надмірного зменшення видатків, незважаючи на можливі негативні наслідки для конкретної місцевості, регіону чи держави*) є порушником прав громадян та іншого добросовісного бізнесу. Такий бізнес не враховує суспільні інтереси та негативно впливає на загальну екосистему соціально відповідального бізнесу.

Зауважимо, що держава, через свої інструменти впливу, повинна активно закликати, спонукати та заохочувати бізнес розбудовувати соціально відповідальне середовище і надавати фінансову підтримку тільки суб'єктам господарювання, які впроваджують принципи соціально відповідальної поведінки [354; 382]. Даний підхід може бути покладений і при наданні будь-якої державної підтримки релокованим підприємствам.

Оскільки держава не залишалась осторонь проблем бізнесу, а активно долучилась до релокації частини суб'єктів господарювання, використовуючи різні інструменти регулювання, зокрема, і надаючи відповідну підтримку, то держава може зобов'язати бізнес не тільки дотримуватися діючих вимог законодавства, але і взяти додаткові соціальні зобов'язання (наприклад, щодо працевлаштування соціально-вразливих категорій (внутрішньо переміщених осіб, осіб з інвалідністю та інших)).

Для місцевої громади, як і для місцевої влади, релокований бізнес є

новим, вони не знають його особливості, їм важко оцінити внутрішні та зовнішні політики цього бізнесу. Переміщений бізнес та місцева влада можуть узгодити свою співпрацю, коли бізнес публічно оголосить свій вектор розвитку на відповідній території – через підписання декларації про наміри або через спільний меморандум про співпрацю та взаєморозуміння. Ці документи можуть містити зобов'язання бізнесу дотримуватися, зокрема, засад соціально відповідальної поведінки, реалізації конкретних проєктів та заходів тощо.

Отже, держава, суспільство та місцеві громади повинні бути впевнені, що під час релокації будуть дотримані засади соціально відповідального господарювання.

4.2.3. Посилення вимог до учасників процедур публічних закупівель в контексті розвитку соціально відповідального господарювання

Державою проголошено курс на сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу. Так, Концепцією реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України 24.01.2020 р. № 66-р передбачено, що відповідна державна політика направлена на здійснення заходів для впровадження міжнародних стандартів ведення соціально відповідального бізнесу в діяльність суб'єктів господарської діяльності для забезпечення сталого розвитку України та підвищення суспільного добробуту [355]. Своєю чергою, необхідно відзначити, що вже маючи певний інструментарій, який може дозволити заохочувати соціально відповідальну поведінку бізнесу та стимулювати представників бізнес-середовища розвивати свою діяльність на відповідних засадах, держава не досить ефективно їх використовує. Одним з таких інструментів є – публічні закупівлі, оскільки доступ до ринку публічних закупівель надає суб'єктам господарювання додаткові можливості.

Свого часу, законодавцем було запроваджено для окремих учасників процедур закупівель наявність антикорупційної програми. Так, Законом України «Про здійснення державних закупівель» від 10.04.2014 № 1197-VII (в редакції від 26.04.2015), який вже втратив чинність, було встановлено, що замовник відхиляє пропозиції учасника процедури закупівлі-юридичної особи, якщо він не має антикорупційної програми чи уповноваженого з антикорупційної програми у випадку, коли вони є обов'язковими відповідно до цього закону. Відповідно до ч. 1 ст. 17 Закону України «Про публічні закупівлі» від 25.12.2015 № 922-VIII, передбачені підстави для відмови в участі у процедурі закупівлі. Так, згідно з п. 10 даної статті, Замовник приймає рішення про відмову учаснику в участі у процедурі закупівлі та зобов'язаний у подальшому відхилити відповідну тендерну пропозицію або відмовити в участі у переговорній процедурі закупівлі в разі, якщо учасник процедури закупівлі – юридична особа (окрім нерезидентів), не має антикорупційної програми чи уповноваженого з реалізації антикорупційної програми, якщо вартість закупівлі товару (товарів), послуги (послуг) або робіт дорівнює чи перевищує 20 млн грн (у тому числі за лотом) (далі – антикорупційні вимоги) [383]. Аналогічне положення міститься і в п. 47 Особливостей здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України «Про публічні закупівлі», на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 12.10.2022 № 1178 (далі – Особливості) [384]. Відповідний крок законодавця дозволив спонукати бізнес розробити та впровадити відповідні антикорупційні вимоги.

Для сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу доцільно також більш активно використовувати інститут публічних закупівель через зобов'язання учасників процедур закупівель мати програму (політику) розвитку відповідального ведення бізнесу або програму корпоративної соціальної відповідальності (далі – вимоги соціально відповідальної

поведінки). Тут можуть бути використанні наступні підходи: для всіх процедур закупівель (в незалежності від вартості предмету закупівлі; для окремих закупівель, в залежності від предмету закупівлі; для окремих закупівель, де вартість предмету закупівлі дорівнює чи перевищує фіксовану вартість. Відповідні нововведення повинні не тільки нести позитивні зміни у майбутньому, але і враховувати, як стан ринку публічних закупівель, так і рівень розвитку бізнесу. Так, вимога для всіх учасників процедур закупівель є передчасною, хоча держава і повинна сприяти більш широкому розповсюдженню практик соціально відповідального ведення бізнесу. Своєю чергою, встановлення вимоги щодо наявності відповідної програми (політики) для учасників процедур закупівель, в залежності від предмету закупівлі, створює додаткові корупційні ризики для системи публічних закупівель, якщо наприклад, Кабінет Міністрів України чи Міністерство економіки України, як уповноважений орган у сфері публічних закупівель, будуть визначати відповідний перелік товарів, послуги та робіт. Таким чином, потрібно зупинитися на можливості застосування підходу щодо відхилення тендерної пропозиції, якщо вартість предмету закупівлі дорівнює чи перевищує окрему фіксовану вартість. Також потрібно зважати, що далеко не всі суб'єкти господарювання мають спроможність (зокрема, і фінансову) впровадження програм (політик) розвитку відповідального ведення бізнесу або програм корпоративної соціальної відповідальності, і держава це повинна також враховувати.

Порівнюючи, з антикорупційними вимогами, які застосовуються тільки для предмету закупівель, що дорівнює чи перевищує 20 млн грн, у випадку з вимогами соціально відповідальної поведінки можна запропонувати меншу його вартість, що дозволить спонукати більшу частину бізнесу впроваджувати принципи соціальної відповідальної поведінки. У зв'язку з цим пропонується доповнити ч. 1 ст. 17 Закону України «Про публічні закупівлі» та п. 47 Особливостей додатковою підставою для відмови в участі у процедурі закупівлі, а саме: у разі, якщо юридична особа, не має програму (політику)

розвитку відповідального ведення бізнесу або програму корпоративної соціальної відповідальності, якщо вартість закупівлі товару (товарів), послуги (послуг) або робіт дорівнює чи перевищує певне граничне значення.

4.3. Соціальна ефективність спеціальних правових режимів організації та здійснення економічної діяльності

Спеціальні правові режими організації та ведення господарської діяльності, такі як вільні економічні зони, технопарки тощо, мають значний потенціал для стимулювання економічного зростання та розвитку. Однак, крім економічного ефекту, важливою складовою спеціальних економічних режимів є їх соціальна ефективність. Це пов'язано з тим, що особливі економічні режими можуть надавати як позитивний, так і негативний вплив на життя людей, які проживають на території, а також на суспільство в цілому.

Актуальність підвищення соціальної ефективності спеціальних правових режимів зумовлена зростанням ролі соціальних чинників під час воєнного стану. Ці фактори мають значний вплив на економічну конкурентоспроможність та інвестиційну привабливість країни.

Однак деякі спеціальні правові режими, якщо вони не сплановані та не реалізовані належним чином, можуть призвести до негативних соціальних наслідків, таких як зростання нерівності, погіршення умов праці та погіршення стану навколишнього середовища. Сучасне суспільство все частіше очікує від бізнесу не лише економічної ефективності, але й соціальної відповідальності. Подібно до того, як соціальна ефективність економічно обумовлена, так і економічна ефективність повинна бути соціально обумовленою. Ця обумовленість впливає з кінцевої мети виробництва і рівня суспільного розвитку. Підвищення соціальної ефективності прямо і побічно, за рахунок розвитку суспільного виробництва, впливає на рівень доходів і рівень

задоволення потреб, всебічний розвиток людей.

Спеціальні правові режими господарської діяльності є важливою темою, особливо в контексті розвитку сучасного суспільства. Особливий порядок правового регулювання господарської діяльності – це певний звід правил, які регулюють господарську діяльність на певній території або в певному секторі економіки. Конфігурація відповідних економіко-правових засобів впливу на господарську діяльність означає встановлення спеціальних правил, привілеїв, обмежень і відповідальності для суб'єктів господарювання. Система законодавчо визначених засобів державного регулювання та засобів саморегулювання господарської діяльності включає нормативні акти, що впливають на господарську діяльність, а також механізми саморегулювання. Спрямованість правового впливу на створення сприятливих умов для реалізації інтересів учасників відносин у сфері господарської діяльності є важливим аспектом, оскільки спеціальний режим має сприяти розвитку економіки та захисту інтересів суб'єктів господарювання.

Спеціальний режим визначає особливий порядок провадження господарської діяльності на певній території або в певному секторі економіки з метою досягнення певних цілей.

Види спеціальних правових режимів господарської діяльності: вільні економічні зони – території з особливими правилами залучення інвестицій та економічного розвитку, технопарки – місця, де пропагуються інновації та розвиток високотехнологічних компаній. Спеціальні правові режими організації та ведення господарської діяльності створюються для регулювання окремих сфер господарських відносин, що вимагають особливих умов функціонування.

Особливої уваги заслуговує праця вченого К. Редька, який досліджує використання механізму спеціальних правових режимів господарської діяльності для відновлення постраждалих від війни регіонів (Донецької та Луганської областей) та анексованого Криму. Він продемонстрував, що неправильні рішення уряду щодо скасування пільгового режиму

оподаткування в спеціальних правових режимах господарської діяльності призводять до катастрофічних наслідків та підривають можливість запровадження в Україні потужного механізму прискореного економічного розвитку, який успішно використовується в усьому світі. Автором обґрунтовано, що метою держави у сфері розвитку спеціальних правових режимів господарської діяльності є використання їх дієвих механізмів для вирішення інвестиційних, інноваційних та соціальних проблем регіонів. Для цього необхідно:

по-перше, оцінювати результати діяльності спеціальних правових режимів господарської діяльності;

по-друге, визначити основні тенденції регіонального розвитку (економічний, бюджетний, соціальний);

по-третє, проаналізувати проблеми, що стримують необхідні соціально-економічні зміни та негативно впливають на території функціонування спеціальних правових режимів господарської діяльності;

по-четверте, удосконалити організаційно-економічний механізм та нормативно-правову базу спеціальних правових режимів господарської діяльності з урахуванням попередніх підпунктів;

по-п'яте, визначити доцільність і перспективи подальшого розвитку спеціальних правових режимів господарської діяльності, встановлених в Україні [385].

Підвищення соціальної ефективності спеціальних правових режимів організації та провадження господарської діяльності (SESLOCEA) є запорукою забезпечення сталого розвитку суспільства та добробуту його членів. На рис. 4.3.1 показані напрями цього процесу та їх ранжування в умовах воєнного стану.

Рис. 4.3.1 Ранжування напрямів підвищення соціальної ефективності спеціальних правових режимів організації та провадження господарської діяльності в умовах воєнного стану

Зазначені напрями підвищення соціальної ефективності спеціальних правових режимів організації та провадження господарської діяльності в умовах воєнного стану вбачається за можливе охарактеризувати наступним чином:

Перший напрям: спеціальні правові режими організації та ведення господарської діяльності, спрямовані на створення нових робочих місць та підвищення зайнятості та які передбачають: надання податкових та інших пільг суб'єктам господарювання, які створюють нові робочі місця; підтримку розвитку малого та середнього підприємництва; впровадження програм професійного навчання та перепідготовки персоналу для роботи в умовах воєнного стану.

Другий напрям: зменшення бідності та соціальної нерівності шляхом надання адресної соціальної допомоги та пільг вразливим верствам населення, які проживають на територіях відновлення, розвитку соціальної інфраструктури в районах відновлення (дитячі садки, школи, лікарні тощо) та запровадження програм соціальної підтримки сімей з дітьми, людей з інвалідністю та інших вразливих груп, які постраждали від воєнних дій.

Третій напрям: – посилення соціальної відповідальності бізнесу шляхом впровадження та стимулювання реалізації принципів соціальної відповідальності бізнесу в діяльності суб'єктів спеціальних правових режимів організації та ведення господарської діяльності; створення сприятливих умов для реалізації бізнесом соціальних проєктів та програм та запровадження системи моніторингу та оцінки соціальної відповідальності суб'єктів господарювання в особливих правових режимах організації та ведення господарської діяльності в умовах воєнного стану; – забезпечення прав і свобод людини шляхом запровадження механізмів захисту прав і свобод людей, які проживають на територіях відновлення, підвищення обізнаності громадськості про їхні права і свободи, забезпечення доступу до правосуддя для всіх мешканців.

Четвертий напрям: підвищення якості життя населення шляхом забезпечення доступу до освіти, охорони здоров'я та інших соціальних послуг, розвитку інфраструктури на територіях відновлення (транспорту, доріг, зв'язку тощо) та забезпечення екологічно безпечного середовища на територіях відновлення.

Разом з тим, деякі експерти виділяють і інші шляхи підвищення соціальної ефективності спеціальних правових режимів організації та провадження господарської діяльності. Водночас ранжування напрямів підвищення соціальної ефективності спеціальних правових режимів в умовах воєнного стану дозволяє визначити додаткові напрями підвищення соціальної ефективності спеціальних правових режимів, такі як:

забезпечення доступності та інклюзивності: усунення бар'єрів для участі в економічній діяльності: спрощення адміністративних процедур, надання

фінансової та інформаційної підтримки, створення доступного середовища для людей з інвалідністю; підтримка соціально незахищених верств населення: цільові програми стимулювання зайнятості, сприяння розвитку підприємництва, доступу до освіти та соціальних послуг; сприяння корпоративній соціальній відповідальності: заохочення бізнесу до впровадження етичних практик, інвестування в соціальну сферу;

підвищення прозорості та підзвітності: забезпечення відкритості інформації про діяльність суб'єктів господарювання: а) оприлюднення фінансової звітності, даних про вплив на довкілля та соціальні умови праці; б) удосконалення механізмів громадського контролю; в) залучення громадськості до процесу прийняття рішень, громадських слухань, створення незалежних контрольних органів; г) посилення відповідальності за порушення законодавства: запровадження більш жорстких санкцій за недобросовісну конкуренцію, дискримінацію та порушення трудових прав;

стимулювання інновацій та розвитку: створення сприятливого інвестиційного клімату: зниження податкового навантаження, надання податкових пільг, спрощення дозвільних процедур; підтримка науково-дослідної діяльності: фінансування наукових досліджень, інвестування в розвиток нових технологій, створення інноваційних кластерів; розвиток людського капіталу: інвестування в освіту та навчання, підвищення кваліфікації персоналу, стимулювання підприємницької культури;

охорона довкілля та раціональне використання природних ресурсів: відродження принципів екологічної відповідальності: застосування екологічно чистих технологій, зменшення викидів шкідливих речовин, охорона біорізноманіття; стимулювання раціонального використання природних ресурсів: запровадження екологічних податків, запровадження систем квот, підтримка альтернативних джерел енергії; підвищення екологічної свідомості: проведення еколого-просвітницьких заходів, залучення громадськості до природоохоронної діяльності;

посилення соціального партнерства: створення механізмів діалогу між владою, бізнесом та громадськістю: регулярні зустрічі, спільні проєкти, пошук компромісних рішень; підтримка профспілкового руху: захист трудових прав працівників, сприяння веденню колективних переговорів, участь у вирішенні соціальних проблем; розвиток корпоративної соціальної відповідальності: заохочення бізнесу до співпраці з неурядовими організаціями, реалізація соціально значущих проєктів.

На рис. 4.3.2 представлена взаємодоповнюваність напрямів підвищення соціальної ефективності спеціальних правових режимів організації та здійснення господарської діяльності.

Рис. 4.3.2 Взаємодоповнюваність напрямів підвищення соціальної ефективності спеціальних правових режимів організації та здійснення господарської діяльності

Важливо зазначити, що кожен спеціальний правовий режим організації та провадження господарської діяльності має свої особливості, а тому напрями підвищення її соціальної ефективності мають бути чітко визначені та адаптовані до воєнного стану. Підвищення соціальної ефективності спеціальних правових режимів організації та провадження господарської діяльності потребує комплексного підходу із залученням усіх зацікавлених сторін: держави, бізнесу, громадськості та наукових установ. Ефективність реалізації цих напрямків має постійно контролюватися та оцінюватися з метою внесення необхідних коректив до чинної нормативно-правової бази.

РОЗДІЛ 5
ОСОБЛИВОСТІ ДОСЯГНЕННЯ ЦІЛЕЙ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ
ЗАСОБАМИ СТИМУЛЮЮЧОГО ПРАВОВОГО
РЕЖИМУ ГОСПОДАРЮВАННЯ

5.1. Стимулювання залучення інвестицій для післявоєнного відновлення України: економіко-правові аспекти

Військова агресія рф проти України завдала нищівного удару по цивільній інфраструктурі, енергетичному сектору та виробничим потужностям країни. Масштабне руйнування житлових будинків, шкіл, лікарень, доріг, мостів, електростанцій та інших критично важливих об'єктів створило безпрецедентну ситуацію, яка вимагала залучення колосальних інвестиційних ресурсів для відновлення держави. Відновлення зруйнованої інфраструктури, відродження економіки та забезпечення сталого розвитку є одними з найбільших викликів, з якими зіткнулася Україна за роки незалежності. Тому розробка ефективних концептуальних засад стимулювання залучення інвестицій у проєкти відновлення набуває значної актуальності та значущості.

Дані Київської школи економіки свідчать про масштабні збитки, завдані інфраструктурі України внаслідок військової агресії рф. Станом на січень 2024 року сума прямих збитків сягнула майже 155 млрд дол. США, включаючи руйнування внаслідок вибуху на Каховській ГЕС у червні 2023 року. За оцінками експертів, найбільших втрат зазнав житловий фонд країни: пошкоджено або зруйновано понад 250 тис будівель, зокрема 222 тис приватних будинків, понад 27 тис багатоквартирних будинків та 526

гуртожитків. Прямий збиток житловому фонду оцінюється в 58,9 *млрд* дол. США [386].

Значних втрат зазнала енергетична інфраструктура, близько 50% її об'єктів постраждали внаслідок російських обстрілів. Загальна сума збитків у цьому секторі становить 12,5 *млрд* дол. США. Лише за два тижні, з 23 квітня по 7 травня 2024 року, збитки енергосистеми України перевищили 1 *млрд* дол. США [387].

Український агропромисловий комплекс зазнав серйозних збитків у розмірі 8,7 *млрд* дол. США. Крім того, значні збитки зафіксовано у сферах житлово-комунального господарства – 4,5 *млрд* дол. США та охорони здоров'я – 3,1 *млрд* дол. США, що на 1,4 *млрд* дол. США більше, ніж на початку року [386].

За оцінками Програми розвитку ООН та Світового банку, станом на квітень 2023 року збитки, завдані енергетичній, газовій та тепловій інфраструктурі України, перевищили 10 *млрд* дол. США [388].

Наведена статистика свідчить про катастрофічні наслідки військової агресії для української інфраструктури та нагальну потребу залучення значних інвестиційних ресурсів для її відновлення. Відповідно, визначення концептуальних засад стимулювання інвестування проєктів післявоєнного відновлення України є надзвичайно важливим для забезпечення ефективної реалізації зазначеного процесу.

Як відомо, інвестиційна діяльність в Україні базується на розгалуженій системі нормативно-правових актів, основою якої є Закон України «Про інвестиційну діяльність» від 18.09.1991 № 1560-XII (далі – Закон № 1560-XII) [389]. Цей закон визначає загальні рамки інвестиційного процесу в країні, встановлює економічні, правові та соціальні основи діяльності інвесторів, а також гарантує захист їх прав. Крім того, низка інших законодавчих та підзаконних актів регулює окремі аспекти залучення, стимулювання та захисту інвестицій. Проте, зважаючи на масштабні руйнування, спричинені

війною, та виклики, пов'язані з відбудовою країни, існуюча законодавча база потребує ретельного перегляду та адаптації до нових реалій.

Відповідно до ст. 1 Закону № 1560-ХІІ, інвестиціями є всі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності з метою одержання прибутку або досягнення соціального та екологічного ефекту [389]. Таке формулювання вказує на цільову спрямованість інвестиційної діяльності, яка полягає в очікуванні певного позитивного результату від вкладення коштів чи інших ресурсів.

Окрім зазначеного, низка інших законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів регулює окремі аспекти залучення, стимулювання та захисту інвестицій. Проте, зважаючи на масштабні руйнування, спричинені війною, та виклики, пов'язані з відбудовою країни, існуюча законодавча база потребує ретельного перегляду та адаптації до нових реалій.

Джон Мейнард Кейнс вважав інвестиції ключовим елементом економічного зростання та розвитку. За його визначенням, інвестиції – це частина накопиченого доходу, спрямована на нагромадження капіталу і збільшення запасів ресурсів, тобто формування потенційного інвестиційного попиту. Крім того, вчений трактував інвестиції як поточне збільшення вартості основних фондів, створених у результаті виробничої діяльності протягом певного періоду [390].

На міжнародному рівні інвестиційна діяльність регулюється низкою важливих нормативно-правових актів, серед яких Сеульська конвенція про заснування багатостороннього агентства гарантій інвестицій (1985 р.) [391], яка закладає основи захисту прав інвесторів та сприяння міжнародним інвестиційним потокам. Крім того, слід згадати Угоду про пов'язані з торгівлею інвестиційні заходи (1994 р.) [392] в рамках Світової організації торгівлі, яка встановлює певні стандарти та правила для країн-учасниць у сфері інвестиційної політики.

З теоретико-правової точки зору інвестування можна охарактеризувати як цілеспрямовану діяльність, пов'язану з вкладенням ресурсів (матеріальних,

фінансових, інтелектуальних) з метою отримання певного економічного чи соціального ефекту в майбутньому. Така діяльність передбачає витрачання наявних коштів або активів у поточному періоді для досягнення очікуваних вигод у довгостроковій перспективі.

Ключовими ознаками інвестиційної діяльності вбачається за доцільне визнати цілеспрямованість, тривалість, ризикованість та очікування позитивного ефекту. Цільовий характер – це коли інвестування здійснюється з чітко визначеною метою, наприклад, отримання прибутку, розширення виробництва, впровадження інновацій, створення соціальної інфраструктури тощо. Тривалий період часу означає, що інвестиційний процес зазвичай розрахований на середньо- або довгострокову перспективу, оскільки він передбачає реалізацію проєктів, отримання та реінвестування доходів протягом певного періоду. Ризикованість є невід'ємною частиною інвестиційної діяльності, оскільки вона завжди пов'язана з ризиками, які можуть виникати через невизначеність ринкової ситуації, політичну та економічну нестабільність, технологічні зміни тощо. Очікування позитивного ефекту є основною рушійною силою інвестування, оскільки ця діяльність спрямована на отримання певного економічного або соціального ефекту, який може виражатися у вигляді прибутку, збільшення вартості активів, створення нової інфраструктури, підвищення рівня життя населення тощо.

Слід додати, що теоретико-правова характеристика інвестування базується на чіткому розмежуванні понять «інвестиції» та «інвестиційна діяльність». Відповідно до визначень, закріплених у ст. 1 та ст. 2 Закону № 1560-ХІІ, під інвестиціями слід розуміти ресурси, вкладені в об'єкти інвестування. При цьому інвестиційна діяльність охоплює весь комплекс діяльності, пов'язаної із залученням, розміщенням та використанням інвестиційних коштів. Об'єктами інвестиційної діяльності можуть бути різні види майна, зокрема основні засоби, оборотні активи в різних секторах економіки, цінні папери (за винятком векселів), цільові грошові вклади, науково-технічна продукція, інтелектуальна власність та інші об'єкти

власності, а також майнові права. Суб'єктами (інвесторами та учасниками) інвестиційної діяльності можуть бути громадяни та юридичні особи України й іноземних держав, а також держава [389].

На думку В. Усманової, серед ключових критеріїв, які враховуються при прийнятті інвестиційних рішень, є наявність природних ресурсів, масштаб національного ринку, географічне розташування держави, рівень її економічного розвитку, культурне та економічне середовище, а також особливе значення мають конкретні компоненти економічної політики уряду, такі як торгова, промислова, бюджетна та податкова політика [393, с. 132]. Іншими словами, дослідниця наголосила на визначальній ролі загальної економічної політики країни у формуванні її інвестиційної привабливості та здатності залучати інвестиційні потоки.

Узагальнюючи різні підходи до визначення поняття «інвестиції», А. Кухта зазначає, що основною метою інвестування підприємства є забезпечення різноманітних форм його розвитку та накопичення капіталу. При цьому категорію «інвестиційна діяльність» слід розглядати з точки зору очікувань усіх зацікавлених сторін на успішний економічний розвиток і довготермінове зростання ціни підприємства [394, с. 32]. Зазначений підхід дозволяє глибше зрозуміти економічну природу інвестиційної діяльності та відрізняє її від інших видів господарських операцій.

Активізація інвестиційної діяльності в Україні, особливо в умовах післявоєнного відновлення, є нагальною потребою і першочерговим стратегічним завданням. Досягнення цієї мети потребує формування сприятливого інвестиційного клімату на засадах захисту прав інвесторів, передбачуваності та прозорості регуляторної політики, надійних гарантій інвестицій.

Залучення іноземних інвестицій відіграватиме вирішальну роль у післявоєнному відновленні та економічному зростанні країни. Серед ключових механізмів стимулювання інвестицій важливе місце посідає впровадження ефективних інструментів захисту інвестицій, зокрема

страхування інвестиційних ризиків. Прикладом такого механізму є співпраця з Багатостороннім агентством гарантій інвестицій (MIGA) [395], яке є частиною Групи Світового банку та пропонує страхування некомерційних ризиків для прямих іноземних інвестицій у країнах, що розвиваються. Взаємодія України з MIGA почалася в 1990-х роках, але набула особливої актуальності після початку повномасштабної російської агресії у 2022 році. MIGA за допомогою Трестового фонду підтримки відновлення та економіки України (SURE) почала надавати гарантії захисту інвестицій від військових втрат. Зокрема, гарантія для німецького банківського холдингу ProCredit була збільшена з 17,1 до 40,85 млн євро [396].

Закон України «Про режим іноземного інвестування» від 19.03.1996 передбачає низку гарантій для іноземних інвесторів, зокрема безперешкодне та негайне перерахування за кордон прибутків, доходів та інших коштів; відшкодування збитків, завданих діями державних органів; гарантії у разі зміни законодавства; повернення інвестицій у разі припинення діяльності [397].

Окрім зазначених гарантій, уряд також застосовує низку фіскальних та регуляторних інструментів для стимулювання інвестиційної активності в умовах воєнного стану. Серед таких інструментів М. Скорик і В. Брухаль виділяють: зниження ставки податку, зокрема податку на прибуток підприємств, що дозволяє підприємствам заощаджувати більше коштів для інвестицій та розширення бізнесу; інвестиційні пільги та кредити, які надають підприємствам додаткові фінансові ресурси для інвестування у виробництво, технології та розвиток; податкові канікули, які дають можливість тимчасово призупинити сплату окремих податків з метою збереження капіталу в складних економічних умовах; тимчасове пом'якшення або зняття відповідальності за порушення податкового законодавства з метою уникнення додаткових фінансових труднощів; надання соціальних пільг підприємствам, які здійснюють соціальні програми для працівників або сприяють соціальному розвитку; пільги щодо оподаткування землі для підтримки аграрного сектору

та збереження сільськогосподарських підприємств; спрощена система звітності та обліку для зменшення бюрократичних процедур; зміни оподаткування капіталу для стимулювання залучення інвестицій та розвитку бізнесу [398, с. 175-176]. Застосування цих інструментів спрямоване на збереження економічної стабільності та конкурентоспроможності підприємств в умовах війни, сприяння підтримці бізнесу та стимулювання його розвитку.

Створення сприятливого інституційного середовища є визначальним фактором стимулювання інвестиційної активності в країні.

У звіті «Нова Україна: сприяння інвестиціям у свободу, мир та процвітання», підготовленому Агентством США з міжнародного розвитку (USAID), Міністерством торгівлі США та Американською торговельною палатою в Україні, підкреслюється критична роль інституційного зміцнення для заохочення інвестицій. Зокрема, наголошується на важливості посилення ролі урядового офісу із залучення та підтримки інвестицій «UkraineInvest» шляхом чіткого визначення його повноважень і завдань, покращення взаємодії з приватним сектором, а також збільшення бюджету, чисельності персоналу та рівня професійної компетентності працівників для ефективного просування інвестиційних можливостей України. Крім того, для залучення прямих іноземних інвестицій необхідно створити конкурентоспроможне бізнес-середовище, знизити витрати на ведення бізнесу за рахунок зменшення трансакційних витрат, усунути бюрократичні перешкоди та створити сприятливе регуляторне середовище [399].

Однак, для підвищення інвестиційної привабливості України та створення сприятливого інвестиційного клімату доцільно розглянути можливість запровадження додаткових гарантій для іноземних інвесторів, зокрема: гарантії захисту від політичних ризиків, таких як революції, повстання, громадські заворушення тощо; гарантії компенсації збитків, завданих у результаті терористичних актів, диверсій або військових дій; гарантії безперешкодного доступу до судових і арбітражних процедур для

вирішення інвестиційних спорів; гарантії щодо забезпечення прав інтелектуальної власності та захисту від незаконного використання технологій; гарантії стабільності податкового режиму протягом певного періоду після інвестування; гарантії щодо спрощення процедур отримання дозволів і ліцензій для реалізації інвестиційних проєктів. Впровадження цих гарантій, у поєднанні з ефективним механізмом їх реалізації та міжнародним співробітництвом у сфері страхування інвестицій, сприятиме формуванню сприятливого інвестиційного клімату в Україні та залученню іноземного капіталу для відновлення економіки.

О. Марчишинець та С. Марчишинець зазначають, що створення довгострокових індустріальних парків також може стати важливим інструментом стимулювання інвестицій [400, с. 21]. Такі парки передбачають концентрацію інвесторів у певній галузі чи секторі економіки, надаючи їм особливий режим і пільги. Наприклад, для індустріальних парків можуть застосовуватися спеціальні режими оподаткування, включаючи звільнення від сплати податків на певний період або знижені податкові ставки. Також можуть бути передбачені пільги щодо оренди земельних ділянок, спрощений порядок отримання дозволів та ліцензій, пільгові тарифи на комунальні послуги тощо.

Прикладом успішного індустріального парку є Dubai Industrial City в Об'єднаних Арабських Еміратах. Цей парк пропонує інвесторам сприятливий податковий режим, повну власність на землю та нерухомість, розвинену інфраструктуру, спрощену дозвільну процедуру та логістичні переваги. Станом на 2022 рік парк залучив понад 800 компаній із 70 країн та інвестиції на суму понад 12 млрд дол. США [401].

В Україні функціонує декілька індустріальних парків, один з яких – Коростенський індустріальний парк у Житомирській області. Цей парк спеціалізується на деревообробній та меблевій промисловості, об'єднуючи підприємства з виробництва дверей, паркету, плит МДФ, комплектуючих для провідних виробників меблів, зокрема, шведської компанії ІКЕА. Станом на 2024 рік у парку вже розмістили чотирьох резидентів, а загальна сума

інвестицій перевищила 300 млн грн [402]. Ще одним прикладом є індустріальний парк «Біла Церква» в Київській області. Серед його резидентів такі компанії, як «Нова Пошта» (побудовано інноваційний логістичний термінал), «Волиця-Агро» (будівництво логістичного комплексу зі зберігання та переробки зерна), «Virastar» (виробництво товарів та обладнання для доступу на висоти) і «Plank Electrotechnic» (виробник електроарматури та електромонтажного приладдя) [403].

Загалом, за даними Реєстру індустріальних парків, станом на травень 2023 року в Україні зареєстровано 63 індустріальні парки [404]. Законом України «Про індустріальні парки» передбачено, що державну підтримку у вигляді пільг та заохочень можуть отримати ініціатори створення, керуючі компанії та учасники парків, включених до Реєстру. Фінансування облаштування парків може здійснюватися за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, коштів приватних інвесторів, у тому числі шляхом державно-приватного партнерства, а також з інших незаборонених джерел. Крім того, держава може компенсувати відсотки за кредитами, надавати безповоротне фінансування на розвиток парків, компенсувати витрати на підключення до інженерних мереж [405].

Незважаючи на наявність законодавчої бази та механізмів державної підтримки, функціонування індустріальних парків в Україні стримується низкою чинників. По-перше, є недоліки в законодавчому регулюванні оподаткування, викупу землі, підключення до комунікацій резидентів парку. По-друге, більшість діючих парків мають недостатньо розвинену інфраструктуру; необхідні матеріально-технічні засоби відсутні. По-третє, нестабільна економічна та політична ситуація негативно впливає на інвестиційну привабливість країни. Також не вистачає фінансових ресурсів місцевих бюджетів та приватних інвесторів для створення й облаштування індустріальних парків відповідно до сучасних вимог. З огляду на зазначене, незважаючи на наявність окремих успішних прикладів, індустріальні парки в Україні загалом потребують подальшого вдосконалення нормативно-правової

бази, розвитку інфраструктури та покращення інвестиційного клімату для залучення більшої кількості резидентів та інвестицій.

Фіскальні зобов'язання є ще одним важливим інструментом стимулювання інвестицій. Держава може виділяти кошти на державні інвестиційні програми, спрямовані на розвиток пріоритетних галузей економіки чи регіонів. Прикладом такої програми є «Велике будівництво» в Україні, яка передбачала масштабне фінансування інфраструктурних проєктів, таких як будівництво та ремонт доріг, аеропортів, шкіл та лікарень [406]. Такі програми не лише створюють сприятливі умови для інвестування, а й безпосередньо залучають приватні інвестиції через державно-приватне партнерство.

На нашу думку, для подальшого стимулювання інвестицій в Україну важливо продовжувати реформи у сфері захисту прав інвесторів. Ці реформи мають передбачати вдосконалення процедур визнання та виконання рішень іноземних судів, зміцнення інституційної спроможності органів, що забезпечують захист інвесторів, та активізацію переговорів щодо укладення нових інвестиційних угод.

Окремо варто звернути увагу на необхідність створення сприятливих умов для залучення «зелених» інвестицій, спрямованих на розвиток відновлюваної енергетики, енергоефективних технологій, природоохоронних проєктів. Адже повний та своєчасний доступ до екологічної інформації є запорукою реалізації принципів сталого розвитку, раціонального використання природних ресурсів та збереження природи для майбутніх поколінь, а також ефективного забезпечення прав і свобод людини [407, с. 513]. Суніл Кумар та інші дослідники відзначають, що основною перевагою розвитку зеленого капіталу бренду є підвищена екологічна обізнаність, яку компанії можуть використовувати для отримання конкурентної переваги та виходу на нові ринки зі своїми екологічними товарами і послугами [408, с. 65942]. Тому створення сприятливих умов для «зелених» інвестицій є важливим як на глобальному рівні, так і для відновлення України в умовах

глобальних змін клімату та переходу до сталого розвитку. Вважаємо, що для стимулювання таких інвестицій необхідно запровадити додаткові спеціальні пільги та преференції, звільнення від податків чи зниження ставок для проєктів у сфері відновлюваної енергетики чи енергоефективності, а також створити спеціалізовані фонди чи інші фінансові інструменти для їх підтримки.

Незважаючи на складну безпекову ситуацію та військові дії на території країни, Україна зберігає торговельно-економічні зв'язки з кількома регіонами світу. Т. Батракова зазначає, що у 2022 році найбільшими торговими партнерами України були Європа (експорт – 62,31 %, імпорт – 48,78 %), Азія (експорт – 23,44 %, імпорт – 29,03 %), країни ЄС (експорт – 60,59 %, імпорт – 44,79 %) і Америка (експорт – 2,89 %, імпорт – 5,37 %) [409, с. 60].

Згідно зі статистичними даними Національного банку України, у 2023 році спостерігалось збільшення надходження прямих іноземних інвестицій в економіку країни. Обсяг залучених прямих іноземних інвестицій склав 4,25 млрд дол. США, що в 7,6 разів перевищує показник 2022 року, але на 42% менше показника 2021 року [410].

Основними іноземними інвесторами в корпоративному сегменті у 2022-2023 роках були компанії (бренди), які вже мали виробничі потужності в Україні до повномасштабного вторгнення РФ. Серед них Carlsberg, Cersanit, Kronospan, Laude, Nestle, Phillip Morris, Velux. Більшість зі згаданих міжнародних корпорацій спрямовували інвестиції на релокацію виробництв, ремонт пошкоджених об'єктів та соціальні проєкти, користуючись послугами офісу із залучення та підтримки інвестицій UkraineInvest. Крім того, низка корпорацій (ArcelorMittal, Bayer, CRH, Fixit, Kingspan, Onur Group, Unilever) оголосила про намір реінвестувати кошти для підтримки своїх активів в Україні [411].

Згідно з даними Європейської Бізнес Асоціації, більше третини її членів мали або мають інвестиційні проєкти в Україні в 2022-2024 роках із середньою сумою інвестицій від 3 до 8 млн дол. США [412].

Отже, незважаючи на військові дії, Україна зберігає стабільні зовнішньоекономічні зв'язки та залишається привабливою для іноземних інвесторів, особливо тих, які вже увійшли на український ринок. Інвестиції спрямовуються на відновлення виробничих потужностей, створення резервних джерел енергії та реалізацію нових проєктів. Водночас стимулювання іноземних інвестицій і вітчизняних суб'єктів господарювання має бути збалансованим для забезпечення сталого розвитку національної економіки.

З одного боку, Україна потребує значних фінансових ресурсів для відновлення зруйнованих війною територій, тому активне залучення іноземних інвестицій є критично важливим. Проте надмірне стимулювання іноземних інвесторів може становити ризики для національних підприємств, знижуючи їхню конкурентоспроможність та обмежуючи доступ до внутрішнього ринку.

Основним завданням є створення збалансованого та стимулюючого правового режиму, який би враховував інтереси всіх суб'єктів господарювання. Законодавство України про інвестиції та зовнішньоекономічну діяльність потребує оновлення з урахуванням кращого міжнародного досвіду. Зокрема, необхідно переглянути норми щодо податкових та митних пільг, гарантій захисту інвестицій, спрощення дозвільних процедур. Важливо забезпечити прозорі та недискримінаційні умови ведення господарської діяльності як для вітчизняних, так і для іноземних суб'єктів. Щоб забезпечити пропорційне стимулювання іноземних інвестицій та створення сприятливого правового режиму ведення бізнесу всередині країни, необхідно враховувати декілька аспектів. По-перше, оцінці на відповідність критеріям державної допомоги суб'єктам господарювання підлягають правові засоби стимулюючого характеру, які можуть вплинути на доходи чи видатки державного та місцевих бюджетів. Це стосується як вітчизняних, так і іноземних інвесторів, що забезпечує рівність та недискримінаційний підхід [413, с. 64].

По-друге, чинне законодавство України не встановлює універсального механізму застосування стимулюючих правових засобів, оскільки вони мають різні ознаки і можуть бути класифіковані на вертикальні (організаційно-правові) та горизонтальні (договірні). Для кожного виду стимулюючих правових засобів необхідно розробити відповідний механізм реалізації, який забезпечить прозорість та передбачуваність для всіх суб'єктів господарювання.

По-третє, в рамках післявоєнного відновлення України особливої уваги потребує використання правових засобів стимулювання розвитку регіонів. Необхідно привести українське законодавство у відповідність до норм права ЄС щодо надання регіональної державної допомоги, зокрема Керівництва щодо регіональної державної допомоги № 2021/С 153/01 [413, с. 67]. Зазначений крок дозволить уникнути колізій та створити рівні умови для вітчизняних та іноземних інвесторів, які реалізують інвестиційні проекти в окремих регіонах.

Таким чином, для забезпечення пропорційного стимулювання необхідно імплементувати норми права ЄС щодо державної допомоги, розробити чіткі механізми застосування різних видів стимулюючих правових засобів, забезпечити рівність та недискримінаційний підхід до всіх суб'єктів господарювання.

Водночас, іноземні інвестори стикаються з певними ризиками у веденні господарської діяльності на території України, такими як нестабільна безпекова ситуація, можливі затримки та перерви в реалізації проектів, коливання валютних курсів, інфляційні процеси. Вітчизняні підприємства можуть зіткнутися з посиленням конкуренції з боку іноземних компаній, що може негативно вплинути на їх частку ринку та прибутковість. Надмірне стимулювання певних галузей чи організацій може спотворити умови конкуренції та призвести до неефективного розподілу ресурсів.

Враховуючи зазначене, формування ефективного правового режиму в умовах післявоєнного відновлення потребує ретельного аналізу різноманітних

факторів та досягнення балансу між залученням іноземних інвестицій та підтримкою національних підприємств. Лише за такого підходу можна забезпечити сталий економічний розвиток, конкурентоспроможність вітчизняної продукції та повну інтеграцію України у світові ринки.

На нашу думку, з метою створення сприятливого інвестиційного клімату в Україні та підвищення її інвестиційної привабливості доцільно запропонувати комплекс економіко-правових механізмів стимулювання бізнесу. В. Поєдинок зазначає, що потреба у значних фінансових ресурсах для післявоєнного відновлення країни актуалізує необхідність використання спеціальних режимів економічної діяльності, спрямованих на відродження економіки та залучення масштабних інвестицій [414, с. 53]. Одним із таких механізмів може бути застосування спеціальних режимів інвестиційної діяльності, які передбачають особливі умови для інвесторів, які реалізують проекти в пріоритетних галузях чи депресивних регіонах. Такі режими можуть включати пільгові умови оподаткування, митного регулювання, придбання землі тощо.

Наприклад, можливе запровадження режиму інвестиційних проектів зі значними інвестиціями, який передбачатиме створення особливих умов для інвесторів, які здійснюють масштабні капіталовкладення в економіку країни, зокрема податкові та земельні пільги, спрощена процедура отримання дозволів. Також може бути запроваджено режим спеціальної підтримки розвитку інноваційного підприємництва, зокрема в містах, який передбачатиме податкові пільги, спрощену процедуру реєстрації підприємств та інші заходи для стимулювання діяльності в інноваційно-технологічній сфері.

Ефективне правове регулювання та реалізація зазначених спеціальних режимів інвестиційної діяльності можуть стати дієвими інструментами стимулювання інвестицій, сприяючи підвищенню інвестиційної привабливості України та залученню капіталу для розвитку економіки. Ще одним перспективним механізмом є стимулювання інвестиційної діяльності на

місцевому рівні [415, с. 428]. Органи місцевого самоврядування можуть створювати місцеві фонди підтримки інвестицій, ініціювати будівництво об'єктів інвестиційної інфраструктури, надавати преференції інвесторам у сфері комунальної власності. Децентралізація повноважень у сфері інвестиційної політики сприятиме підвищенню ефективності та кращому врахуванню специфіки конкретних територій.

Доступ до фінансування є ключовим чинником, який стимулює інвестиційну активність та сприяє реалізації інвестиційних проєктів. В Україні діє низка механізмів кредитування та гарантування інвестицій за участю держави, міжнародних фінансових організацій, комерційних банків [416]. Одним із прикладів є державна підтримка інвестиційних проєктів зі значними інвестиціями. Зазначена програма надає інвесторам податкові та митні пільги, що робить більш привабливими масштабні капіталовкладення в економіку країни.

Особливої уваги заслуговує питання захисту прав інтелектуальної власності та стимулювання інвестицій у високотехнологічні галузі. Для цього необхідно вдосконалити законодавство у сфері інтелектуальної власності, посилити відповідальність за порушення прав інтелектуальної власності, запровадити пільгові режими оподаткування для підприємств, які інвестують у наукові дослідження та інноваційну діяльність. Варто зазначити, що в 2016 році в Україні була розроблена Стратегія розвитку високотехнологічних галузей до 2025 року та затверджений план заходів щодо її реалізації [417], але і досі документ не прийнято.

Вважаємо, що відсутність затвердженої на державному рівні стратегії розвитку високотехнологічних виробництв негативно впливає на інвестиційну привабливість відповідних галузей економіки. Наявність такого стратегічного документу є важливим сигналом для інвесторів щодо пріоритетності розвитку в країні інноваційних та високотехнологічних галузей. Крім того, стратегія повинна визначати конкретні заходи, інструменти та механізми для стимулювання інвестицій у визначеній галузі (наприклад, пільгове

оподаткування, фінансова підтримка наукових досліджень, захист прав інтелектуальної власності тощо). Відсутність такої стратегії перешкоджає інвестиціям у високотехнологічний сектор економіки України.

Загалом, ефективність впровадження будь-яких правових механізмів стимулювання інвестицій значною мірою залежить від стабільності та передбачуваності правового поля. Тому необхідно забезпечити послідовність законодавчої політики у цій сфері, уникати частих і радикальних змін правил для інвесторів, а також сприяти розвитку інституційної спроможності органів, відповідальних за реалізацію інвестиційної політики. Удосконалення судової системи, розвиток процедур арбітражу та медіації, а також впровадження міжнародних стандартів корпоративного управління зміцнять впевненість інвесторів у належному захисті своїх інтересів.

Комплексне впровадження зазначених економіко-правових механізмів стимулювання економіки сприятиме покращенню інвестиційного клімату в Україні, залученню як вітчизняних, так і іноземних інвестицій, що, зі свого боку, забезпечить економічне зростання, технологічний розвиток та підвищення добробуту населення.

Продовжуючи розгляд концептуальних засад стимулювання залучення інвестицій у проєкти відновлення України, необхідно звернути особливу увагу на питання формування привабливого інвестиційного іміджу країни на міжнародній арені. Агаптус Нвозор і Оладіран Афолабі слушно зазначають, що позитивний імідж є важливим фактором, що впливає на рішення іноземних інвесторів про доцільність інвестування в ту чи іншу країну [418, с. 815].

Враховуючи зазначене, доцільно розробити комплексну стратегію просування інвестиційного потенціалу України, яка б охоплювала широкий спектр інформаційно-комунікаційних заходів. Зокрема, необхідно активно популяризувати успішні інвестиційні проєкти, реалізовані іноземними інвесторами на території України, для висвітлення конкурентних переваг українського ринку, а також організувати тематичні заходи (конференції, виставки тощо) за кордоном.

Вважаємо, що іноземні дипломатичні установи можуть відігравати важливу роль у формуванні та просуванні позитивного інвестиційного іміджу України шляхом активної взаємодії з місцевими діловими колами, проведення інформаційних та промоційних кампаній, організації зустрічей і презентацій для потенційних інвесторів. Зокрема, вони можуть надати актуальну інформацію про інвестиційний клімат та можливості в Україні, висвітлити успішні приклади реалізованих проєктів, сприяти налагодженню ділових контактів між українськими та іноземними компаніями.

Крім традиційних заходів, доцільно активно використовувати сучасні цифрові інструменти, такі як створення спеціалізованих веб-ресурсів, присутність у соціальних мережах, медійні кампанії в цифровому середовищі. Цей крок дозволить нам ефективно донести інформацію про інвестиційні можливості України до широкої міжнародної аудиторії та потенційних інвесторів.

Формування сприятливого інвестиційного клімату та позитивного іміджу України як країни, привабливої для іноземних інвестицій, вимагає комплексного підходу. По-перше, забезпечується впровадження Принципів корпоративного управління ОЕСР у законодавство та практику, що підвищує довіру інвесторів [419]. По-друге, розвивається інвестиційна інфраструктура, зокрема індустриальні парки, бізнес-інкубатори, логістичні центри національного, регіонального та місцевого рівнів. По-третє, відбувається гармонізація національного законодавства з правом ЄС, зокрема, у сфері комерційного посередництва та представництва, що сприяє залученню інвестицій та доступу до європейських ринків. На нашу думку, комплексна реалізація зазначених заходів сприятиме зміцненню інвестиційного іміджу України та залученню необхідних фінансових ресурсів для розвитку економіки.

Удосконалення правового регулювання комерційного посередництва відіграє важливу роль у формуванні сприятливого інвестиційного клімату та позитивного іміджу України як країни, привабливої для іноземних інвестицій.

Гармонізація законодавства у цій сфері з правом ЄС сприятиме залученню інвестицій та виходу українських компаній на європейські ринки.

Дослідники виділяють такі ключові послуги в цій сфері: пошук потенційних іноземних партнерів, підготовка проєктів контрактів та їх укладення, організація транспортно-експедиторських послуг, а також рекламно-маркетингова діяльність з просування товарів і послуг на зовнішніх ринках [420, с. 173]. Доповнюючи перелік, можна виділити інші важливі функції: кредитування сторін та надання гарантій оплати товару, що полягає у фінансовій підтримці учасників угоди та мінімізації ризиків невиконання зобов'язань; різні супутні послуги, зокрема надання консультацій з питань міжнародного права, технічне обслуговування, переклад документації та інші послуги, що сприяють покращенню торговельного процесу.

Чинна нормативно-правова база України, яка регулює сферу комерційного посередництва, зокрема Господарський кодекс України, характеризується наявністю низки недоліків та прогалин, які спричиняють правову невизначеність та створюють перешкоди для здійснення такої діяльності. Зокрема, бракує чітких визначень різних видів комерційних посередників, їхніх прав та обов'язків, механізмів захисту їхніх інтересів. Також існують проблеми з регулюванням окремих аспектів посередницьких контрактів, зокрема територіальних обмежень, умов неексклюзивності, компенсації у разі розірвання контракту тощо. Додатковими перешкодами є адміністративні бар'єри, пов'язані з оподаткуванням та валютним регулюванням комерційних посередницьких операцій.

На нашу думку, удосконалення законодавства про комерційне посередництво має відбуватися за такими напрямками: узгодження визначень різних видів комерційних посередників (агентів, дистриб'юторів, комісіонерів тощо) відповідно до європейської практики та усунення невизначеностей і прогалин; чітке визначення прав і обов'язків сторін медіаційних угод, механізмів захисту їх інтересів; впровадження європейських стандартів щодо вимог до посередницьких контрактів, зокрема умов щодо територіальних

обмежень, неексклюзивності, компенсації у разі розірвання контракту тощо; удосконалення підходів до оподаткування та валютного регулювання комерційних посередницьких операцій з метою усунення адміністративних бар'єрів; розвиток інституційної спроможності органів державної влади у сфері регулювання та підтримки комерційного посередництва.

Належне законодавче регулювання галузі комерційного посередництва відповідно до європейських стандартів створить сприятливі умови для розвитку міжнародної торгівлі, залучення іноземних інвестицій, просування українських товарів і послуг на зовнішні ринки. Це, зі свого боку, позитивно вплине на інвестиційний імідж України та економічне зростання загалом.

5.2. Особливості досягнення соціальних цілей засобами стимулюючого правового режиму господарювання

Насамперед слід відзначити, що залученню інвестицій у відбудову економіки держави сприятимуть переваги, властиві спеціальним режимам господарювання, серед яких особливу роль відіграє стимулюючий правовий режим господарювання, який, у попередніх авторських розробках, пропонується розглядати як систему правових норм, спрямованих на регулювання господарських відносин із використанням комплексу правових засобів стимулюючого характеру, які переслідують мету створення передумов для реалізації державної економічної політики за її пріоритетними напрямками у спосіб, який забезпечить сталий розвиток держави та суспільства [421].

При цьому комплекс правових засобів стимулювання економіки може бути представлений двома великими групами (типами) – вертикальні та горизонтальні, які частково знайшли висвітлення у попередніх авторських розробках. Зокрема, в основу такого поділу покладено критерії ступеня правового впливу на суб'єкта господарювання, характеру організації правових

зв'язків, а також правових підстав застосування зазначених правових засобів [422, с. 192].

Особливою слід визнати роль правових засобів вертикального типу у системі засобів стимулюючого правового режиму господарювання у забезпеченні досягнення стратегічних цілей державної економічної, соціальної, екологічної тощо політики. Адже сучасні підходи, які у тому числі знайшли закріплення у праві ЄС, засвідчують зацікавленість у стимулюванні суб'єктів господарювання у спосіб, який дозволить не лише вирішити певні соціально-економічні, екологічні тощо проблеми у короткостроковій перспективі, але і створить передумови для довгострокових позитивних перетворень, ефекти яких матимуть значний вплив на економіку, соціальну сферу, стан довкілля.

Так, засоби стимулюючого правового режиму господарювання сприяють реалізації державної політики у сфері зайнятості населення і для цього державою застосовуються стимулюючі заходи, які переслідують мету працевлаштування окремих категорій працівників та створення нових робочих місць.

Зазначене знаходить комплементарний зв'язок у нормах національного законодавства та права ЄС. Зокрема, вирішенню завдань, що постають перед державою у сфері зайнятості, із використанням форм державної допомоги сприяють норми Критеріїв оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання на працевлаштування окремих категорій працівників та створення нових робочих місць, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 31.01.2018 № 33 [423]. Заходи, що можуть вважатися сумісними з внутрішнім ринком ЄС та спрямовані на вирішення завдань працевлаштування малозабезпечених працівників та працівників з інвалідністю, представлені у окремому Розділі 6 Регламенту Комісії (ЄС) № 651/2014.

Водночас національне законодавство передбачає поширення вимог та обмежень, встановлених для державної допомоги суб'єктам господарювання,

на випадки надання допомоги по частковому безробіттю, яка відповідно до ч. 1 ст. 47 Закону України «Про зайнятість» від 05.07.2012, визначається як вид державної підтримки застрахованих осіб (працівників та фізичних осіб - підприємців) у разі втрати ними частини заробітної плати (доходу) у зв'язку із зупиненням (скороченням) виробництва продукції (виконання робіт, надання послуг) з причин економічного, технологічного характеру, виникнення надзвичайної ситуації, введення надзвичайного або воєнного стану, встановлення карантину [424].

Вищезазначене стало результатом доповнення ст. 20 Закону України «Про зайнятість» частиною 3 наступного змісту:

«3. Компенсації, допомоги, інші виплати (далі – державна допомога) суб'єктам господарювання, передбачені цим Законом, статтями 7 та 7-1 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», надаються з урахуванням положень Закону України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання».

Сума державної допомоги за цими та будь-якими іншими напрямками державної підтримки та/або допомоги (незалежно від її видів та джерел) сукупно не може перевищувати суму незначної державної допомоги, визначеної Законом України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання»» [425].

Як впливає зі змісту ст. 7 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 02.03.2000, надання допомоги по частковому безробіттю визнається одним з видів соціальних послуг за цим Законом та Законом України «Про зайнятість населення» [426].

Згідно з ч. 2 ст. 7 Закону України «Про зайнятість населення», допомога по частковому безробіттю надається територіальним органом центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, за зверненням роботодавця або фізичної особи - підприємця, який є застрахованою особою, для її виплати працівникам або

фізичній особі - підприємцю, який є застрахованою особою. Порядок, строки, розмір та критерії надання допомоги по частковому безробіттю, порядок повернення коштів такої допомоги до Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття визначаються Кабінетом Міністрів України.

Зокрема, зазначені відносини врегульовані Порядком надання допомоги по частковому безробіттю, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 21.06.2022 № 702 (далі – Порядок № 702) [427]. Відповідно до п. 10 Порядку № 702, сума допомоги по частковому безробіттю надається роботодавцям для виплати допомоги по частковому безробіттю працівникам, а також фізичним особам – підприємцям, які є застрахованими особами, на строк зупинення (скорочення) виробництва продукції (виконання робіт, надання послуг), але не більш як 180 календарних днів сумарно протягом 36 місяців з дня зупинення (скорочення) виробництва продукції (виконання робіт, надання послуг).

Зважаючи на один з принципів страхування на випадок безробіття, яким визнано обов'язковість страхування на випадок безробіття всіх працюючих на умовах трудового договору (контракту) та на інших підставах, передбачених законом, та можливості добровільного страхування у випадках, передбачених законом, а також визначення поняття «об'єкт страхування на випадок безробіття» як страхового випадку, із настанням якого у застрахованої особи (члена її сім'ї, іншої особи) виникає право на отримання матеріального забезпечення на випадок безробіття та надання соціальних послуг, передбачених статтею 7 цього Закону (відповідно ст. 2 та п. 6 ст. 1 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття»), можна дійти висновку про те, що отримувачем допомоги виступає не суб'єкт господарювання, а саме застрахована особа – фізична особа, яка відповідно до законодавства підлягає загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню і сплачує (сплачувала) та/або за яку сплачується чи сплачувався у встановленому

законом порядку єдиний внесок (п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 08.07.2010 [428]).

Відповідно, надання суми допомоги по частковому безробіттю суб'єкту господарювання – роботодавцю для подальшої виплати працівникам, як це передбачено згаданим вище п. 10 Порядку № 702, слід розглядати як нормативно визначений механізм надання допомоги по частковому безробіттю працівникам, що за своєю суттю не може кваліфікуватися як державна допомога. Адже у даному випадку суб'єкт господарювання не отримує жодних переваг для виробництва окремих видів товарів чи провадження окремих видів господарської діяльності, що закладено у легальну дефініцію державної допомоги суб'єктам господарювання у якості її ознаки.

Тим більше, у частині визначення природи виплат у сфері соціального забезпечення через призму державної допомоги варто взяти до уваги Повідомлення Європейської Комісії щодо поняття державної допомоги, як зазначено у статті 107(1) Договору про функціонування ЄС від 19.07.2016 № C/2016/2946 (далі – Повідомлення ЄК № C/2016/2946) [429].

Як зазначено у пар. 19 Повідомлення ЄК № C/2016/2946, чи слід класифікувати схеми у сфері соціального забезпечення як такі, що передбачають економічну діяльність, залежить від того, як вони організовані та структуровані. По суті, прецедентне право розрізняє схеми, засновані на принципі солідарності і економічні схеми. У Повідомленні ЄК № C/2016/2946 наводяться наступні характеристики солідарних схем соціального забезпечення, які не передбачають економічної діяльності:

- (a) приналежність до схеми є обов'язковою;
- (b) схема переслідує виключно соціальну мету;
- (c) схема є неприбутковою;
- (d) виплати не залежать від зроблених внесків;

(е) виплати, що виплачуються, не обов'язково пропорційні заробітку застрахованої особи;

(f) схема контролюється державою (пар. 20).

Своєю чергою економічні схеми мають наступні ознаки:

(а) необов'язкове членство;

(b) принцип капіталізації (залежність прав від сплачених внесків і фінансових результатів схеми);

(с) їх прибутковість;

(d) надання прав, які є додатковими до тих, що передбачені базовою схемою (пар. 21).

В той же час деякі схеми можуть поєднувати в собі риси обох категорій. У таких випадках класифікація схеми залежить від аналізу різних елементів і їх відповідної важливості (пар. 22).

Вочевидь, зважаючи на підсумки аналізу актів вітчизняного законодавства та враховуючи підходи у праві ЄС до кваліфікації схеми допомоги у сфері соціального забезпечення як солідарної чи економічної, надання допомоги по частковому безробіттю слід віднести до виду допомоги, що заснована на принципі солідарності. Зазначене додатково підтверджується принципами страхування на випадок безробіття, які містяться у Законі України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», серед яких окремо згадуються принципи солідарності та субсидування (ст. 2).

Відтак, допомога по частковому безробіттю не повинна кваліфікуватися як державна допомога суб'єктам господарювання, що доводить доцільність внесення змін як до Закону України «Про зайнятість», так і Порядку № 702, а саме:

1. Вбачається за доцільне абз. 1 ч. 3 ст. 20 Закону України «Про зайнятість» викласти у новій редакції, встановивши, що компенсації, допомоги, інші виплати (далі – державна допомога) суб'єктам господарювання, передбачені цим Законом, статтями 7 та 7-1 Закону України

«Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», у разі їх відповідності ознакам державної допомоги, встановленим Законом України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання», Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, надаються з урахуванням положень зазначених Закону та Угоди.

2. Пропонується виключити абз. 6 п. 7 Порядку № 702, яким встановлено підстави ненадання допомоги по частковому безробіттю та серед яких зазначено наступну:

«сума допомоги по частковому безробіттю та допомоги за будь-якими іншими напрямками державної підтримки та/або допомоги (незалежно від її видів та джерел) сукупно перевищує суму незначної державної допомоги, визначену Законом України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання»».

Тим більше, така підстава ненадання допомоги по частковому безробіттю не передбачена ст. 47 Закону України «Про зайнятість», у ч. 3 якої наведено вичерпний перелік відповідних підстав. Відтак, зазначене слід розглядати як додатковий аргумент для приведення п. 7 Порядку № 702 у відповідність із ст. 47 Закону України «Про зайнятість».

5.3. Деякі аспекти залучення інвестицій у розвиток соціально-економічної сфери на засадах концесії: пріоритети адаптації законодавства до права ЄС

Можливості держави безпосередньо здійснювати фінансування відбудови об'єктів житлово-комунального господарства, виробничих фондів, об'єктів соціальної інфраструктури тощо традиційно є обмеженими, зважаючи

на значну вартість реалізації інвестиційних проєктів. В умовах, коли країна потерпає від військової агресії та потребує значних ресурсів на задоволення оборонних потреб, важливого значення набувають інвестиційно орієнтовані правові засоби організації господарських зв'язків та залучення фінансових коштів бізнесу у відновлення економіки. Одним з таких засобів правового регулювання взаємовідносин держави, територіальних громад та бізнесу на інвестиційно-інноваційній основі слід визнати концесії, які розглядаються крізь призму стимулюючого правового режиму господарювання.

Саме концесійний механізм стимулювання позитивних економічних трансформацій отримав на особливу увагу у стратегічних правових актах та концептуальних документах програмної спрямованості.

Зокрема, у Розділі 3 «Архітектура інвестицій та відновлення» Плану України, схваленого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18.03.2024 № 244-р, наголошується на тому, що Міністерство економіки України тісно співпрацює з представниками реального сектору економіки щодо створення сприятливих умов розвитку концесійної діяльності. Додатково відзначається, що Міністерство фінансів України здійснює оцінку доцільності залучення державних інвестицій та оцінку фінансових ризиків, пов'язаних з державними інвестиціями, насамперед щодо державно-приватного партнерства та концесій [430, с. 33]. Своєю чергою низка заходів, передбачених у Розділі 8 «Бізнес-середовище», переслідує мету узгодження національного законодавства у сфері державних закупівель, включаючи концесії та державно-приватне партнерство, з *acquis* ЄС [430, с. 187]. У Розділі 11 «Транспорт» стверджується, що потенціал для залучення приватних інвестицій мають проєкти будівництва концесійних доріг, запровадження системи збору плати за проїзд з вантажних транспортних засобів та інші [430, с. 270]. Прогнозованість фінансової політики, зокрема концесій та природоохоронного законодавства, відповідно до стандартів ЄС, задекларовано у Розділі 13 «Управління критично важливими матеріалами» ключовим фактором для залучення інвестицій [430, с. 304].

Дорожня карта реформування системи управління публічними інвестиціями [431] неодноразово згадує про переваги та можливості концесії як засобу реалізації публічних інвестицій. Зокрема, підкреслюється, що всі публічні інвестиції мають бути відображені у відповідному бюджеті – державному або місцевому – незалежно від джерел (доходи бюджету, включаючи гранти, внутрішні та зовнішні запозичення, кошти міжнародної технічної допомоги) та механізмів фінансування (пряме бюджетне фінансування, надання субвенцій, надання кредитів з бюджету та під державну або місцеву гарантію, концесія, державно-приватне партнерство). Окремо зроблено наголос на тому, що стосовно проєктів державно-приватного партнерства та концесії буде додатково надана оцінка пов'язаних з їх реалізацією фіскальних ризиків [431, с. 9, 13].

Взаємозв'язок з відправними позиціями Дорожньої карти реформування системи управління публічними інвестиціями простежується під час ознайомлення з положеннями розділу «Публічні інвестиційні проєкти» Бюджетної декларації на 2025-2027 роки, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 28.06.2024 № 751. Так, міститься застереження про те, що відповідно до нової моделі управління публічними інвестиціями, передбаченої зазначеною Дорожньою картою, доступ до бюджетного фінансування (зокрема, за рахунок коштів міжнародних фінансових організацій та іноземних урядів) або державної підтримки (в рамках державно-приватного партнерства (концесії), державні гарантії) матимуть тільки ті публічні інвестиційні проєкти, які пройшли попередній скринінг та пріоритизацію і включені до єдиного проєктного портфеля [432, с. 40–41].

Важливо наголосити на тому, що концесія, яка крізь призму норм права ЄС розглядається у нерозривному зв'язку з публічними закупівлями, що логічним чином пояснює розміщення аналізу стану розвитку законодавства України про концесію у розділі 5 «Публічні закупівлі» Звіту про прогрес України в рамках Пакета розширення ЄС 2023 року, складає важливу частину змістовних блоків переговорної рамки щодо вступу до ЄС. У Звіті про прогрес

України в рамках Пакета розширення ЄС 2023 року привертається увага до того, що попри істотні зміни, яких зазнав Закон України «Про концесію» у 2019 році, норми останнього дотепер не в повній мірі відповідають вимогам, встановленим у праві ЄС [433, с. 81]. У зв'язку з цим План заходів з виконання рекомендацій Європейської Комісії, представлених у Звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення ЄС 2023 року, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 09.02.2024 № 133-р, передбачає розробку та прийняття низки нормативно-правових актів, спрямованих на виконання рекомендації Європейської Комісії, сформульованої як «Здійснити прогрес в імплементації актів права ЄС, зокрема щодо концесій та державно-приватного партнерства» [434].

Зважаючи на вищевказане, актуалізується потреба у проведенні поглибленого аналізу концесійного законодавства України із обґрунтуванням напрямів його наближення до права ЄС, а саме у частині визначення шляхів транспозиції у національне законодавство Директиви 2014/23/ЄС Європейського Парламенту та Ради ЄС від 26.02.2014 про укладення договорів концесії (далі – Директива 2014/23/ЄС) [435].

Відповідно до п. 11 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про концесію» від 03.10.2019, концесія визначається як форма здійснення державно-приватного партнерства, що передбачає надання концесієдавцем концесіонеру права на створення та/або будівництво (нове будівництво, реконструкцію, реставрацію, капітальний ремонт та технічне переоснащення), та/або управління (користування, експлуатацію, технічне обслуговування) об'єктом концесії, та/або надання суспільно значущих послуг у порядку та на умовах, визначених концесійним договором, а також передбачає передачу концесіонеру переважної частини операційного ризику, що охоплює ризик попиту та/або ризик пропозиції [436].

З наведеного вище визначення поняття «концесія» випливає те, що така форма організації господарських зв'язків забезпечується концесійним договором у значенні договору між концесіонером та концесієдавцем, який

визначає порядок та умови реалізації проєкту, що здійснюється на умовах концесії (п. 8 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про концесію»).

Слід наголосити на тому, що важливого значення набуває питання відмежування концесійного договору та державного контракту, що зумовлює предмет регулювання законодавства про концесію у ЄС та суперечливо отримало відтворення у законодавстві України.

Як наголошується у Аналітичній записці № 31 «Державні закупівлі. Директиви ЄС–2014: договори концесії», підготовленій за спільної ініціативи Організації економічного співробітництва та розвитку та ЄС, «... якщо спеціальні положення, що регулюють діяльність у певному секторі, виключають ризики концесіонера, *гарантуючи йому повернення інвестицій чи витрат, то такий договір не може вважатися концесією*. Аналогічно, якщо концесіонер отримує винагороду за регульованими тарифами, розрахованими у такий спосіб, що це *покриває усі його витрати та інвестиції, це буде вважатися не концесією, а державним контрактом.*» (курсив мій – автор підрозділу) [437, с. 5].

Додатково на зазначену обставину звертається увага у преамбулі Директиви 2014/23/ЄС (доступна для ознайомлення у редакції документа станом на 01.01.2016). Зокрема, у п. 18 преамбули наводиться наступне положення:

«18. Труднощі, пов'язані з тлумаченням понять концесії та державного договору, призвели до тривалої правової невизначеності серед зацікавлених сторін і дали поштовх численним постановам Суду Європейського Союзу. Таким чином, визначення концесії має бути уточнене, зокрема, посилаючись на концепцію підприємницького ризику. Головна особливість концесії, а саме право на використання робіт або послуг, завжди передбачає передачу концесіонеру підприємницького ризику економічного характеру, враховуючи можливість того, що він не компенсує зроблені інвестиції та витрати в ході використання робіт або послуг, наданих за звичайних умов експлуатації, навіть якщо частина ризику залишається в державного замовника або в

організації-замовника. Застосування спеціальних норм, що регулюють надання концесій, не було б виправданим, якби державний замовник або організація-замовник звільнили суб'єкта підприємницької діяльності від будь-яких можливих втрат, гарантуючи мінімальний дохід, рівний або вищий за зроблені інвестиції і витрати, які суб'єкт підприємницької діяльності повинен понести в рамках виконання договору. У той же час необхідно зазначити, що певні домовленості, які оплачуються виключно державним замовником або організацією-замовником, повинні кваліфікуватися як концесії, де компенсація інвестицій і витрат, понесених суб'єктом підприємницької діяльності для виконання роботи або надання послуги, залежить від фактичного попиту на них або від забезпечення надання послуги або від коштів.» [435; 10, с. 543].

Крім того, абз. 1 п. 19 преамбули Директиви 2014/23/ЄС розвиває положення п. 18, звертаючи увагу на те, що у разі коли врегулювання за конкретними секторами усуває ризик, передбачаючи гарантії концесіонеру щодо беззбитковості стосовно інвестицій та витрат, понесених для виконання договору, такий договір не слід розглядати як концесійний в контексті цієї Директиви [7; 438, с. 543].

Зазначений критерій визначення предмета регулювання концесійного законодавства отримав відтворення у Законі України «Про концесію», зокрема абз. 3 ч. 6 ст. 2 містить застереження про те, що дія цього Закону не поширюється на проєкти, які передбачають отримання інвестором повного відшкодування здійснених ним інвестицій за рахунок коштів державного або місцевого бюджету. Проте зазначене суперечливо розвивається у подальших статтях Закону України «Про концесію», а саме про певні відступи від сформульованого в абз. 3 ч. 6 ст. 2 правила наочно свідчить ч. 2 ст. 34 цього Закону, яка містить наступне положення:

«2. Концесійним договором можуть бути передбачені платежі концесіонера на користь концесієдавця та/або платежі концесієдавця на

користь концесіонера. Умови та порядок здійснення таких платежів визначаються концесійним договором відповідно до закону.

Платежі концесіодавця на користь концесіонера можливі у випадку, якщо *концесіонер не може отримати повне відшкодування здійснених ним інвестицій за рахунок користувачів (споживачів) послуг.*» (курсив мій – автор підрозділу) [436].

Отже, ч. 2 ст. 34 Закону України «Про концесію» всупереч встановленому обмеженню предметної сфери Закону України «Про концесію» (абз. 3 ч. 6 ст. 2) допускає повне відшкодування здійснених концесіонером інвестицій. Вказане додатково свідчить про неврахування підходів до визначення кола відносин, що охоплюються Директивою 2014/23/ЄС, та відмежування концесійних договорів від державних контрактів. Відтак, виявлена у Законі України «Про концесію» колізія підлягає виключенню шляхом приведення ч. 2 ст. 34 у відповідність із абз. 3 ч. 6 ст. 2 цього Закону та врахування положень Директиви 2014/23/ЄС.

Заслуговують на увагу критерії надання концесії, передбачені Директивою 2014/23/ЄС, а саме ст. 41 встановлює те, що критерії надання повинні бути пов'язані з предметом концесії та не надавати необмеженої свободи вибору державному замовнику або організації-замовнику. Зазначені критерії можуть включати, зокрема, екологічні, соціальні або пов'язані з інноваціями критерії (п. 2). Норма п. 2 ст. 41 Директиви 2014/23/ЄС є логічним продовженням припису п. 3 ст. 30 цієї Директиви, згідно з якою держави-члени вживають належних заходів для забезпечення того, щоб виконання концесійних договорів суб'єкти підприємницької діяльності здійснювали відповідно до діючих зобов'язань у сфері охорони навколишнього середовища, соціального та трудового права, встановлені правом ЄС, національним законодавством, колективними договорами або положеннями міжнародного екологічного, соціального та трудового права, переліченими у Додатку X [435; 438, с. 585, 594].

Важливо і те, що екологічні та соціально-трудова критерії можуть визнаватися невід'ємною частиною характеристик предмета концесії, про що свідчить норма ст. 36 Директиви 2014/23/ЄС. Так, наголошується на тому, що технічні та функціональні вимоги визначають характеристики, необхідні для робіт або послуг, що є предметом концесії. Вони повинні бути викладені в концесійних документах. Ці характеристики можуть стосуватись конкретного процесу виробництва або виконання та надання певних робіт або послуг за умови, що вони пов'язані з предметом договору і відповідають його вартості та цілям. Характеристики можуть, наприклад, включати рівень якості, *рівні екологічних та кліматичних параметрів, елементи всіх вимог (зокрема, доступність для осіб з обмеженими фізичними можливостями)* та оцінку відповідності, результативність, безпечність або обсяг, термінологію, символи, тестування та методи випробувань, маркування та етикетування, або інструкції для користувачів (п. 1) [435; 438, с. 588].

Водночас Закон України «Про концесію» не містить належного рівня конкретизації екологічних, соціально-трудова та інноваційних критеріїв, які мають висуватися як до претендентів на отримання концесії, так і до предмета концесії. Як впливає зі змісту ч. 4 ст. 8 Закону України «Про концесію», в умовах проведення концесійного конкурсу обов'язково зазначаються:

- опис об'єкта концесії;
- строк проведення концесійного конкурсу;
- загальний опис критеріїв відбору претендентів або вимог до переможця (у разі проведення концесійного конкурсу в ЕТС без проведення прекваліфікації);
- визначення істотних умов концесійного договору, зокрема визначення переліку робіт та послуг, що повинні надаватися концесіонером, визначення прогнозованих джерел доходу концесіонера;
- розмір реєстраційного внеску, що підлягає сплаті претендентом;
- граничний обсяг та форма державної підтримки (якщо така підтримка передбачена);

вимоги до розміру та форми забезпечення конкурсної пропозиції (за наявності);

утворення юридичної особи - резидента України для укладення концесійного договору у разі, якщо переможцем конкурсу буде визначено нерезидента або об'єднання юридичних осіб, учасниками якого є нерезиденти; інші умови за рішенням концесієдавця.

Додатково ч. 4 ст. 8 Закону України «Про концесію» містить положення про те, що умовами проведення концесійного конкурсу можуть бути передбачені обов'язки концесіонера щодо:

працевлаштування в рамках виконання концесійного договору певної кількості працівників балансоутримувача або інші соціальні зобов'язання, що покладаються на концесіонера (за наявності);

внесення одноразового фіксованого платежу на користь концесієдавця, балансоутримувача, міжнародної фінансової організації відповідно до статті 34 цього Закону;

фінансування будівництва (нового будівництва, реконструкції, реставрації, капітального ремонту, технічного переоснащення) об'єктів суміжної інфраструктури (залізничних, автомобільних шляхів, ліній зв'язку, засобів тепло-, газо-, водо- та електропостачання, інженерних комунікацій тощо), які не є об'єктом концесії, але необхідні для реалізації проекту, що здійснюється на умовах концесії, та умови повернення таких інвестицій;

інші зобов'язання за рішенням концесієдавця.

Як можна переконатися, норма ч. 4 ст. 8 Закону України «Про концесію» передбачає можливість покладення на концесіонера окремих соціально-трудова об'язків, в той час як об'язки з дотримання екологічних, кліматичних та інноваційних вимог не знайшли належного рівня відтворення та деталізації. Вбачається, що в цій частині Закон України «Про концесію» має бути приведений у відповідність з Директивою 2014/23/ЄС.

Слід також звернути увагу на те, що Директива 2014/23/ЄС, як згадується в Аналітичній записці № 31 «Державні закупівлі. Директиви ЄС–

2014: договори концесії», є частиною пакету законів, що реформують процедури ЄС у сфері закупівель [437, с. 2]. Саме Главою 8 «Державні закупівлі» Розділу IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» Угоди про асоціацію між Україною та ЄС охоплюються концесійні відносини. Зокрема, п. 1 ст. 149 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС визначає сферу застосування Глави 8 наступним чином: «1. Ця Глава застосовується до державних контрактів на виконання робіт, постачання товарів та надання послуг, а також до контрактів на виконання робіт, постачання товарів і надання послуг у комунальному та інфраструктурному секторах, а також договорів концесії на виконання робіт та надання послуг.» [188].

Відтак, виправданим та релевантним вимогам права ЄС слід визнати п. 1 Операційного плану реалізації у 2024-2025 роках Стратегії реформування системи публічних закупівель на 2024-2026 роки, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02.02.2024 № 76-р [439], яким передбачається розроблення низки законопроектів, у тому числі, щодо запровадження процедур укладення договорів концесії згідно з принципами та положеннями Директиви 2014/24/ЄС Європейського Парламенту та Ради ЄС від 26.02.2014 про державні закупівлі та скасування Директиви 2004/18/ЄС (далі – Директива 2014/24/ЄС) [440].

У зв'язку з цим логічним продовженням запланованих законодавчих змін виглядатиме закріплення вимоги про поширення законодавства про публічні закупівлі на концесійні відносини та відносини, що виникають у межах державно-приватного партнерства (зважаючи на те, що концесія кваліфікується як форма здійснення державно-приватного партнерства).

Адже на даний час Закон України «Про концесію» встановлює, що на відносини, що виникають у зв'язку з вибором концесіонера, виконанням концесійного договору та наданням державної підтримки проєктів, що здійснюються на умовах концесії, *не поширюється дія законодавства про публічні закупівлі* (ч. 4 ст. 2). Аналогічним чином законодавство про публічні закупівлі не поширюється на відносини, що виникають у зв'язку з вибором

приватного партнера та виконанням договору, укладеного в рамках державно-приватного партнерства, та з наданням державної підтримки здійснення державно-приватного партнерства (ч. 4 ст. 2 Закону України «Про державно-приватне партнерство» від 01.07.2010 [441]).

Підсумовуючи вищенаведене, варто зауважити, що наведені у цьому дослідженні пункти та статті Директиви 2014/23/ЄС, на користь імплементації яких було наведено аргументи, визнані у якості обов'язкових елементів Директиви 2014/23/ЄС, що підлягають імплементації у законодавство України. Зазначене підтверджується оновленою редакцією Додатку XXI до Глави 8 «Державні закупівлі» Розділу IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (Рішення № 1/2018 Комітету Асоціації Україна – ЄС у торговельному складі від 14.05.2018 [442]).

РОЗДІЛ 6
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ЦИФРОВОЇ
ЕКОНОМІКИ ТА ХМАРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У
КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СПРОМОЖНОСТІ
ДЕРЖАВИ РЕАЛІЗОВУВАТИ СОЦІАЛЬНУ ФУНКЦІЮ
ТА ПІДВИЩЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ БІЗНЕСУ
У КРИЗОВИХ УМОВАХ

6.1. Правове регулювання цифрової економіки: національний та європейський досвід

Розвиток цифрової економіки є одним із ключових напрямів у багатьох країнах світу, оскільки її ефективне функціонування може забезпечити стійке економічне зростання та підвищити продуктивність праці та міжнародну конкурентоспроможність національних економік. Саме тому дослідження ефективних засобів стимулювання розвитку цифрової економіки становить значний науковий і практичний інтерес.

Аналіз досвіду європейських країн у зазначеній сфері є особливо актуальним для України. Це можна пояснити тим, що наша держава прагне побудувати власну модель цифрової трансформації, яка відповідає вимогам і викликам сьогодення. Важливим завданням є визначення політичних, інституційних та фінансових інструментів, які продемонстрували свою ефективність в європейських країнах і можуть бути адаптовані до українських реалій.

В Україні правове регулювання цифрової економіки здійснюється на основі низки нормативно-правових актів, зокрема: Цивільного кодексу України від 16.01.2003 № 435-IV [443], Господарського кодексу України від 16.01.2003 № 436-IV [29], Законів України «Про електронні документи та

електронний документообіг» від 22.05.2003 № 851-IV [444], «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» від 05.10.2017 № 2155-VIII [445], «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 № 2297-VI [446] тощо. Україна також приєдналася до низки міжнародних актів, таких як Конвенція ООН про використання електронних повідомлень в міжнародних договорах, прийнята резолюцією № 60/21 Генеральної Асамблеї від 23.11.2005 р. [447], Директива ЄС про електронну торгівлю від 08.06.2000 № 2000/31/ЄС [448], Конвенція про кіберзлочинність від 23.11.2001 [449].

Зазначені нормативно-правові акти створюють основу для регулювання окремих сегментів цифрової економіки, зокрема, електронної комерції, використання електронних документів, захисту персональних даних, боротьби з кіберзлочинністю. Проте відсутність цілісної системи правового забезпечення функціонування цифрової економіки в Україні зумовлює необхідність подальшого вдосконалення законодавства в окреслених сферах.

Згідно з дослідженням Всесвітнього економічного форуму, до 2027 року штучний інтелект створить 69 *млн* нових робочих місць, але при цьому 83 *млн* поточних посад стануть неактуальними [450].

Результати дослідження, проведеного К. Краусом і Н. Краусом, показують, що 71% підприємств вважають, що основною метою інвестування в автоматизацію є підвищення ефективності роботи. Водночас 70% компаній прагнуть підвищити ефективність своїх процесів, а 60% зосереджуються на збільшенні гнучкості. Слід зазначити, що окремі дослідження підтверджують високий рівень рентабельності інвестицій у системи управління взаємовідносинами з клієнтами до 500% [451, с. 78]. Такі факти свідчать про потенціал та важливість використання цифрових інструментів для підтримки ефективного розвитку цифрової економіки як в Україні, так і в країнах Європи.

Аналіз офіційних даних свідчить про швидке зростання ІТ-сектору в Україні. Значне збільшення кількості ІТ-компаній спостерігалося у період з 2020 по 2021 роки: комп'ютерні послуги – зростання на 22%; інформаційні послуги – зростання на 10% [452].

Згідно з прогнозами реалізація ініціативи Дія Сіті Міністерства цифрової трансформації України сприятиме значному зростанню ІТ-сектору. Очікується, що щорічні темпи зростання можуть подвоїтися до 40-50%. До 2025 року очікується значне збільшення доходів від ІТ-індустрії – з нинішніх 6 млрд дол. США до 16,5-17 млрд дол. США. Такий розвиток також призведе до створення багатьох нових робочих місць, загальна кількість яких може досягти 450 тис. Крім того, ІТ-галузь може стати важливим сектором економіки, внесок якого у ВВП країни досягне 10% (зараз цей показник становить близько 3,7-4,2%) [453].

Директива ЄС IP/10/581, прийнята 19 травня 2010 року як частина «Цифрового порядку денного для Європи», поставила за мету забезпечити, щоб до 2020 року 100% громадян ЄС мали доступ до ширококутного Інтернету зі швидкістю принаймні 30 Мбіт/с, а 50% європейських домогосподарств мали можливість користуватися швидкістю не менше 100 Мбіт/с [454].

Цифрова економіка є відносно новим явищем, яке набуває все більшого значення в сучасному світі. Незважаючи на свою актуальність і практичну значущість, визначення цього поняття залишається дискусійним, а його сутнісна характеристика та визначення не мають єдиного тлумачення в науковому середовищі. Так, у своїй концепції цифрової економіки Н.Е. Десва і В.В. Делейчук підкреслюють, що цифрова економіка виступає як складний мережевий феномен, що виникає в результаті взаємодії та інтеграції мільярдів онлайн-з'єднань між різними суб'єктами, такими як люди, підприємства, пристрої, дані та процеси [455, с. 654]. Водночас Г. Карчева, Д. Огородня та В. Опенько стверджують, що це інноваційна, динамічна економіка, яка базується на активному впровадженні інновацій та інформаційно-комунікаційних технологій у сфері діяльності, що сприяє підвищенню ефективності та конкурентоспроможності всі [456, с. 14]. С. Коляденко визначає цифрову економіку як таку, що базується на виробництві

високотехнологічних електронних товарів і послуг із використанням електронної комерції для їх розповсюдження [457, с. 106].

Водночас існує легальне визначення обговорюваного терміну. Відповідно до Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 № 67-р, під цифровою економікою розуміється діяльність, в якій основними засобами (факторами) виробництва є цифрові (електронні, віртуальні) дані як числові, так і текстові [458].

Цифрова економіка пов'язана з появою нових форм економічних відносин, заснованих на використанні «великих даних», хмарних обчислень, штучного інтелекту, технології блокчейн тощо. Зазначені технології принципово змінюють не лише організацію економічних процесів, а й суспільні відносини, систему державного управління і навіть правову сферу. Не випадково в науковій літературі з'являється термін «цифрове право» [459, с. 4], який відображає необхідність регулювання нових суспільних відносин, що виникають у зв'язку з цифровізацією економіки та інших сфер життя.

П. Пуцентейло зазначає, що ключовою характеристикою цифрової економіки є впровадження цифрових технологій не лише в системи управління, а й у виробничі процеси в усіх сферах життя та економіки [460, с. 140]. Натомість О. Вінник визначає цифрову економіку як систему, засновану на використанні цифрових комп'ютерних технологій. Вчена виокремлює декілька основних ознак такої економіки: електронний бізнес – здійснення будь-якої комерційної діяльності в рамках глобальних телекомунікаційних мереж; електронна комерція – комерційна діяльність, спрямована на отримання прибутку, з комплексною автоматизацією комерційного циклу через глобальну мережу; різноманітність бізнес-моделей та інструментів: електронні магазини, каталоги, платіжні системи, аукціони, торгові центри, віртуальні спільноти тощо; електронний обмін даними – стандартизований міжкомп'ютерний обмін бізнес-даними між торговими партнерами та іншими учасниками цифрової економіки [461, с. 124].

Вважаємо, що з правової точки зору цифрова економіка характеризується низкою особливостей. По-перше, це «віртуальний» характер економічної діяльності, яка все більше переходить в онлайн. По-друге, розмиття меж між виробником і споживачем, оскільки інтернет-платформи дозволяють кінцевим користувачам самим ставати виробниками контенту, товарів і послуг. По-третє, зростання ролі даних як основного ресурсу цифрової економіки створює нові виклики для їх збору, зберігання, обробки та використання. По-четверте, транскордонний характер більшості операцій у цифровій економіці ускладнює їх правове регулювання.

Зазначені особливості цифрової економіки зумовлюють необхідність перегляду багатьох традиційних правових структур та інститутів, зокрема у сферах захисту прав інтелектуальної власності, захисту персональних даних, оподаткування, врегулювання електронної комерції, вирішення спорів онлайн тощо. Водночас цифрова трансформація економіки також відкриває нові можливості для вдосконалення правового регулювання, наприклад, через впровадження «розумного» законодавства з використанням технологій блокчейн.

Водночас правове забезпечення розвитку цифрової економіки є досить фрагментарним та несистемним як на національному, так і на міжнародному рівнях. Відсутність комплексної нормативно-правової бази, яка всебічно регулює відносини у сфері цифровізації, створює правову невизначеність та перешкоджає ефективному функціонуванню цифрової економіки. Тому вкрай важливо сформувати збалансовану систему правових норм, яка б встановлювала оптимальний баланс між стимулюванням інновацій, захистом прав учасників цифрових відносин та забезпеченням суспільних інтересів.

Крім правової невизначеності, цифрова трансформація національної економіки викликає низку інших нагальних потреб, які потребують комплексного вирішення. Так, існує нагальна потреба у формуванні та розвитку цифрової інфраструктури. Ефективне функціонування цифрової економіки неможливе без належного рівня розвитку телекомунікаційних

мереж, серверних потужностей, хмарних сервісів, центрів обробки даних тощо. Враховуючи стрімке зростання обсягів даних та необхідність їх оперативної обробки, актуальним стає забезпечення широкосмугового доступу до мережі Інтернет, зокрема в сільській місцевості, а також впровадження технологій 5G. Відставання у розвитку цифрової інфраструктури може суттєво обмежити можливості вітчизняних підприємств повноцінно впроваджувати цифрові технології та інтегрувати їх у глобальні ланцюжки доданої вартості.

Не менш гострою є потреба підвищення цифрової грамотності населення. Успіх цифрової трансформації залежить не лише від наявності та доступності технологій, а й від готовності та здатності споживачів, співробітників і менеджерів ефективно їх використовувати [462, с. 16]. Тому важливо впроваджувати ефективні освітні програми, спрямовані на розвиток цифрових компетентностей на всіх рівнях – від загальної середньої до вищої та післядипломної освіти. Особливої уваги потребує також перепідготовка та навчання дорослого населення, зайнятого в традиційних секторах економіки, з метою адаптації до нових вимог ринку праці.

Ще одним пріоритетом цифровізації має стати розвиток системи кібербезпеки. Зростання кіберзлочинності зумовлене масштабними трансформаціями в структурі злочинних можливостей, які підкреслюють еволюцію кримінального середовища [455, с. 2]. Широке впровадження цифрових технологій та зростання обсягів оцифрованої інформації збільшує ризики кібератак, витоку даних, шахрайства тощо [462, с. 13]. Тому вкрай важливо забезпечити надійний захист критичної інфраструктури, персональних даних громадян та комерційної інформації суб'єктів господарювання. Такий крок передбачає не лише прийняття відповідного законодавства, а й реалізацію комплексу організаційних, технічних та освітніх заходів.

Додатковою правовою проблемою, яка виникає в умовах цифрової трансформації, є необхідність удосконалення трудового законодавства.

О. Бречко зазначає, що швидке впровадження автоматизації та роботизації у виробничі процеси призводить до скорочення робочих місць, особливо для працівників, зайнятих рутинною і повторювальною роботою [462, с. 12]. Цей факт загрожує значним зростанням безробіття, соціальної напруги та нерівності. Дослідники вважають, що людський капітал є головним рушієм економічного зростання [463]. Тому важливо розробити ефективні механізми перепідготовки, підвищення кваліфікації та працевлаштування працівників, які втрачають роботу внаслідок цифровізації, а також запровадити гнучкі форми зайнятості та соціального захисту.

Крім того, поширення дистанційної роботи, використання штучного інтелекту та алгоритмічне управління підвищують ризики порушення трудових прав працівників, зокрема щодо заробітної плати, робочого часу, охорони праці тощо. Відповідно трудове законодавство повинно бути адаптоване для регулювання нових форм організації праці та забезпечення належного балансу інтересів роботодавців і працівників у цифровому середовищі.

Враховуючи масштабний вплив цифровізації на соціально-економічні процеси, особливої уваги потребує питання стимулювання економічної діяльності в умовах трансформації національної економіки.

Теоретико-правова характеристика механізмів стимулювання економічної діяльності відіграє ключову роль у формуванні збалансованої системи правових норм, що забезпечує поступальний розвиток цифрової економіки. Дослідники зазначають, що стимулювання економічної діяльності – це комплексний процес застосування різноманітних засобів економічного, організаційного та правового впливу з метою спонукання суб'єктів господарювання до бажаної поведінки та досягнення визначених економічних і соціальних результатів [464, с. 473]. Тобто стимулювання передбачає використання матеріальних і нематеріальних стимулів для того, щоб виробники, споживачі, інвестори тощо діяли відповідно до інтересів тих, хто застосовує такі стимули [465, с. 36-37].

З правової точки зору стимулювання економічної активності може мати різні форми. Зокрема, воно може здійснюватися шляхом встановлення податкових пільг, субсидій, дотацій, преференцій для суб'єктів, які здійснюють діяльність у стратегічно важливих для держави сферах; надання державних гарантій, кредитів або інвестицій; укладення договорів в рамках державно-приватного партнерства; надання консультаційної, інформаційної та іншої підтримки тощо. При цьому важливо забезпечити, щоб застосування таких інструментів стимулювання здійснювалося на чіткій, об'єктивній та недискримінаційній основі.

Як слушно зазначає О. Євтушевська, на відміну від мотивації, яка має ендогенний характер і залежить від внутрішніх потреб та установок людини, стимулювання є зовнішньою дією, спрямованою на заохочення певної поведінки [466, с. 37]. Тому в рамках цифрової трансформації важливо забезпечити гармонійне поєднання матеріальних і нематеріальних стимулів, які враховують як потреби бізнесу, так і соціальні інтереси.

Зокрема, ефективними формами фінансового стимулювання можуть стати податкові пільги, прискорена амортизація основних фондів, державні субсидії та гранти на впровадження цифрових технологій, а також переваги в системі публічних закупівель інноваційної продукції вітчизняних розробників. Водночас до нематеріальних стимулів слід віднести визнання досягнень, навчання та підвищення кваліфікації, створення сприятливих умов для самореалізації та кар'єрного зростання працівників.

Матеріальне стимулювання, як правило, передбачає використання різноманітних економічних стимулів і пільг, спрямованих на підвищення зацікавленості суб'єктів господарювання в досягненні певних економічних результатів. До основних форм матеріального стимулювання належать податкові пільги (зниження податкових ставок, звільнення від сплати податків тощо); державні субсидії, субсидії та позики на пільгових умовах; пріоритетний доступ до публічних закупівель; надання гарантій,

порученьств і страхування ризиків; та відшкодування витрат на наукові дослідження та розробки [467, с. 37].

На відміну від матеріального, нематеріальне стимулювання не передбачає прямої грошової винагороди, а спрямоване на задоволення соціальних, професійних та особистих потреб суб'єктів господарювання. До основних форм нематеріального стимулювання належать підвищення кваліфікації, професійна перепідготовка та навчання; надання додаткових повноважень, розширення сфери відповідальності; просування по кар'єрних сходах, присвоєння почесних звань; публічне визнання заслуг, моральне заохочення; створення сприятливих умов праці, соціальних гарантій [467, с. 38].

Вважаємо, що стимулювання інноваційної діяльності відіграє ключову роль у процесі цифрової трансформації, оскільки саме інновації є рушійною силою цифровізації та підвищення конкурентоспроможності національної економіки. З правової точки зору стимулювання інноваційної діяльності може здійснюватися за такими основними напрямками:

– податкові пільги. Застосування пільгових ставок оподаткування прибутку, податку на додану вартість та прискореної амортизації для підприємств, які здійснюють науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи і впроваджують технологічні інновації. Такі пільги сприяють збільшенню інвестицій у дослідження та розробки, а також стимулюють розвиток інноваційного підприємництва;

– фінансова підтримка. Надання державних дотацій, субсидій, кредитів на пільгових умовах та гарантій для реалізації інноваційних проєктів, особливо на початкових етапах їх розробки та реалізації. Цей напрямок дозволяє зменшити ризики та підвищити інвестиційну привабливість інновацій;

– розвиток інноваційної інфраструктури. Створення спеціалізованих інноваційних центрів, технопарків, бізнес-інкубаторів, які забезпечують стартапи та малі інноваційні підприємства майданчиками, обладнанням,

консультаціями тощо. Формування такої інфраструктури створює сприятливі умови для комерціалізації результатів наукових досліджень;

– удосконалення системи публічних закупівель. Запровадження преференцій для вітчизняних розробників інноваційних продуктів, зокрема шляхом встановлення додаткових балів при оцінці тендерних пропозицій. Такий крок сприятиме зростанню попиту на інновації та стимулюватиме суб'єктів господарювання до підвищення конкурентоспроможності;

– заохочення співпраці та передачі технологій. Правове забезпечення державно-приватного партнерства у сфері досліджень і розробок, укладання ліцензійних договорів, створення спільних підприємств тощо. Такі інструменти дозволяють поєднувати наукові розробки з промисловим виробництвом та ефективно комерціалізувати інновації;

– розвиток людського капіталу. Спрямування інвестицій у систему освіти та професійної підготовки забезпечує формування цифрових навичок, креативності та підприємницького мислення. Вирішальним чинником успішної реалізації інноваційних ідей є підвищення кваліфікації персоналу.

Отже, стимулювання економічної активності в умовах цифрової трансформації потребує комплексного підходу, який поєднує різноманітні правові інструменти матеріального та нематеріального характеру. Застосування таких стимулів має сприяти підвищенню інноваційної активності, продуктивності та конкурентоспроможності вітчизняних підприємств, а також забезпечувати баланс між інтересами бізнесу та соціальними потребами суспільства.

Одним із успішних прикладів реалізації такого комплексного підходу є запровадження в Україні спеціального правового режиму «Дія Сіті», який демонструє ефективне поєднання різноманітних інструментів стимулювання розвитку цифрової економіки.

«Дія Сіті» — це інноваційний режим регулювання, запроваджений в Україні у 2022 році з метою створення сприятливих умов для динамічного зростання ІТ-сектору та поширення цифрових технологій в інших секторах

національної економіки. Правове забезпечення цього режиму передбачає комплекс стимулюючих заходів, спрямованих на активізацію інноваційної діяльності, залучення інвестицій та розвиток людського капіталу.

Відповідно до п. 9 ст. 1 Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» від 15.07.2021 № 1667-IX, правовий режим Дія Сіті – це сукупність правових норм, якими визначаються права й обов'язки особи, що виникають, змінюються та припиняються у зв'язку із зверненням про набуття, набуттям та втратою статусу резидента Дія Сіті, а також особливості регулювання відносин за участю резидента Дія Сіті і щодо участі у його статутному капіталі [468]. Цей режим демонструє комплексний підхід до стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні.

Зокрема, резидентам Дія Сіті надається низка суттєвих податкових пільг, таких як: 5% податок на доходи фізичних осіб; 22% єдиного соціального внеску від мінімальної заробітної плати; 9% податку на виведений капітал або 18% податку на прибуток [469].

Крім того, Дія Сіті пропонує альтернативні форми співпраці, зокрема гіг-контракти, які поєднують гнучкість компанії з базовими соціальними гарантіями для співробітників. Також можлива співпраця з фізичними особами-підприємцями та укладення трудових договорів згідно з Кодексом законів про працю.

На нашу думку, важливим елементом режиму Дія Сіті є запровадження типових для англійського права інструментів венчурного інвестування, таких як конвертовані позики, пріоритетні виплати інвесторам, опціони та схеми заохочення персоналу. Така позиція ґрунтується на тому, що вона значно спрощує доступ українських компаній до необхідного фінансування.

Загалом Дія Сіті створює найбільш сприятливе правове середовище для розвитку цифрової економіки в Україні. Податкові, фінансові та інфраструктурні преференції, які отримують резиденти цього режиму, покликані підвищити інноваційну активність, продуктивність і

конкурентоспроможність вітчизняних ІТ-компаній, сприяти залученню інвестицій і прискорити цифрову трансформацію національної економіки.

Поряд із заходами, спрямованими на розвиток цифрової економіки в Україні, важливо проаналізувати досвід ЄС в цій сфері. Останніми роками ЄС активно розробляє та впроваджує низку правових актів, покликаних стимулювати цифрову трансформацію економік держав-членів.

Однією з ключових ініціатив є Цифровий порядок денний для Європи, затверджений Директивою ЄС IP/10/581 у Брюсселі в 2010 році. Зазначений стратегічний документ визначає основні напрями розвитку цифрової економіки, зокрема створення єдиного цифрового ринку, розвиток широкосмугового доступу до Інтернету, підвищення цифрових навичок населення, забезпечення кібербезпеки тощо [451, с. 78]. Для реалізації цієї стратегії протягом 2010-2020 років було прийнято низку регламентів та директив, спрямованих на гармонізацію законодавства держав-членів у сфері електронної комерції, захисту персональних даних, авторського права в цифровому середовищі тощо.

Не менш важливою ініціативою Єврокомісії в цьому напрямі є Цифровий компас 2030 – стратегічний документ, який визначає чотири основні вектори цифрової трансформації: цифрові навички, цифрова інфраструктура, цифрова трансформація бізнесу, а також цифровізація державних послуг. Кожна з цих сфер підтримується конкретними цілями, яких Європа повинна досягти до 2030 року. Так, планується, що 75% європейців матимуть принаймні базові цифрові навички, 20% підприємств використовуватимуть хмарні технології, 5G охопить всю територію ЄС, і 90% домогосподарств матимуть доступ до Інтернету зі швидкістю понад 100 Мбіт/с [470].

Для стимулювання розвитку цифрової економіки ЄС активно використовує й інші нормативно-правові інструменти. Зокрема, у 2022 році набув чинності Акт про цифрові ринки, який встановлює правила поведінки великих технологічних компаній, що виступають «хранителями» цифрових

платформ. Цей документ спрямований на забезпечення чесної конкуренції та більшого вибору для споживачів у цифровому середовищі. Паралельно діє Акт про цифрові послуги, який визначає вимоги до прозорості та підзвітності онлайн-платформ щодо розповсюдження контенту [471].

Крім того, 13.03.2024 ЄС прийняв Регламент про штучний інтелект, який встановлює чіткі правила використання систем штучного інтелекту, включаючи їх безпеку та відповідальність [472]. Цей нормативний акт спрямований на те, щоб розвиток передових технологій відбувався з дотриманням основних прав людини. Загалом наведені ініціативи демонструють комплексний підхід ЄС до формування сприятливого регуляторного середовища для цифрової економіки, спрямованого на захист споживачів, підтримку інновацій та зміцнення суспільної довіри.

Порівнюючи європейський та український досвід, слід зазначити, що вітчизняне законодавство у сфері цифрової трансформації загалом відповідає європейським підходам та стандартам. Наприклад, Закон України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [468] визначає схожі пріоритети: цифрові навички, цифрова інфраструктура, цифровізація бізнесу та державні послуги. Водночас існують певні відмінності у практичній реалізації таких ініціатив, які потребують подальшого вдосконалення законодавчої бази та посилення синхронізації з європейськими тенденціями.

На нашу думку, варто детальніше розглянути найбільш успішні приклади правового регулювання, спрямованого на стимулювання розвитку цифрової економіки в окремих державах-членах ЄС.

Німеччина, як один із лідерів цифрової трансформації в Європі, демонструє комплексний підхід до обговорюваного питання. Зокрема, ключовими нормативними актами є Національна стратегія штучного інтелекту [473], Закон про електронний уряд [474], а також Цифрова стратегія 2025 [475], які визначають пріоритетні напрями цифровізації в державному секторі, промисловості та суспільному житті. Як зазначає О. Вінкель, повною мірою реалізувати потенціал електронного уряду можна лише тоді, коли очікування

будуть знижені, а розвиток цього сектору буде розглядатися переважно як стратегічна інвестиція в майбутнє [476, с. 163].

Практична реалізація цих ініціатив призвела до розвитку високошвидкісної цифрової інфраструктури, прискорення впровадження технологій Індустрії 4.0 та активної підтримки екосистеми стартапів. Так, Національна стратегія штучного інтелекту передбачає заходи для розвитку передових технологій штучного інтелекту та їх практичного застосування в різних сферах. Закон «Про електронне урядування» заклав правову основу для розширення переліку державних послуг, доступних онлайн. Цифрова стратегія 2025, зі свого боку, визначає комплексний план цифровізації національної економіки та суспільства.

Досвід Нідерландів демонструє приклад ефективної практичної реалізації нормативно-правових ініціатив у сфері кібербезпеки та електронного урядування. Національна стратегія кібербезпеки [477] дала поштовх для розвитку надійної системи захисту критичної інфраструктури, впровадження передових стандартів інформаційної безпеки, а також програм для покращення кібергігієни населення. Програма «Диджиталізація уряду» [478] сприяла розширенню переліку публічних послуг, доступних в електронному форматі, що призвело до значного зростання рівня цифрового залучення громадян.

Естонія, як визнаний лідер цифрової трансформації в Європі, демонструє успішне практичне впровадження своїх ключових нормативних актів. Закон про інформаційні системи [479] дав поштовх до формування надійної, безперебійної та захищеної державної ІТ-інфраструктури. Закон про електронну ідентифікацію та довірчі послуги [480], зі свого боку, став основою для широкого впровадження електронних підписів, реєстрів, голосування та інших цифрових сервісів, що підвищило ефективність та зручність взаємодія громадян і влади. Закон про кібербезпеку [481] забезпечив чітке регулювання відповідальності та повноважень державних структур у сфері інформаційної безпеки, сприяючи розвитку ефективних механізмів захисту від кіберзагроз.

Іспанія також демонструє успішну практичну реалізацію своїх ключових регуляторних ініціатив у сфері регулювання цифрової економіки. Національна стратегія зі штучного інтелекту [482] стала основою для впровадження передових технологій штучного інтелекту в широкому спектрі галузей, від охорони здоров'я до транспорту та енергетики. Зокрема, створено мережу дослідницьких центрів, запущено програми підтримки інноваційних рішень на основі штучного інтелекту. Закон про заходи цифрової трансформації державного сектору [483] дав поштовх активній цифровізації державних послуг в Іспанії. Громадяни отримали можливість дистанційно взаємодіяти з органами влади, подавати документи в електронному вигляді, здійснювати електронні платежі тощо. Такі дії значно підвищили доступність та зручність державних послуг. Закон про захист прав споживачів у сфері цифрових послуг [484] посилив гарантії прав громадян в онлайн-середовищі. Документ визначив вимоги до прозорості діяльності цифрових платформ, механізми захисту персональних даних і боротьби з дезінформацією. Це сприяло зростанню довіри населення до цифрових послуг.

Дослідження, яке аналізувало розвиток муніципальних веб-сторінок в Іспанії, свідчить про зростаючу спеціалізацію в сфері електронного урядування. Це свідчить про те, що концепція електронного урядування не може бути універсальною для всіх і натомість її слід розглядати через окремі програми [485, с. 226]. Загалом практична реалізація законодавчих ініціатив Іспанії у сфері цифрової економіки продемонструвала конкретні результати у вигляді активної цифровізації державних послуг, впровадження передових технологій штучного інтелекту в різних галузях, а також посилення захисту прав споживачів цифрових продуктів і послуг.

Хоча Україна загалом відповідає європейським стандартам у сфері регулювання цифрової трансформації, залишаються певні проблеми, які потребують подальшого вирішення.

На нашу думку, основною перешкодою для ефективної реалізації засобів стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні є недостатня

синхронізація вітчизняного законодавства із сучасними європейськими тенденціями. Наприклад, попри те, що Закон України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» визначає подібні пріоритети, такі як цифрові навички, цифрова інфраструктура, цифровізація бізнесу та державних послуг, практична реалізація таких ініціатив все ще відстає від кращого європейського досвіду.

Ще однією проблемою, яка стримує ефективність засобів стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні, є відсутність дієвих механізмів підтримки впровадження інноваційних технологій у різних галузях національної економіки.

Так, незважаючи на створення спеціального режиму Дія Сіті, який передбачає податкові, фінансові та інфраструктурні преференції для ІТ-компаній, інші високотехнологічні індустрії продовжують стикатися з численними перешкодами на шляху до цифрової трансформації. Наприклад, підприємства промисловості, енергетики, транспорту чи агропромислового комплексу досі не мають достатньої державної підтримки для модернізації виробництва, впровадження технологій Індустрії 4.0 чи розвитку цифрових рішень. Така ситуація передусім пояснюється фрагментарністю та вузьким профілем існуючих засобів моделювання. Режим Дія Сіті зосереджений виключно на ІТ-секторі, тоді як інші високотехнологічні галузі залишаються поза сферою дії цього спеціального правового режиму. Крім того, існуючі заходи підтримки, як правило, носять точковий характер і не забезпечують системної підтримки цифрової трансформації підприємств.

Крім того, недостатній рівень цифрової грамотності населення та низька залученість громадян до процесів цифровізації уповільнюють темпи розвитку цифрової економіки в Україні. Значним викликом є відсутність комплексної державної програми вдосконалення цифрових навичок та поширення цифрової культури серед різних верств населення.

Для вирішення окреслених проблем Україні необхідно активізувати зусилля за такими пріоритетними напрямками:

по-перше, важливо забезпечити гармонізацію вітчизняного законодавства з передовою європейською практикою регулювання цифрової економіки. Цей крок передбачає запровадження механізмів стимулювання цифрових інновацій, побудови цифрової інфраструктури та забезпечення кібербезпеки, подібних до тих, що використовуються в державах-членах ЄС. Врахування кращих зарубіжних практик дозволить подолати відставання України в темпах цифрової трансформації та створити сприятливе нормативно-правове середовище для розвитку цифрової економіки;

по-друге, необхідно розширити перелік та поглибити заходи державної підтримки цифрової модернізації підприємств різних галузей національної економіки. Окрім ІТ-індустрії, інші високотехнологічні галузі, такі як промисловість, енергетика, транспорт тощо, також мають отримати доступ до податкових пільг, грантів, кредитних програм та іншої інфраструктурної допомоги для впровадження інноваційних технологій. Такий комплексний підхід забезпечить збалансований розвиток цифрової трансформації в Україні.

Останнім, ключовим завданням має стати розробка та реалізація ефективної державної програми підвищення цифрової грамотності населення. Зазначений захід передбачає реалізацію освітніх ініціатив, спрямованих на розвиток необхідних цифрових навичок у громадян різного віку та соціального статусу. Лише активна участь населення у процесах цифровізації може забезпечити сталий розвиток цифрової економіки в Україні.

Комплексна реалізація окреслених пропозицій сприятиме прискоренню цифрової трансформації України, підвищенню конкурентоспроможності національної економіки та покращенню інвестиційного клімату в країні. Водночас важливо зберегти гнучкість та адаптивність вітчизняного законодавства, щоб воно відповідало динамічним змінам технологічного та економічного середовища.

6.2. Правове регулювання розвитку ринку хмарних послуг як один з ключових факторів стійкості соціально-економічної сфери держави

Розвиток хмарних технологій щороку набирає обертів і вже зараз справляє помітний вплив на функціонування приватного і державного секторів економіки більшості розвинених країн світу.

Зважаючи на актуальність питання розвитку хмарних технологій, в лютому 2011 р. в США була представлена «Федеральна стратегія щодо хмарних обчислень» (Federal Cloud Computing Strategy), яка визначила довгострокову програму впровадження хмарних технологій, з метою проведення модернізації уряду, заощадження бюджетних коштів на державне урядування, підвищення рівня інформаційної безпеки державних сервісів та якості державних послуг [486].

У вересні 2012 р. Європейська Комісія оприлюднила стратегічний документ під назвою: «Вивільнення потенціалу хмарних обчислень в Європі» (Unleashing the Potential of Cloud Computing in Europe), метою якого є забезпечення розширення сфери використання хмарних технологій в економіці ЄС. Передбачалося, що практична реалізація розробленої стратегії сприятиме створенню в Європі 3,8 *млн* додаткових робочих місць та отриманню 160 *млрд* євро чистого прибутку щороку, з одночасним зниженням витрат на інформаційні технології до 30%. У стратегічному документі Європейської Комісії наголошено на тому, що запровадження хмарних технологій є корисним не лише для приватного, але й для державного секторів економіки, оскільки полегшить надання інтегрованих та ефективних державних послуг. Крім того, використання хмарних обчислень стимулюватиме проведення перспективних наукових досліджень, тому що дозволить надійно зберігати та швидко обробляти величезні інформаційні бази даних.

Одним з ключових питань стратегії є розробка типових умов контракту з регламентацією порядку зберігання інформації після закінчення строку його дії, порядку розкриття та передачі даних третім особам. Вважається, що ухвалений документ став основою для подальшого розвитку хмарних технологій в Європі [487].

Своєю чергою, у червні 2013 р. Національний інститут стратегічних досліджень опублікував аналітичну записку «Перспективи розвитку ринку хмарних обчислень в Україні: переваги та ризики», в якій, зокрема, зроблено висновок, що хмарні технології (cloud computing) здатні помітно вплинути на глобальний розвиток, проте їх впровадження пов'язане не лише із зменшенням витрат на інтенсифікацію, але й з ризиками зберігання та передачі масивів даних. Водночас враховуючи, що хмарні провайдери весь час удосконалюються, висловлено твердження, що вказана проблема буде подолана і, що провайдерам вдасться забезпечити належний рівень інформаційної безпеки хмарних сервісів. В аналітичній записці констатовано, що, на відміну від ринків провідних економік світу, український ринок хмарних послуг перебуває в стадії свого становлення, проте демонструє активне експоненціальне зростання, збереження якого в майбутньому призведе до формування в Україні нового потужного сектору економіки, побудованого на сучасних технологіях та інфраструктурі.

Експертами Національного інституту стратегічних досліджень сформульовано рекомендації, спрямовані на забезпечення подальшого розвитку ринку хмарних послуг України, серед яких:

проведення модернізації національної нормативно-правової бази, з урахуванням особливостей та перспектив розвитку хмарних технологій в Україні та світі, а також з внесенням відповідних коректив до Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні;

розробка національних стандартів надійності та якості хмарних послуг в Україні;

проведення комплексного аналізу стану, тенденцій та перспектив розвитку хмарних сервісів в Україні та можливості їх використання в державному управлінні [488; 489].

Наразі можна впевнено стверджувати, що очікування експертного середовища повністю виправдалися. Розвиток хмарних технологій набув глобального характеру, а їх впровадження вже потребує належної уваги на міжнародному рівні. Зараз проводяться чисельні міжнародні форуми як на двосторонній основі, так і на рівні міжнародних організацій (СОТ, ОЕСР), присвячені питанням просування послуг хмарних обчислень, забезпеченню кібербезпеки в хмарному середовищі тощо. У двосторонніх міждержавних діалогах провідна роль належить урядам США, Японії, Канади, Франції, Німеччини та інших передових держав світу.

Серед фахівців сфери інформаційних технологій під хмарними сервісами розуміють надання користувачам зручного доступу до потужних віртуальних ресурсів комп'ютерної обробки даних, сховищ інформації, програмного забезпечення та віддалених серверів.

На теперішній час в світі активно розвиваються такі типи хмарних сервісів:

інфраструктура як послуга (IaaS), що надає користувачам доступ до інфраструктури хмарних технологій (серверів і сховищ інформації);

платформа як послуга (PaaS) – забезпечує користувачам доступ до платформи для розробки та розгортання власних комп'ютерних програм;

програмне забезпечення як послуга (SaaS) – забезпечує користувачам зручний вільний доступ до різноманітних сервісів з будь-якого віддаленого пристрою, підключеного до мережі Інтернет. Саме цей тип хмарних сервісів є найбільш популярним у бізнесі [490].

Серед основних переваг використання користувачами хмарних сервісів слід виділити:

1) *віддалений доступ до серверів, комп'ютерних програм та сховищ інформації*, що надає працедавцям можливість облаштовувати робочі місця

своїх працівників за місцем їх проживання або тимчасового перебування і, в такій спосіб, знімає з порядку денного питання оренди офісних приміщень, оплати комунальних послуг, що дозволяє зменшувати витрати на розгортання бізнесу та оперативне управління ним;

2) *підвищення оперативності та покращення якості управління організацією*, оскільки незалежно від місця фактичного перебування керівник бізнес-структури або органу державної влади набуває можливості оперативно опрацьовувати поточну інформацію, ухвалювати та впроваджувати управлінські рішення;

3) *можливість запровадження електронного документообігу*, що призводить до скорочення господарських витрат на канцелярські приладдя, папір, обслуговування офісної техніки, формування справ у паперовій формі та їх архівного зберігання тощо, які складають значну частку бюджету будь-якої організації;

4) *можливість проведення нарад (в тому числі міжвідомчих), круглих столів, конференцій тощо в онлайн-режимі*, що скорочує час на організацію та проведення таких заходів, дозволяє уникнути витрат на відрядження, оренду конференц-залів, оплату вартості проживання учасників таких заходів в отелях і транспортні витрати;

5) *підвищення рівня захисту комерційної, службової, а також персональної інформації* через те, що використання хмарних сховищ інформації зменшує людський фактор і гарантує її надійне зберігання на захищених віддалених серверах;

б) *уникнення витрат на встановлення власних серверів, їх адміністрування та технічне обслуговування, оплату праці кваліфікованого персоналу*.

Експерти, які спеціалізуються на дослідженні хмарних технологій, майже одностайні в думці, що їх практичне використання допомагає уникати бізнесу і державним структурам вимушених інвестицій у нові програмні платформи та отримувати при цьому додатковий дохід за допомогою

використання корисного функціоналу; заощаджувати кошти, продовжуючи підтримувати потреби бізнесу найбільш гнучким та ефективним способом [490].

Наразі основну частку ринку хмарних послуг в світі займають такі компанії як AWS, Azure, Google Cloud, Alibaba Cloud (остання компанія представлена переважно на Китайському ринку), які є технологічними лідерами в розвитку IaaS сервісів. До менш потужних провайдерів спеціалісти відносять OVH, iLand, GreenCloud, що орієнтуються на певний регіон. Прикладом локального сервіс-провайдера є компанія De Novo, яка орієнтована на ринок України, при цьому гідно конкурує на цьому ринку з провідними провайдерами світу [491].

Військова агресія РФ проти України, яка розпочалася в 2014 р., стала одним із каталізаторів активного розвитку хмарних технологій в Україні, оскільки через активні бойові дії комерційні компанії, а також державні та фінансові установи, які працювали в східних областях, були змушені евакуюватися і переміщувати в зв'язку з цим власну інфраструктуру в центральні та західні регіони держави. Під час бойових дій багато організацій або фізично втратили свої сервери з великим масивом інформації, або були позбавлені можливості їх евакуації через захоплення ворогом. В цих умовах стала очевидною необхідність переведення інформаційних баз з власних серверів у хмарні сховища, що гарантувало їх збереження, в разі загострення воєнного конфлікту, що власне й відбулося в лютому 2022 р., при цьому зменшувало витрати на розгортання організації в новому регіоні країни.

Вважаємо, що загальним каталізатором, який підштовхнув розвиток ринку хмарних послуг у всьому світі, є пандемія COVID-19, що розпочалася наприкінці 2019 р. Внаслідок цього переважна більшість комерційних структур була змушена перейти на дистанційну роботу, що потребувало перенесення інформації в хмарні сховища та використання хмарних сервісів.

Так, за даними TechJury, лише в 2020 р., через пандемію COVID-19, понад 61 % світових компаній перенесли робочі місця своїх працівників у хмарні сервіси та запровадили режим віддаленої роботи [492].

За інформацією із сайту Statista [493], частка корпоративних даних компаній, що зберігається в хмарах, постійно збільшується. Якщо в 2015 р. вона складала 30 %, то в 2022 р. вже понад 60 %. За прогнозами аналітиків ринку хмарних послуг, які виправдалися, на кінець 2022 р. 70% підприємств світу інтегрували свої процеси у хмари, оскільки на відміну від локальних серверів, хмарні сховища потенційно мають необмежений ресурс пам'яті, що спрощує процес масштабування бізнесу [494].

Наприкінці 2022 р. 2/3 частки світового ринку хмарних послуг припадали на хмарні платформи Amazon Web Service, Microsoft Azure та Google Cloud. Вказані компанії ведуть жорстку боротьбу за лідерство у світі і щороку інвестують мільярди доларів США на будівництво нових центрів обробки даних, підвищення рівня кібербезпеки та глобальне розширення географії надання послуг. Серед найбільших провайдерів в Україні слід відмітити компанію De Novo з часткою 17,3%, а також GigaCloud з часткою 16,3%. Водночас перше місце з надання в Україні хмарних послуг належить іноземній компанії Amazon Web Services, частка якої становить 20,4% [495].

Наведене підтверджує, що вітчизняні компанії спроможні достойно конкурувати на ринку хмарних послуг і не дозволяють світовим лідерам цього сектору економіки отримати переважне конкурентне або монопольне становище на ринку України, що є свідченням високого професійного потенціалу українських фахівців ІТ-сфери.

Як впливає з аналітичних даних, які знаходяться у відкритому доступі, витрати користувачів хмарних сервісів кінця 2026 р. сягнуть 1 *трлн* дол. США. Очікується, що хмарні технології будуть застосовувати понад 85% усіх компаній світу. На жаль, в Україні витрати користувачів на хмарні сервіси є значно меншими і на кінець 2022 р. дорівнювали лише 46,2 *млн* дол. США [495]. Певною мірою зазначене можна пояснити тим, що після розпочатої рф

повномасштабної війни проти України в лютому 2022 р., провідні компанії світу надали українським бізнесменам безкоштовний доступ до хмарних сервісів. Проте основною причиною відставання все ж таки є нестача фінансових ресурсів на впровадження передових технологій.

Військова агресія рф спонукала не лише бізнес, але й органи державної влади та органи місцевого самоврядування перейти на активне використання хмарних сервісів. Саме цим можна пояснити стійкість урядових електронних сервісів в умовах постійних хакерських атак і ракетно-бомбових обстрілів з боку країни-агресора, що спрямовані на знищення цивільної інфраструктури та системи управління держави.

Таким чином, хмарні технології вже суттєво впливають на розвиток усіх сфер суспільного життя та економіки нашої держави, в цілому, що підтверджує необхідність комплексного наукового дослідження усіх аспектів правового забезпечення ринку хмарних послуг України.

6.3. Перспективи вдосконалення правового регулювання відносин з використання хмарних технологій у контексті посилення соціально-економічної стійкості держави

Дотепер комплексних досліджень ринку хмарних послуг України як соціально-економічного явища через призму науки господарського права не проводилося. Оpubліковані роботи таких вчених як Г. Андрощук, О. Баранов, Ю. Бабутін, В. Брижко, В. Лопатін та ін., в основному присвячені проблемним питанням захисту персональних даних фізичних осіб. Інші дослідники (Р. Скринько, Р. Сопільник) розглядали питання правового регулювання використання хмарних технологій в контексті обробки персональних даних і дійшли висновку, що використання таких технологій повинно відбуватися на засадах законності, справедливості, свободи доступу фізичних осіб до власних

персональних даних, а також захисту їхніх персональних даних від незаконної обробки третіми особами [496, с. 2022–2029].

Недостатній стан наукової розробки зазначеної сфери правовідносин частково можна пояснити відсутністю в Україні відповідної нормативної бази.

В лютому 2022 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про хмарні послуги», яким на законодавчому рівні врегульовано відносини, що виникають при наданні хмарних послуг; визначено особливості їх використання органами державної влади, органами місцевого самоврядування, військовими формуваннями, державними підприємствами, установами, організаціями, іншими суб'єктами (далі – Закон № 2075-IX) [497].

Закон № 2075-IX закладає основи легального розвитку в Україні ринку хмарних послуг і подальшого формування правової бази, необхідної для всебічного унормування відносин, що виникають при наданні та споживанні хмарних послуг на ринкових засадах – з одночасним наділенням компетентних органів державної влади повноваженнями регулятора цієї сфери правовідносин та повноваженнями формувати і реалізовувати державну політику в зазначеній сфері економіки.

Закон № 2075-IX дає визначення *приватних користувачів* хмарних послуг, до яких віднесено усіх фізичних та юридичних осіб, що використовують хмарні послуги для власних потреб, і *публічних користувачів* хмарних послуг, якими є органи державної влади, органи місцевого самоврядування, а також державні підприємства, установи, організації або інші суб'єкти владних повноважень чи суб'єкти, які діють на підставі делегованих владних повноважень.

Введено поняття *технології хмарних обчислень* – технології забезпечення дистанційного доступу на вимогу користувача до хмарної інфраструктури через електронні комунікаційні мережі; *хмари* (хмарні інфраструктури) – сукупності хмарних ресурсів, що можуть бути оперативно надані користувачу хмарних послуг через глобальну та локальні мережі передачі даних; *хмарні послуги* – послуги з надання хмарних ресурсів за

допомогою технології хмарних обчислень (ст. 2, 12 Закону № 2075-IX). Легалізовано діяльність в Україні центрів обробки даних – спеціалізованих комплексів, що складаються з інженерної, інформаційної, електронної комунікаційної та програмно-апаратної інфраструктури, що забезпечують надання послуг із зберігання та обробки даних, у тому числі надання хмарних послуг, резервного копіювання даних, передачі даних, послуг хостингу тощо (далі – ЦОД).

Статтею 3 Закону № 2075-IX встановлено, що хмарні послуги в Україні можуть надаватися в один із таких способів:

приватна хмара – хмарна інфраструктура, що використовується і контролюється одним користувачем;

колективна хмара – хмарна інфраструктура, поділена між групою взаємопов'язаних користувачів, об'єднаних спільними потребами, та контролюється цими користувачами або їх представниками;

публічна хмара – хмарна інфраструктура, доступна для невизначеного кола користувачів, що контролюється надавачем хмарних послуг;

гібридна хмара – хмарна інфраструктура, що представляє собою сукупність двох і більше різних хмарних інфраструктур (приватних, колективних або публічних), пов'язаних між собою певними технологіями.

До учасників відносин у сфері хмарних послуг належать користувачі і надавачі хмарних послуг, надавач послуг ЦОД, а також органи державної влади (ст. 5, 12 Закону № 2075-IX).

Державне управління в сфері хмарних послуг Закон покладає на Кабінет Міністрів України; центральний орган виконавчої влади, що формує та реалізує державну політику при наданні хмарних послуг (в особі Міністерства цифрової трансформації України); орган, уповноважений здійснювати контроль за додержанням законодавства про захист персональних даних; Міністерство оборони України; Національний банк України та Центральну виборчу комісію (ст. 6, 12 Закону № 2075-IX).

Включення Міністерства оборони України, Національного банку України та Центральної виборчої комісії до кола державних органів, що здійснюють управління в сфері хмарних послуг, обумовлено специфікою правового регулювання оборонної та фінансової сфер, а також особливостями проведення виборчого процесу та референдумів.

Слід зазначити, що Закон мав недолік, пов'язаний з неналежним розмежуванням функцій центрального органу виконавчої влади, який формує та реалізує державну політику при наданні хмарних послуг, та регулятора цих послуг, що певною мірою ускладнює належне виконання державою контрольних і регулятивних повноважень у зазначеній сфері.

Втім, вказаний недолік нормотворчої техніки виправлений ухваленим 23.08.2023 Верховною Радою України Законом «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення державного управління і регулювання при наданні хмарних послуг» [498], яким виконання функцій регулятора комунікаційних послуг покладено на Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України шляхом введення відповідного положення до частини першої статті 7 Закону «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України» (далі – Регулятор) [499].

До повноваження Регулятора віднесено забезпечення формування та реалізацію державної політики при наданні хмарних послуг; ведення переліку надавачів хмарних послуг та/або послуг ЦОД; внесення, змінення або виключення відомостей про надавачів хмарних послуг та/або послуг ЦОД; здійснення реєстрації надавачів хмарних послуг та/або послуг центру обробки даних; визначення структури, порядку формування та використання електронних каталогів хмарних послуг та/або послуг ЦОД тощо (ст. 7, 12).

Необхідно зазначити, що Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення державного управління і регулювання при наданні хмарних послуг» набрав чинності 27.12.2023, тому саме з цієї дати Адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації

України набула статусу Регулятора і отримала можливість розпочати роботу з практичного впровадження положень Закону.

Повноцінна реалізація Закону передбачає розробку Регулятором і подання на затвердження Кабінету Міністрів України низки підзаконних нормативно-правових актів, а саме:

структури та порядку формування та використання електронних каталогів хмарних послуг і послуг ЦОД;

вимог до надавачів хмарних послуг та ЦОД;

порядку надання хмарних послуг та послуг ЦОД, пов'язаних з обробкою державних інформаційних ресурсів;

порядку підготовки пропозицій щодо використання хмарних послуг та послуг ЦОД органами державної влади та їх розгляду;

типового договору про надання хмарних послуг та/або послуг ЦОД публічному користувачу та об'єкту критичної інформаційної інфраструктури, з визначенням в ньому істотних умов, в тому числі: предмету та строку дії договору; порядку та умов надання користувачам доступу до хмарних послуг; порядку надання користувачам доступу до послуг ЦОД; порядку захисту персональних даних користувачів хмарних послуг; вимог до кібербезпеки та безперебійності роботи системи, що використовує технологію хмарних обчислень; порядку та строків передачі даних; порядку припинення договору тощо.

При розробці вимог до надавачів хмарних послуг та/або послуг ЦОД уявляється необхідним визначення Регулятором критеріїв надійності використання таких послуг, які повинні відповідати справедливим очікуванням користувачів щодо співмірності якості отриманих хмарних послуг рівню можливих ризиків інцидентів та кібератак.

Зокрема, *базовий рівень* повинен гарантувати користувачам мінімізацію лише основних відомих ризиків; *істотний рівень* – гарантувати мінімізацію як основних відомих ризиків так і ризиків, здійснених порушниками з обмеженими навичками та/або ресурсами; *високий рівень* – повинен

гарантувати мінімізацію ризиків найсучасніших кібератак, які здійснюються порушниками зі значними навичками та ресурсами.

За приписом статті 7 Закону № 2075-ІХ до власних повноважень Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України як Регулятора віднесено затвердження порядку ведення переліку надавачів хмарних послуг та/або послуг ЦОД.

Статтею 8 Закону № 2075-ІХ встановлено обов'язок надавача хмарних послуг та/або послуг ЦОД не використовувати для надання хмарних послуг технічні засоби, які розміщені на території, не підконтрольній державній владі України, а також на території рф. У той же час, вказана стаття не містить норм, які забороняють обробляти і зберігати інформацію, отриману від публічних користувачів, на технічних засобах, розміщених на територіях інших країн, що збільшує ризик її потрапляння до іноземних спецслужб та робить вразливою діяльність органів влади України.

Внесення інформації до Переліку надавачів хмарних послуг та/або послуг ЦОД (далі – Перелік) здійснюватиметься за заявним принципом, що передбачає подання надавачами хмарних послуг заяв за формою, затвердженою Регулятором (ст. 8, 12). Враховуючи проникнення ІТ-технологій в усі сфери суспільного життя, уявляється правильним запровадження Регулятором як письмової, так і електронної форми такої заяви.

За приписом ст. 9 Закону № 2075-ІХ розглянувши заяву надавача хмарних послуг Регулятор зобов'язаний протягом 15 робочих днів прийняти рішення про внесення надавача хмарних послуг та/або послуг ЦОД до Переліку або про відмову в цьому. Ухвалене рішення підлягає оприлюдненню на офіційному веб-сайті Регулятора, при цьому рішення про відмову внесення надавача хмарних послуг та/або послуг ЦОД до Переліку повинно бути мотивованим, для того, щоб гарантувати надавачу хмарних послуг та/або послуг ЦОД реалізацію на права оскарження такого рішення Регулятора до

адміністративного суду в порядку, встановленому Кодексом адміністративного судочинства України [500].

Підставою для відмови у внесенні надавача хмарних послуг та/або послуг ЦОД до Переліку може бути виявлення в заяві та/або доданих до неї документів недостовірної чи неповної інформації, а також виправлень або дописок, чи неподання усіх документів, передбачених статтею 8 Закону № 2075-ІХ. У цьому разі є незрозумілим – в якій саме спосіб Регулятор зможе виявляти недостовірність та/або неповноту поданої інформації з огляду на те, що Закон не визначає механізм проведення перевірки ним достовірності та/або інформації, зазначеної надавачем хмарних послуг та/або послуг ЦОД у заявах про внесення до Переліку, а також у доданих до таких заяв документів.

Наведене потребує внесення відповідних доповнень до ст. 7 Закону № 2075-ІХ та наділення Регулятора повноваженнями проводити відповідні перевірки та робити запити, в тому числі й до третіх осіб, які є обов'язковими для розгляду адресатами, в разі виникнення сумнівів у достовірності або неповноті наданої надавачем хмарних послуг та/або послуг ЦОД інформації. Проведення такої перевірки повинно бути підставою для зупинки перебігу 15-денного строку, встановленого для ухвалення рішення щодо внесення заявника до Переліку.

Частиною 5 ст. 9 Закону № 2075-ІХ на надавачів хмарних послуг та/або послуг ЦОД покладено обов'язок повідомляти протягом 5 робочих днів про виникнення підстав для внесення Регулятором змін до Переліку та надавати відповідні документи для підтвердження цього. У той же час, Закон не встановлює відповідальність за невиконання встановленого зобов'язання, що може стати причиною ігнорування цього законодавчого припису надавачами хмарних послуг та/або послуг ЦОД.

Як було зазначено вище, надання користувачам хмарних послуг та/або послуг ЦОД здійснюватиметься виключно на договірній основі. Договір між користувачем і надавачем хмарних послуг та/або послуг ЦОД повинен бути укладений виключно в письмовій формі – на основі затвердженого Кабінетом

Міністрів України типового договору (ст. 10, 12). Предметом договору про надання хмарних послуг та/або послуг ЦОД є надання у чітко визначений ним спосіб однієї чи декількох обраних користувачем хмарних послуг за плату.

Згідно з ч. 3 ст. 184 Господарського кодексу України укладення господарських договорів на основі типових договорів повинно здійснюватися з додержанням умов, передбачених ст. 179 цього Кодексу, не інакше як шляхом викладення договору у вигляді єдиного документа, оформленого згідно з вимогами ст. 181 цього Кодексу та відповідно до правил щодо застосування типового договору [29].

Так, ч. 4 ст. 179 Господарського кодексу України встановлено, що при укладенні господарських договорів на основі типового договору, затвердженого Кабінетом Міністрів України, сторони не можуть відступати від змісту такого договору, але мають право конкретизувати його умови.

Отже, укладаючи договір про надання хмарних послуг та/або послуг ЦОД сторони не в праві відхилятися від умов затвердженого Кабінетом Міністрів України типового договору, водночас матимуть можливість конкретизувати окремі його положення не відходячи при цьому за межі встановлених ним загальних правил. Крім того, укладення договору про надання хмарних послуг публічним користувачем передбачає обов'язкове дотримання процедури, встановленої Законом України «Про публічні закупівлі».

За ст. 11 Закону № 2075-ІХ особливість використання хмарних послуг та/або послуг ЦОД публічним користувачам полягає в тому, що надання таких послуг повинно відбуватися з дотриманням вимог законодавства про захист персональних даних, про захист інформації та про кібербезпеку. Закон № 2075-ІХ забороняє обробку інформації, на яку поширюється дія Закону України «Про державну таємницю» [501], а також службової інформації, державних та єдиних реєстрів, створення та забезпечення функціонування яких встановлено законом, за допомогою хмарних ресурсів, розміщених за кордоном або на тимчасово окупованій території України, або належать

державі, визнаній Верховною Радою України державою-агресором чи державою окупантом.

Законом передбачено, що Порядок надання хмарних послуг та/або послуг ЦОД, пов'язаних з обробкою державних інформаційних ресурсів, а також інформації з обмеженим доступом, повинен визначати процедуру обов'язкового резервного копіювання та збереження резервних копій у незалежних системах; порядок передачі даних від користувача хмарних послуг до їх надавача та в зворотному напрямку; порядок передачі даних від одного надавача хмарних послуг та/або послуг ЦОД до іншого надавача; порядок надання повної інформації, необхідної для оцінювання безпеки систем надавачів хмарних послуг та/або послуг ЦОД.

Враховуючи ту обставину, що через бойові дії на території України окремі українські надавачі хмарних послуг та послуг ЦОД перенесли інженерну та програмно-апаратну інфраструктуру за кордон, вважаємо доцільним доповнення Закону № 2075-ІХ Перехідними положеннями, які би покладали на таких надавачів послуг обов'язок повернення в Україну виведеної ними інженерної інфраструктури та програмно-апаратних комплексів, із зазначенням конкретного строку виконання цього зобов'язання. В протилежному випадку існує загроза, що навіть після закінчення війни виведена за кордон хмарна інфраструктура не буде повернута, що негативно вплине як на розвиток вітчизняного ринку хмарних послуг, так і на рівень збереження інформації в цих хмарних ресурсах.

Так, на початку широкомасштабної війни, розв'язаної РФ, Правління Національного банку України прийняло постанову «Про використання банками хмарних послуг в умовах воєнного стану в Україні» від 08.03.2022 р. № 42 (далі – Постанова № 42) [502]. Пунктом 1 цієї Постанови на період воєнного стану та протягом двох років після його скасування банкам України дозволено оброблення та зберігання персональних даних клієнтів, а також інформації, що містить банківську таємницю, із використанням хмарних сервісів, що надаються за допомогою технічного обладнання, розташованого

в державах-учасницях ЄС, Європейського співтовариства, Великій Британії, США та Канаді. Водночас відповідальність за збереження, конфіденційність і цілісність інформації про банківські операції та захист персональних даних клієнтів Постановою № 42 покладено на банки, які перейшли на використання зазначених хмарних сервісів.

Отже, завдяки професійним діям Національного банку України та своєчасному прийняттю ним Постанови № 42 було збережено банківську систему України та забезпечено проведення банківських платежів в умовах масштабних ракетно-бомбових обстрілів усієї території України, знищення об'єктів інфраструктури та виникнення в зв'язку з цим енергетичних локдаунів.

Постановою Кабінету Міністрів України від 30.12.2022 № 1500 затверджено Порядок передачі, збереження, функціонування та доступу до державних інформаційних ресурсів (публічних електронних реєстрів) та їх резервних копій, розміщених на хмарних ресурсах та/або центрах обробки даних, що розташовані за межами України (далі – Постанова № 1500) [503]. Цією Постановою дозволено розміщувати за межами України державні інформаційні ресурси (публічні електронні реєстри), які не містять службової інформації та інформації, що становить державну таємницю, а також їх резервних копій на хмарних ресурсах та/або ЦОД. Такий дозвіл діє протягом періоду дії правового режиму воєнного стану в Україні та шести місяців після його припинення чи скасування.

Безумовно, це був вимушений, але повністю виправданий захід. Втім, наразі відсутня відповідальність посадових осіб органів державної влади за невиконання ними припису щодо повернення в Україну державних інформаційних ресурсів та їх резервних копій після припинення або скасування дії правового режиму воєнного стану. Враховуючи, що публічні інформаційні реєстри містять інформацію про громадян України, зокрема про їхній майновий та сімейний стан, місце проживання тощо, залишення цих

інформаційних ресурсів на території інших країн може негативно вплинути на стан національної безпеки нашої держави.

За таких обставин, є нагальна потреба запровадження юридичної відповідальності за невиконання посадовими особами державних органів вимог законодавства про повернення в Україну державних інформаційних баз даних та їх резервних копій протягом шести місяців після припинення або скасування режиму воєнного стану [504, с. 83–84].

РОЗДІЛ 7

ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ, ЗАВДАНИХ ВІЙСЬКОВОЮ АГРЕСІЄЮ ПРОТИ УКРАЇНИ, ЯК ГАРАНТІЯ ПОБУДОВИ СОЦІАЛЬНО СПРАВЕДЛИВОГО СУСПІЛЬСТВА

7.1. Правові механізми відшкодування збитків

Розв'язана рф в лютому 2022 р. агресивна війна проти незалежної держави України супроводжується цілеспрямованим знищенням об'єктів інфраструктури, промисловості та сільського господарства, житлового фонду, культурних цінностей, а також іншого майна, що належить до державної, комунальної та приватної форм власності. Використання потужного озброєння призводить до погіршення якості земель сільськогосподарського призначення, знищення лісового фонду, негативно впливає на екологію цілих регіонів держави.

Розмір збитків, завданих державі, громадянам України та суб'єктам господарської діяльності, щоденно збільшується, а їх остаточний розмір можна буде встановити лише після закінчення бойових дій. По завершенню війни постане питання відновлення зруйнованої економіки України, а також повного відшкодування збитків, завданих державі, територіальним громадам і суб'єктам приватного права, що потребує пошуку ефективного механізму їх реального відшкодування та відновлення попереднього становища всіх, хто зазнав ущемлення своїх прав та законних інтересів від злочинних дій держави-агресора.

Проблема відшкодування збитків, завданих економіці України мілітарним впливом рф як державою-агресором, є новою і недостатньо дослідженою. Серед сучасних наукових розробок слід відмітити праці Р.С. Кіріна, присвячені дослідженню питань правового забезпечення оцінки

мілітарного впливу на довкілля [505; 506], що містять загальну характеристику теоретичних положень у напрямку компенсації шкоди, завданої довкіллю та заподіяної порушенням екологічних прав громадян; огляд національної правової бази відшкодування екологічної шкоди в Україні; визначення методологічних проблем механізму відшкодування екологічних збитків; розгляд проблем правозастосовчої практики в процесі відшкодування екологічної шкоди; аналіз особливостей правових інструментів реалізації стратегічних напрямів розвитку системи екологічної безпеки міста на основі виокремлення відповідних блоків міжнародного, європейського і національного рівнів, у тому числі щодо окремих регіонів, територій, об'єктів, які формуються в умовах глобалізації, суспільних трансформацій та мілітарного впливу на довкілля; аналіз базових джерел міжнародного екологічного права та міжнародного урбаністичного права, який дозволив виділити основні урбоекологічні та сучасні еколого-правові інструменти відповідно.

У роботах Р.С. Кіріна обґрунтовано необхідність використання апробованих експертних інструментів щодо збирання, систематизації та комплексної оцінки інформації та даних про вплив військових конфліктів на навколишнє середовище, але не розкриваються механізми відшкодування завданих збитків, що свідчить про актуальність обраної теми наукового дослідження.

Зазначене свідчить про доцільність здійснення наукового аналізу наявних механізмів відшкодування збитків, завданих економіці України мілітарним впливом РФ, виявлення недоліків і формулювання пропозиції, спрямованих на підвищення їх ефективності.

Так, з метою гуманізації ведення у світі бойових дій 18.10.1907 у Гаазі було ухвалено IV Конвенцію про закони і звичаї війни на суходолі [507]. Додатком до цієї Конвенції є Положення про закони і звичаї війни на суходолі, яка суттєво обмежує воюючі сторони у праві виборі засобів завдання шкоди супротивнику. Зокрема, забороняється атакувати чи бомбардувати незахищені

міста, селища, житлові будинки чи споруди; при облогах і бомбардуваннях зобов'язується вжиття всіх необхідних заходів для того, щоб уберегти, наскільки це можливо, будівлі, призначені для цілей релігії, мистецтва, науки чи благодійності, історичні пам'ятки, госпіталі та місця, де зібрані хворі і поранені, за умови, що вони не використовувалися в цей час для військових цілей (ст.ст. 2, 25, 27 Положення).

За приписом ст. 3 IV Конвенції воююча сторона, яка порушує норми Положення, підлягає відповідальності у формі відшкодування збитків, якщо для цього є підстави; вона є відповідальною за всі дії, вчинені особами, які входять до складу її збройних сил.

Відповідно до ст.ст. 2, 53 Женевської конвенції про захист цивільного населення від 12.08.1949, яка застосовується до всіх випадків міждержавного збройного конфлікту, під час війни будь-яке знищення окупаційною державою рухомого чи нерухомого майна, що є індивідуальною або колективною власністю приватних осіб чи держави, або інших громадських установ чи соціальних або кооперативних організацій, забороняється, за винятком випадків, коли це є необхідним для проведення воєнних операцій [508].

З метою доповнення і подальшого розвитку положень Женевської конвенції 08.06.1977 р. ухвалено Додатковий протокол, який під час ведення воєнних дій забороняє: нападати на цивільні об'єкти; здійснювати будь-які ворожі акти, спрямовані проти історичних пам'яток, творів мистецтва або місць відправлення культів, які є культурною або духовною спадщиною народів; піддавати нападу або знищувати, виводити або доводити до непридатності об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення; використовувати методи або засоби ведення війни, що мають на меті завдати шкоди природному середовищу й тим самим завдати шкоди здоров'ю або виживанню населення (статті 52–55) [509].

07.05.2022 р. почав діяти Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України». Цим Законом викладено в іншій редакції Закон

України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», частиною дев'ятою статті 5 якого передбачено покладення повного відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації державі Україна, юридичним особам, громадським об'єднанням, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, на рф як на державу, що здійснює окупацію; зазначається, що держава Україна всіма можливими засобами повинна сприяти потерпілим особам у відшкодуванні матеріальної та моральної шкоди, завданої рф [510].

Отже, чинне міжнародне гуманітарне право та національне законодавство України покладає саме на рф як державу, що розв'язала агресивну війну проти України, відповідальність за порушення правил і звичаїв ведення бойових дій, а також обов'язок повного відшкодування завданих цими діями збитків.

У ст. 2 Статуту ООН закріплено принцип суверенної рівності всіх його членів [241]. Правовий зміст цього принципу розкрито в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН [511]. Так, згідно з принципом суверенної рівності всі держави мають однакові права та обов'язки і є повноправними членами міжнародного співтовариства. Принцип суверенної рівності містить такі елементи: юридичну рівність держав; наявність у кожній державі повного суверенітету; недоторканність територіальної цілісності і політичної незалежності держав; обов'язок поважати правосуб'єктність інших держав; право держав вільно обирати і розвивати політичні, соціальні, економічні та культурні системи; обов'язок кожної держави сумлінно виконувати свої міжнародні зобов'язання і мирно співіснувати з іншими державами.

Принцип суверенітету держави поширюється на функціонування її законодавчої, виконавчої та судової влади. Виходячи із закріпленого на міжнародному рівні принципу суверенітету держави, рішення національних судів однієї держави, не мають юридичного значення для іншої суверенної

держави, якщо остання попередньо не надала своєї згоди на визнання їхньої юрисдикції на своїй території. Зазначене фактично унеможлиблює реальне виконання потенційних рішень загальних і господарських судів України про відшкодування збитків, завданих мілітарним впливом рф.

Такий висновок випливає й з положень ч. 1 ст. 79 Закону України «Про міжнародне приватне право», в якій закріплено, що пред'явлення позову до іноземної держави, залучення іноземної держави до участі у справі як відповідача або третьої особи, накладення арешту на майно, яке належить іноземній державі та знаходиться на території України, застосування щодо такого майна інших засобів забезпечення позову і звернення стягнення на таке майно можуть бути допущені лише за згодою компетентних органів відповідної держави, якщо інше не передбачено міжнародним договором України або законом України.

Розглядаючи справу за позовом фізичної особи у власних інтересах та від імені малолітніх дітей, пред'явленим до рф про відшкодування моральної шкоди, завданої цій особі та її дітям у зв'язку із загибеллю чоловіка й батька її дітей унаслідок збройної агресії рф на території України, 14.04.2022 Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду ухвалив постанову по справі № 308/9708/19, в якій сформулював правовий висновок про те, що в таких справах суд має право ігнорувати імунітет рф та розглядати справи про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі в результаті збройної агресії, за позовом, поданим саме до цієї іноземної країни [512].

Ухвалюючи судові рішення Верховний Суд послався на те, що Закон України «Про міжнародне приватне право» встановлює судовий імунітет щодо іноземної держави за відсутності згоди компетентних органів відповідної держави на залучення її до участі у справі в національному суді іншої держави. Водночас як Європейська конвенція про імунітет держав, ухвалена Радою Європи 16.05.1972, так і Конвенція ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності, прийнята резолюцією 59/38 Генеральної Асамблеї ООН від 02.12.2004, передбачають, що держава не має права

посилатися на імунітет у справах, пов'язаних із завданням шкоди здоров'ю чи життю, якщо така шкода повністю або частково завдана на території держави суду та якщо особа, яка завдала шкоду, у цей час перебувала на території держави суду. Україна не є учасницею жодної із цих конвенцій. Однак вони відображають тенденцію розвитку міжнародного права щодо визнання того, що існують певні межі, в яких іноземна держава має право вимагати імунітет у цивільному процесі. Починаючи з 2014 р. РФ чинить збройну агресію проти України. Постановою Верховної Ради України від 14.04.2022 р. щодо заяви Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» дії Збройних сил, політичного і військового керівництва РФ під час збройної агресії проти України, яка розпочалася 24.02.2022, визнано геноцидом Українського народу. Визначаючи, чи поширюється на РФ судовий імунітет у справі, яка переглядається, Верховний Суд урахував, що: предметом позову є відшкодування моральної шкоди, завданої фізичним особам, громадянам України, внаслідок смерті іншого громадянина України; місцем завдання шкоди є територія суверенної держави – України; шкода, завдана агентами РФ, які порушили принципи та цілі, закріплені в Статуті ООН, щодо заборони військової агресії, вчиненої стосовно іншої держави – України; вчинення актів збройної агресії іноземною державою не є реалізацією її суверенних прав, а свідчить про порушення зобов'язання поважати суверенітет та територіальну цілісність іншої держави – України, що закріплено в Статуті ООН; – національне законодавство України керується тим, що, за загальним правилом, шкода, завдана в Україні фізичній особі в результаті протиправних дій будь-якої іншої особи (суб'єкта), може бути відшкодована за рішенням суду України (за принципом генерального делікту).

Відтак, Верховний Суд виходив із того, що в разі застосування деліктного винятку будь-який спір, що виник на території України у громадянина України, навіть з іноземною країною, може бути розглянутий і вирішений судом України як належним та повноважним судом.

У справі № 308/9708/19 Верховний Суд також встановив, що у зв'язку з розв'язаною рф воєнною агресією, 24.02.2022 Україна розірвала з агресором дипломатичні відносини, що унеможливило з цієї дати направлення різних запитів і листів до посольства рф в Україні з огляду на припинення його роботи на території України. Вказана обставина звільняє від обов'язку направлення до посольства рф в Україні запитів щодо її згоди бути відповідачем у справах про відшкодування збитків у зв'язку із вчиненням збройної агресії та ігноруванням нею суверенітету й територіальної цілісності Української держави.

Зважаючи на те, що за ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів України», висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права, і повинні враховуватися іншими судами під час застосування таких норм права [513], – наведена постанова Верховного Суду від 14.04.2022 у справі № 308/9708/19 відкриває шлях для розгляду справ про відшкодування збитків, завданих збройною агресією рф на території України за позовами суб'єктів господарювання та суб'єктів цивільних правовідносин, які є потерпілими від цієї агресії, у господарських і загальних судах України, при цьому значно спрощує саму процедуру розгляду таких справ національними судами, тому як звільняє суди від обов'язку отримання дозволу рф бути відповідачем у цих справах, через можливість ігнорування її судового імунітету та відсутність потреби направлення державі-агресору викликів до суду з повідомленням про час і місце розгляду справ [514, с. 56, 57].

Як відомо, 16.03.2022 Комітет Міністрів Ради Європи ухвалив рішення про зупинення членства рф в Раді Європи. Вказане рішення обумовлено вчиненням рф дій, несумісних зі Статутом організації. У відповідь на це рішення рф офіційно повідомила Комітет Міністрів Ради Європи про намір денонсувати всі підписані та ратифіковані нею в рамках Ради Європи

міжнародні договори (понад 200 договорів), в тому числі Європейську Конвенцію про захист прав людини, і відповідно – вийти з-під юрисдикції Європейського суду з прав людини. Денонсація Конвенції набрала чинності через 6 місяців після подання відповідної заяви (16.09.2022 р.).

Після цієї дати Європейський суд з прав людини втратив компетенцію вирішувати справи, в яких відповідачем є рф. Водночас, вказана держава позбавила себе можливості посилатися на гарантії ст. 6 Конвенції (право на справедливий суд), а тому сформульовані Верховним Судом правові висновки про можливість ігнорування судового імунітету рф у справах про відшкодування збитків та розгляд таких справ без повідомлення держави-агресора, які не повною мірою узгоджуються із закріпленим у національному законодавстві принципом змагальності господарського та цивільного судочинства, вже не будуть предметом розгляду Європейського суду з прав людини.

Таким чином, можна стверджувати, що постановою Верховного Суду від 14.04.2022 створено механізм захисту прав осіб, які зазнали збитків від воєнної агресії рф, в національних судах України.

Однак на сьогодні залишається невирішеною проблема реального виконання судових рішень у подібних справах з огляду на таке. За загальним правилом примусове виконання судового рішення здійснюється шляхом подання клопотання про дозвіл на примусове виконання рішення до компетентного суду держави, де рішення підлягає виконанню.

Отже, рішення загальних і господарських судів України про відшкодування збитків, що будуть ухвалені проти рф, можуть бути виконані на території держави-агресора лише в разі надання дозволу на примусове виконання компетентним судом рф. Зрозуміло, що такий дозвіл ніколи не буде наданий, що унеможливить виконання рішень національних судів України на території рф. Виходячи з цього є доцільним ухвалення Верховною Радою України спеціального закону, який дозволяє державній виконавчій службі або іншому органу, до компетенції якого законом буде віднесено виконання таких

рішень, звертати стягнення на майно рф, що знаходиться на території України, або на майно громадян України, визнаних судами винними в скоєнні злочинів, пов'язаних із колабораційною діяльністю, та спрямовувати отримані від його реалізації кошти на погашення заборгованості по рішенням судів про відшкодування збитків, завданих збройною агресією рф.

Слід зазначити, що склади злочинів, пов'язаних із колабораційною діяльністю, вже визначено ухваленим Верховною Радою України Законом від 03.03.2022 № 2108-ІХ, яким доповнено Кримінальний кодекс України статтею 111¹ (колабораційна діяльність) [515].

Оскільки активів рф, що знаходяться на території України, а також активів громадян України, засуджених за колабораційну діяльність, буде недостатньо для повного відшкодування всіх збитків, завданих збройною агресією, убачається необхідним укладення Україною двосторонніх і багатосторонніх міжнародних договорів про пошук активів рф на територіях інших держав, їх арешт і передачу Україні для відшкодування збитків, які визнано і стягнуто рішеннями національних судів.

Така позиція узгоджується з розглянутими вище приписами ст. 79 Закону України «Про міжнародне приватне право».

Другим напрямом відшкодування збитків, завданих мілітарним впливом рф, є застосування механізмів ООН. Так, главою VII Статуту ООН передбачено комплекс заходів у разі загрози миру, порушень миру та актів агресії (ст.ст. 39 – 42), зокрема: надання рекомендацій щодо підтримання миру; вимога виконання необхідних тимчасових заходів, пов'язаних з використанням збройних сил; повне або часткове розірвання економічних відносин, залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, радіо та інших відносин, а також розрив дипломатичних відносин; демонстрація або блокада, інші операції повітряних, морських або сухопутних сил членів ООН.

За ст. 44 Статуту ООН правом застосування сили до держави-порушника міжнародного права або інших заходів примусового характеру наділена виключно Рада Безпеки ООН.

Крім того, згідно зі ст.ст. 93, 94 Статуту ООН усі члени організації *ipso facto* є учасниками Статуту Міжнародного Суду ООН і зобов'язані виконувати рішення Міжнародного Суду ООН по справі, в якій вона є стороною. В разі невиконання зобов'язання, покладеного на нього рішенням Суду, інша сторона може звернутися до Ради Безпеки ООН, яка може, якщо визнає необхідним, зробити рекомендації або вирішити про застосування заходів для приведення рішення до виконання.

Через збройну російську агресію Україна звернулася за захистом до Міжнародного Суду ООН, який 16.03.2022 оголосив рішення по справі щодо геноциду та зобов'язав РФ негайно призупинити всі військові дії в Україні [516]. Проте остання порушила свої міжнародні зобов'язання, що випливають із членства в ООН, та відмовилася виконувати вказане рішення. У таких умовах Україна позбавлена можливості розраховувати на застосування щодо неї гарантій безпеки, передбачених Статутом ООН, оскільки, за змістом ст. 23 цього Статуту, РФ є постійним членом Ради Безпеки і має право вето під час ухвалення будь-яких рішень, віднесених до компетенції Ради Безпеки (за винятком процедурних питань).

Наведене свідчить про неефективність сучасної системи міжнародної безпеки, створеної в рамках ООН одразу після закінчення Другої світової війни, та її неспроможність протистояти збройній агресії, яку вчиняє проти України РФ як постійний член Ради Безпеки ООН, наділений правом вето під час ухвалення рішень, що стосуються миру та безпеки. Для забезпечення належного функціонування органів ООН та підвищення їх ефективності слід реформувати процедуру ухвалення рішень Радою Безпеки, до компетенції якої віднесено розгляд питань з підтримання міжнародного миру та безпеки, і в цих питаннях уповноваженої діяти від імені ООН.

Одним із шляхів подолання вказаної проблеми є внесення до глави VII Статуту ООН змін, що передбачатимуть відсторонення постійного члена Ради Безпеки ООН, який вчинив акт агресії, від голосування під час вирішення питань, що стосуються миру та безпеки, – з метою подолання негативних

наслідків його агресивних дій та спонукання постійного члена Ради Безпеки ООН до припинення агресивних дій щодо іншої держави, а також для забезпечення виконання рішень Міжнародного Суду ООН. Проблема подолання права вето держави-члена Ради Безпеки ООН може бути вирішена і шляхом наділення Генеральної Асамблеї ООН повноваженнями вирішувати питання миру та безпеки в разі, якщо їх порушником є постійний член Ради Безпеки ООН, що потребує внесення відповідних доповнень до Статуту ООН.

Реалізація запропонованого варіанту подолання права вето РФ дозволить розблокувати діяльність Ради Безпеки ООН під час вирішення питання забезпечення миру на території України і надасть можливість відшкодування завданих війною збитків.

Інструментом такого відшкодування може бути створення у складі ООН Компенсаційної комісії, що діятиме як допоміжний орган цієї організації, за прикладом діяльності Фонду, утвореного Резолюцією Ради Безпеки ООН від 03.04.1991 № 687, що займається питаннями відшкодування збитків, завданих військовим конфліктом, спровокованим у серпні 1990 р. Іраком проти Кувейту.

7.2. Юридичні підстави, форми і принципи відшкодування збитків

Попри те, що питання міжнародно-правової відповідальності держав за завдані збитки є достатньо дослідженими в юридичній літературі, є потреба визначення юридичних підстав для відповідальності за шкоду, завдану Україні з боку РФ, а також видів і форм такої відповідальності. Крім того, залишаються невизначеними принципи, за якими доцільно здійснювати відшкодування завданих збитків потерпілим особам (державі та суб'єктам різних форм власності, що знаходяться на її території), з урахуванням потреби збалансування приватних і публічних інтересів.

У Статуті ООН і Декларації про принципи міжнародного права закріплено сім основоположних принципів міжнародних відносин: суверенної рівності держав (1); сумлінного виконання державами прийнятих на себе зобов'язань (2); розв'язання міжнародних спорів мирними засобами (3); утримання від загрози силою чи її застосування (4); рівноправності і самовизначення народів (5); співробітництва держав (6); невтручання у справи, що належать до внутрішньої компетенції будь-якої держави (7).

Розпочавши агресивну війну проти України рф грубо порушила принцип розв'язання міжнародних спорів мирними засобами, принцип утримання від загрози силою чи її застосування, а також принцип невтручання у справи, що належать до внутрішньої компетенції будь-якої держави, що тягне за собою настання міжнародно-правової відповідальності за негативні наслідки злочинних дій.

На п'ятдесят третій сесії Генеральної Асамблеї ООН, що відбулася 12.12.2001, ухвалено Резолюцію № 56/83, якою затверджено Текст статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (далі – ТСВД), які розроблялися Комісією з міжнародного права ООН з 1949 року [517].

Посилання на ТСВД є в рішеннях Міжнародного Суду ООН, Міжнародного трибуналу з морського права, Апеляційного органу СОТ, міжнародних арбітражних судів, Африканського суду з прав людини і народів, Африканської комісії з прав людини і народів, Європейського суду з прав людини, Міжамериканського суду з прав людини, Спеціального трибуналу по Лівану, Комісії ООН з права міжнародної торгівлі тощо.

В п. 45 рішення по справі Самсонов проти рф від 16.09.2014 Європейський суд з прав людини наголосив на тому, що ТСВД кодифікували принципи відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння, які сформувалися в рамках сучасного міжнародного права [518].

Спеціальна камера Міжнародного трибуналу з морського права у Консультативному висновку щодо зобов'язань держав у спорах, які

стосуються морського дна, встановила наявність у ТСВД низки статей, що мають статус норм міжнародного звичаєвого права.

Таким чином, ТСВД активно застосовується в практичній діяльності міжнародними судовими інституціями як джерело міжнародного звичаєвого права.

Статтею 1 ТСВД сформульовано принцип згідно з яким кожне міжнародно-протиправне діяння тягне за собою міжнародну відповідальність держави; міжнародно-протиправне діяння держави має місце, коли будь-яка її поведінка (дія або бездіяльність) представляє собою порушення міжнародно-правового зобов'язання цієї держави [517, ст. 2]. За ст. 3 ТСВД кваліфікація діяння держави як міжнародно-протиправного визначається міжнародним правом; на таку кваліфікацію не впливає кваліфікація цього діяння як правомірною за внутрішньодержавним правом держави-правопорушника.

Наведені правові положення ТСВД унеможливають уникнення рф, як державою-порушником міжнародно-правових зобов'язань за Статутом ООН, міжнародно-правової відповідальності за допомогою власного законодавства. Тому, легалізація нею військових дій на території України шляхом ухвалення відповідних національних законодавчих актів не впливає на кваліфікацію її дій з точки зору міжнародного права.

За приписом ст. 31 ТСВД держава-порушник зобов'язана здійснити повне відшкодування збитків, завданих міжнародно-протиправним діянням; збитки включають в себе майнову і моральну шкоду, завдану міжнародно-протиправним діянням.

Таким чином, *видами відповідальності рф є відшкодування майнової і моральної шкоди.*

Статтями 34–38 ТСВД визначено, що *відшкодування збитків, завданих міжнародно-протиправним діянням, може відбуватися у формі реституції, компенсації і сатисфакції як окремо так і шляхом їх поєднання.*

Реституцією є відновлення положення, яке існувало до вчинення рф міжнародно-протиправного діяння – з дотриманням принципу

пропорційності, щоб застосування реституції не призводило до отримання потерпілою особою невинуватої вигоди. Реституція полягає у відновленні *status quo ante* – стану, який існував до вчинення правопорушення, при цьому може здійснюватися як в матеріальній, так і нематеріальній формах з тим, щоб максимально відновити попереднє становище потерпілої особи.

В якості реституції можна розглядати зобов'язання рф повернути Україні незаконно захоплені території; відновити якість земель сільськогосподарського призначення, лісового фонду, питної води, а також флори і фауни тощо, які зазнали нищівного впливу від бойових дій. Різновидом реституції може бути *субституція* – обов'язок рф замінити неправомірно знищене або пошкоджене майно аналогічним майном за цільовим призначенням і вартістю.

Компенсацією є обов'язок рф як держави, відповідальної за міжнародно-протиправні діяння, компенсувати збитки, завдані цими діяннями, в тій частині, в якій вони не відшкодовані завдяки застосуванню реституції (субституції); компенсація здійснюватиметься у грошовій формі.

Так, тривале ведення бойових дій призвело до повного зникнення окремих представників флори і фауни України, що унеможливило їх відновлення. У такому разі, держава-агресор зобов'язана буде здійснити відшкодування завданої шкоди у грошовому виразі. Компенсація передбачає не лише відшкодування майнової, але й моральної (немайнової) шкоди, спричиненої як державі так людям, які зазнали негативного впливу від бойових дій.

Сатисфакцією є нематеріальна форма відповідальності рф за міжнародно-протиправне діяння, яке не може бути відшкодовано шляхом реституції та компенсації і полягає у визнанні факту вчинення порушення, офіційному вибаченні, висловлюванні жалю та в іншій формі. За загальним правилом, що застосовується в міжнародній практиці, сатисфакція повинна бути пропорційною завданім збиткам і не може набирати форму, яка є принизливою для відповідальної держави.

Після закінчення війни, рф, незважаючи на вжиті щодо неї заходи по відшкодуванню збитків як у натуральній, так і грошовій формі, повинна буде вибачитися перед державою та народом України за всі страждання, яких вона завдала внаслідок вбивства і поранення сотень тисяч людей, пошкодження або знищення їх майна, руйнування інфраструктури, значного погіршення стану навколишнього середовища тощо.

Додатковою формою відповідальності рф за міжнародно-протиправне діяння можуть бути *відсотки*, які будуть нараховуватися з метою найбільш повного відшкодування завданих збитків. Наприклад, виплата грошової компенсації за знищене житло, яке особа до початку війни здавала в оренду, дозволить відшкодувати лише прямі збитки, проте не відшкодовує упущену вигоду у вигляді неотриманої орендної плати, в зв'язку з цим потребуватиме нарахування відсотків на суму компенсації. На нашу думку, право на отримання відсотків повинні мати й ті особи, які є власниками об'єктів нерухомості, що фізично не постраждали від війни, водночас втратили ринкову вартість в зв'язку із розташуванням у регіонах України, які межують з рф, – через зменшення привабливості таких регіонів для життя.

Відшкодування рф збитків може здійснюватися й у формі *репарації*, яка схожа на компенсацію і передбачає виплату державою-порушницею грошових коштів, передачу товарів або надання послуг.

Різновидом репарації є *спеціальна репарація* – обмеження держави-порушника в правах розпорядження своїми матеріальними ресурсами. Прикладом спеціальної репарації може бути примусове відрахування частини коштів, які будуть сплачуватися іншими державами за експортовані їм рф природні ресурси (природний газ, нафта і нафтопродукти, ліс кругляк, коштовні каміння і метали тощо).

Відповідно до ст.ст. 92–96 Статуту ООН, головним судовим органом цієї Організації є Міжнародний Суд, що заснований на Статуті Постійної Палати Міжнародного Правосуддя і діє на основі затвердженого Регламенту; усі держави – члени ООН *ipso facto* є учасниками Статуту Міжнародного Суду і

зобов'язані виконувати рішення Міжнародного Суду ООН у справі, в якій вони є стороною. У випадку, коли сторона у справі ухиляється від виконання зобов'язання, покладеного на неї рішенням Міжнародного Суду ООН, інша сторона має право звернутися до Ради Безпеки ООН, яка наділена повноваженнями надати рекомендації або ухвалити рішення про вжиття конкретних заходів, спрямованих на забезпечення виконання рішення Міжнародного Суду ООН [241].

На початку військової агресії Україна звернулася до Міжнародного Суду ООН з вимогою зупинення військового вторгнення на територію України. 16.03.2022 Міжнародний Суд ООН ухвалив проміжне рішення, яким задовольнив зазначену вимогу України.

Крім того, 02.03.2023 Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію «Агресія проти України», яка засуджує вторгнення в Україну і вимагає від РФ негайно вивести війська з української території. Вказану резолюцію підтримали 143 країни; проти резолюції, крім РФ, проголосувало лише 6 країн світу (Білорусь, Еритрея, Малі, Нікарагуа, Сирія); утрималися 32 країни, включаючи Китай [519].

Хоча РФ офіційно заявила про невизнання проміжного рішення Міжнародного Суду ООН від 16.03.2022, а Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 02.03.2023 для неї не має обов'язкового значення, ухвалені цими впливовими міжнародними інституціями правові акти створюють міжнародно-правові передумови для визнання усіх подальших військових дій, вчинених на території України збройними силами держави-агресора, а також іншими озброєними злочинними угрупованнями, які перебувають під її контролем, зокрема ПВК «Вагнер», такими, що порушують чинне міжнародне право і дають підстави для покладення на РФ обов'язку відшкодувати усі завдані військовою агресією збитки.

Вважаємо, що створення міжнародної нормативної бази щодо відповідальності РФ повинно завершитися ухваленням багатостороннього договору за участю України як держави, яка потерпіла від збройної агресії РФ,

та інших держав, в тому числі держав-членів коаліції, які під час війни навали Україні матеріальну та військово-технічну допомогу, та погодяться взяти участь у виявленні та конфіскації активів РФ та пов'язаних з нею олігархів, з метою передачі Україні для відновлення економіки та забезпечення реального відшкодування завданих збитків [520, с. 47]. Прикладом такої угоди є Паризькі договори від 10.02.1947, які підвели ризику під участю в Другій світовій війні європейських країн-союзниць нацистської Німеччини. Тексти мирних договорів готувалися на Паризькій мирній конференції 1946 р. та були підписані представниками країн – учасників конференції, включно з делегацією Української РСР; після завершення процедури ратифікації всіма сторонами – вони набули чинності 15.09.1947 р. [521].

На початку 2023 р. Верховною Радою України ухвалено Закон «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України», який визначає правові та організаційні засади надання компенсації за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією РФ (далі – Закон № 2923-IX).

Статтею 2 Закону № 2923-IX передбачено, що право на отримання компенсації мають фізичні особи – громадяни України, які є: власниками пошкоджених/знищених об'єктів нерухомого майна; особами, які здійснили інвестування та фінансування будівництва об'єктів будівництва щодо яких отримано право на виконання будівельних робіт; членами житлово-будівельних (житлових) кооперативів, які викупили квартиру, інше житлове приміщення, але не оформили право власності на нього; спадкоємцями зазначених вище осіб (1); об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, управителі багатоквартирних будинків, житлово-будівельні

(житловими) кооперативами, які здійснюють утримання відповідних будинків (2). Виплата компенсації здійснюватиметься на підставі відповідної заяви, що подається до Комісії з розгляду питань щодо надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією, рф проти України. Така заява може подаватися в електронній або паперовій формі щодо кожного знищеного об'єкта нерухомого майна (ст.ст. 3, 4 Закону № 2923-IX) [522].

Розгляд заяв про надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна здійснюється у порядку черговості їх надходження у розрізі кожного окремого населеного пункту або території кожної територіальної громади (для знищених об'єктів нерухомого майна, які розташовувалися поза межами населених пунктів), а також способу надання компенсації у межах території відповідної територіальної громади. Водночас облік черговості надходження заяв про надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна здійснюється автоматично програмними засобами Реєстру пошкодженого та знищеного майна (ст. 5 Закону № 2923-IX) [522].

За ст. 8 Закону № 2923-IX компенсація за знищені об'єкти нерухомого майна надається шляхом: надання грошових коштів шляхом їх перерахування на рахунок отримувача компенсації із спеціальним режимом використання для цих цілей (1); фінансування придбання об'єкта житлової нерухомості, земельної ділянки, на якій розташовано такий об'єкт, частки у праві власності на таке майно з використанням житлового сертифіката (2). Компенсація визначатиметься щодо кожного об'єкта нерухомого майна окремо.

Джерелами фінансування компенсації за пошкоджені та знищені об'єкти нерухомого майна є: кошти державного та місцевих бюджетів; кошти міжнародних фінансових організацій, інших кредиторів та інвесторів; міжнародна технічна фінансова допомога; репарації або інші стягнення з рф; інші джерела, не заборонені законодавством України (ст. 13 Закону № 2923-IX) [522].

Позитивом є те, що ухвалений Закон не встановлює граничний розмір об'єкта нерухомості, вартість якого підлягає відшкодуванню. Водночас до суттєвого недоліку Закону слід віднести не поширення його дії на суб'єктів господарювання, які понесли втрати від агресивної війни, що порушує їх право на повне відшкодування завданих збитків. Крім того, Закон не регулює питання відшкодування шкоди, завданої пошкодженням або знищенням рухомого майна, а також відшкодування завданої моральної шкоди та упущеної вигоди. Зазначене свідчить про потребу його удосконалення шляхом розширення предмету правового регулювання.

Актуальним залишається питання забезпечення під час реального відшкодування завданих збитків *справедливого і пропорційного* розподілу грошової компенсації за пошкоджені або знищені об'єкти нерухомого та рухомого майна, а також відшкодування моральної шкоди та упущеної вигоди, тому що, як є очевидним, стягнутих з РФ грошових коштів буде недостатньо для одночасного повного задоволення збитків усім особам, потерпілим від збройної агресії.

Справедливість – моральна категорія, що забезпечує гармонійність суспільних взаємовідносин і нерозривно пов'язана з ідеєю забезпечення прав людини. О. Скакун відносить справедливість до загальних принципів права [523, с. 424].

За змістом теорії справедливості Джона Роулза, істотною запорукою справедливості є чесність, що виражається в тому, щоб вирішувати справи інших як власні [4].

Т. Подковенко розглядає справедливість як одну з найважливіших проблем сучасності, що відображає доволі складні, неоднозначні діалектичні процеси суспільного розвитку і входить у цілісну систему загальнолюдських ідеалів та цінностей; як внутрішній зміст права, його внутрішнє наповнення. На думку дослідниці, справедливість є основою права та одним із базових, основоположних правових принципів; існування права без справедливості є доволі сумнівним, оскільки закон, в якому нівелюється принцип

справедливості стає неправовим, деспотичним, свавільним приписом влади, він вивищує владу над людиною, робить людину засобом для досягнення вузьких державницьких цілей; у цілісній системі правових цінностей справедливість займає ключове місце і відображає практичну сторону реалізації права як ефективного регулятора суспільних відносин, засобу, що має потужний людинотворчий потенціал [524, с. 13].

Як зазначається в юридичній літературі, запорукою справедливості є забезпечення консенсусу – тобто відкритого обговорення правової норми на стадії її ухвалення, яке ґрунтується на свободі думок і слова, а також практичне втілення досягнутого консенсусу. Консенсус може тривати не лише в процесі обговорення і утворення локальних норм, а й в процесі прийняття норм вищого правового порядку, адже в правовій державі за межами критики не можуть залишатися навіть норми конституції як основного закону [525, с. 90].

Різновидом справедливості є *соціальна справедливість*, що забезпечує ефективний соціальний розвиток суспільства.

За твердженням О. Агаркова, соціальна справедливість, насамперед, пов'язана з розподілом і перерозподілом благ, регулюванням ринково-господарських відносин, забезпеченням основних політичних, економічних та соціальних прав і свобод, соціальним захистом населення. Це означає відповідальність соціально-правової держави за участь індивіда у політиці, управлінні виробництвом, а також не лише за правові інститути, які охороняють життя, свободу, власність та інші права, але й за соціальні системи, від яких залежить людина, і особливо за економічну систему, розподіл суспільного продукту відповідно до принципу соціальної справедливості, за систему освіти та соціального забезпечення. Ця концепція вимагає від соціальної, правової держави не лише визначення певного правового порядку та його забезпечення, а й втручання в суспільні процеси з метою перерозподілу та соціального захисту, що передбачає застосування технології соціально-політичного маркетингу [526, с. 243].

Соціальна справедливість нерозривно пов'язана з *пропорційністю*, яка в загальному розумінні розглядається як співвідношення різних величин.

У господарському судочинстві принцип пропорційності розкривається як: потреба врахування судом завдання господарського судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними і публічними інтересами; врахування особливості предмета спору і ціни позову; складності справи та значення справи для сторін; часу необхідного для вчинення тих чи інших дій; розміру судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями.

В п. 39 рішення Європейського суду з прав людини у справі Серявін проти України зазначено, що принцип пропорційності – необхідність дотримання судами справедливого балансу між загальними інтересами суспільства та вимогою захисту основоположних свобод конкретної особи [527, с. 41–42].

Виходячи з наведеного, під пропорційністю в питанні розподілу грошової компенсації за пошкоджені або знищені на території України об'єкти нерухомого та рухомого майна, а також відшкодування моральної шкоди та упущеної вигоди слід розуміти потребу забезпечення балансу інтересів суспільства і конкретних осіб, які потерпіли від воєнної агресії з боку рф.

Так, згідно зі ст. 9 Закону № 2923-IX пріоритетне право на отримання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна мають: учасники бойових дій, особи з інвалідністю внаслідок війни, особи, визначені ч. 1 ст. 10, ч. 1 ст. 10¹ Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (1); особи, призвані на військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період (2); багатодітні сім'ї (3); особи з інвалідністю I та II груп.

При цьому пріоритетне право на отримання компенсації поширюється лише на один знищений об'єкт нерухомого майна на вибір отримувача компенсації.

Запропонований законодавцем порядок надання компенсації, в цілому відповідає засадам соціальної справедливості та пропорційності, оскільки

враховує не лише особливі потреби окремих соціально уразливих груп населення, але й сприяє формуванню переліку осіб, які потребують компенсації за збитки, завдані агресивною війною рф, в межах розумного строку, що, в свою чергу, гарантуватиме дотримання принципу правової визначеності у вирішенні цього питання.

7.3. Джерела відшкодування збитків

Після закінчення війни, виникне питання відшкодування збитків, завданих державі, а також суб'єктам господарювання та фізичним особам за рахунок коштів рф як держави-агресора.

За окремими повідомленнями з боку посадових осіб, в перші місяці після початку війни багато західних країн, які підтримали Україну в прагненні захистити свою незалежність, заблокували активи рф на суму близько 350 млрд дол. США, з метою їх спрямування в подальшому на відновлення економіки [528].

Очевидно, що зазначених коштів не вистачить на повне відновлення зруйнованої економіки та відшкодування усіх збитків, завданих як суб'єктам господарювання, так і звичайним людям (далі – збитки), у зв'язку з чим питання джерел формування фонду відшкодування збитків залишається доволі актуальним.

Одним із джерел відшкодування збитків можуть бути грошові кошти, отримані від реалізації активів держави-агресора, а також активів юридичних і фізичних осіб, пов'язаних з її правлячим режимом, розміщених на території України. Втім, в Україні досі відсутнє законодавство, що визначає правові основи пошуку таких активів і механізм їх конфіскації в дохід держави, що свідчить про актуальність обраної теми дослідження.

Статтею 41 Конституції України гарантовано непорушність права власності; примусове відчуження об'єктів права приватної власності допускається лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості; примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом [28].

За приписом ч. 1 ст. 321 Цивільного кодексу України право власності є непорушним; ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні [443].

Таким чином, недоторканність російських активів, розміщених на території України, гарантується Конституцією та Цивільним кодексом України, що значно ускладнює застосування процедури їх конфіскації, з метою спрямування отриманих від реалізації грошових коштів на відновлення зруйнованої економіки та відшкодування завданих збитків, втім не унеможлиблює вирішення вказаного питання за умови ухвалення спеціального законодавства.

З 2014 р. в Україні діє Закон «Про санкції», який прийнято з метою реагування на наявні та потенційні загрози національним інтересам і національній безпеці України, включаючи ворожі дії, збройний напад інших держав чи недержавних утворень, завдання шкоди життю та здоров'ю населення, захоплення заручників, експропріацію власності держави, фізичних та юридичних осіб, завдання майнових втрат та створення перешкод для сталого економічного розвитку, повноцінного здійснення громадянами України належних їм прав і свобод. Цей закон передбачає можливість блокування активів, що належать фізичним або юридичним особам, і стягнення їх в дохід держави. Пропозиції щодо застосування, скасування та внесення змін до санкцій виносяться на розгляд Ради національної безпеки та оборони України Верховною Радою України Президентом України, Кабінетом

Міністрів України, Національним банком України, Службою безпеки України. Рішення про застосування, скасування та внесення змін до санкцій щодо іноземної держави або невизначеного кола осіб певного виду діяльності (секторальні санкції) вводяться в дію Указом Президента України і є обов'язковими для виконання [529].

Таким чином, Закон застосовується до будь-яких наявних і навіть потенційних загроз національній безпеці і національним інтересам України, при цьому надає право застосування санкцій виключно Президенту України, яке реалізовується ним на підставі рішення Ради національної безпеки та оборони України, що носить рекомендаційний характер. Враховуючи масштаби та чисельність воєнних злочинів, скоєних представниками збройних сил рф і контрольованих нею приватних військових компаній, а також значний розмір завданих ними збитків, зрозуміло, що застосування механізму накладення санкцій, передбаченого Законом України «Про санкції», є недостатньо ефективним і тривалим у часі, а тому не дозволить забезпечити максимального повне відшкодування збитків у розумні строки.

Згідно із статтею 13 Закону № 2923-IX, джерелами фінансування компенсації за пошкоджені та знищені об'єкти нерухомого майна є: кошти державного (у тому числі Фонду відновлення майна та зруйнованої інфраструктури, Фонду ліквідації наслідків збройної агресії) та місцевих бюджетів (1); кошти міжнародних фінансових організацій, інших кредиторів та інвесторів (2); міжнародна технічна та/або поворотна чи безповоротна фінансова допомога (3); репарації або інші стягнення з рф; інші джерела, не заборонені законодавством України. Органи місцевого самоврядування можуть затверджувати місцеві програми та створювати фонди з метою надання компенсації та відновлення пошкоджених/знищених (зруйнованих) об'єктів нерухомого майна [522].

Таким чином, російські репарації розглядаються лише в якості одного із джерел відшкодування завданої агресором шкоди, при цьому не основного, що не відповідає засадам справедливості.

З метою вдосконалення механізму примусового вилучення активів рф на території України вбачається за доцільне передбачити на перспективу внесення доповнень до Кодексу адміністративного судочинства України, з метою запровадження ефективної судової процедури, здатної забезпечити швидкий розгляд справ про конфіскацію російських активів місцевими адміністративними судами за спрощеною процедурою, яка передбачатиме скорочені строки розгляду справ, ігнорування судового імунітету рф (що дозволить розглядати справи без повідомлення власника активів, які підлягають конфіскації в дохід України) і допуск судових рішень про конфіскацію російських активів до негайного виконання [530, с. 95–97].

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило запропонувати наукові підходи до формування системи теоретичних уявлень щодо напрямів утвердження ідеології соціальної справедливості в суспільстві на засадах правового регулювання економіки.

На підставі проведеного дослідження сформульовано наступні *основні висновки*:

1. Встановлено, що попри нормативно-правове закріплення принципу соціальної справедливості та наявність доктринальних підходів до розуміння його змісту, дотепер регулюючий потенціал зазначеного принципу не в повній мірі задіяний у процес правотворчої та правозастосовної діяльності. Наголошено, що практика прийняття несправедливих законів або судових рішень набуває поширення, проте це у переважній більшості випадків не отримує належної оцінки як з боку суб'єкта, який приймає такий акт, так і з боку уповноважених органів влади, які мали б забезпечити неухильне дотримання прав та свобод громадян. У зв'язку з цим відзначається, що розвиток правового регулювання відповідних сфер суспільних відносин відбувається у напрямі, що суперечить ідеології справедливості, пріоритизуючи форму над змістом правового регулювання.

За таких умов підвищується роль та значущість конституційного контролю, спрямованого на забезпечення утвердження правопорядку на засадах відповідності законів України та, у передбачених Конституцією України випадках, інших актів, вимогам Основного Закону України. Водночас наголошується на тому, що наступний конституційний контроль (щодо правових актів, які набрали чинності), що отримав поширення в Україні, переважно спрямований на створення передумов для усунення наслідків прийняття неконституційного акта. Адже одномоментного, із визнанням акта неконституційним, відновлення прав громадян не відбувається, що зумовлено

необхідністю доведення причинно-наслідкового зв'язку між прийнятим неконституційним актом та наявною матеріальною чи моральною шкодою, завданою правам та законним інтересам фізичних або юридичних осіб. Зазначений висновок узгоджується із наявною судовою практикою судів загальної юрисдикції та кореспондує ч. 3 ст. 152 Конституції України, згідно з якою матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку.

У зв'язку з цим обґрунтовується положення про доцільність впровадження у практику правотворчої діяльності попереднього конституційного контролю законопроектів, які мають системний характер для регулювання певних сфер суспільних відносин та є основоположними для забезпечення дотримання права та свобод людини та громадянина. Запропонований підхід сприятиме розвитку превентивних правових методів, спрямованих на запобігання випадкам прийняття законодавчих актів, що суперечать принципам права, які знайшли вияв у принципах правотворчої діяльності, встановлених Законом України «Про правотворчу діяльність» (ст. 3).

Реалізація зазначеної пропозиції потребуватиме внесення змін щонайменше до законів України «Про правотворчу діяльність», «Про Конституційний Суд України», Регламенту Верховної Ради України.

2. Соціально справедливі ідеї час від часу знаходять викривлене втілення у чинному законодавстві, що створює передумови для порушення принципів верховенства права та соціальної справедливості.

2.1. Зазначене продемонстровано на прикладі Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році» від 24.12.2015 № 909-VIII (далі – Закон № 909-VIII), внаслідок прийняття якого було підвищено ставки податку на доходи фізичних осіб з 15

до 18% з одночасним зниженням ставки податку на пасивні доходи з 20 до 18% (крім дивідендів).

Зокрема, доводиться те, що прийняття Закону № 909-VIII не забезпечило виконання завдання, передбаченого Стратегією подолання бідності, щодо перенесення основного податкового навантаження з груп населення з низькими і середніми доходами на заможні прошарки суспільства. Прийняття Закону № 909-VIII призвело до порушення принципів податкового законодавства, наведених у ст. 4 Податкового кодексу України, а саме соціальної справедливості і стабільності.

2.2. Додатково констатовано відхилення від дотримання принципів юридичної визначеності та легітимних очікувань як складових елементів принципу верховенства права, оскільки зміни до Податкового кодексу України, пов'язані із підвищенням ставки податку на доходи фізичних осіб, виходячи з назви Закону № 909-VIII, були спрямовані на забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році. За юридичною логікою ці зміни мали б бути обмежені 2016 роком і вже у 2017 році ставка податку на доходи фізичних осіб мала б бути зменшена до рівня, який існував до 1 січня 2016 року – моменту, коли набрав чинності Закон № 909-VIII.

Вказане бачення узгоджується з практикою Верховного Суду (постанова від 19.04.2022 у справі № 816/687/16), згідно з якою за надзвичайних обставин, які мають тимчасовий характер, з метою запобігання настанню невідворотних наслідків для економіки держави, не суперечитиме принципу верховенства права, а, відповідно, і ідеї соціальної справедливості, відступ від принципів галузевого законодавства, у даному випадку податкового.

Відтак, зміни ставки податку на доходи фізичних осіб у бік збільшення, які відбулися на підставі Закону № 909-VIII, можна було б визнати такими, що були здійснені у межах прийнятних відхилень від принципу верховенства права у разі наявності загальносуспільних потреб, вирішення яких не могло бути здійснене іншими методами та засобами (тобто передбачається

пропорційність таких заходів меті правового регулювання) та на певний період часу (темпоральність заходів).

3. Відзначається, що спроби визначення конституційності нормативно-правових актів лише із використанням юридично-формального підходу до розуміння сенсу та призначення принципу верховенства права у відриві від принципу соціальної справедливості призводять до генерування «абстрактного» – не пов'язаного з економікою – права.

3.1. Зокрема, вбачається за можливе визнати, що Конституційним Судом України (у рішенні від 28.08.2020 № 10-р/2020) було допущено тлумачення *принципу юридичної визначеності як складової принципу верховенства права у відриві від принципу соціальної справедливості у надзвичайний для країни період життя.*

Зокрема, було визнано неконституційними положення Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» (із змінами, внесеними Законом України від 13.04.2020 № 553-IX), якими було встановлено, що у квітні 2020 року та на період до завершення місяця, в якому відміняється карантин, установлений Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, заробітна плата, грошове забезпечення працівників, службових і посадових осіб бюджетних установ (включаючи органи державної влади та інші державні органи, органи місцевого самоврядування) нараховуються *у розмірі, що не перевищує 10 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня 2020 року.*

Водночас, слід наголосити, що у зазначеній справі не знайшли відтворення аргументи, наведені Конституційним Судом України у справі щодо офіційного тлумачення норм ч.ч. 1–3 ст. 95 Конституції України, якою серед іншого визначаються засади побудови бюджетної системи (зокрема, на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами) (рішення від 25.01.2012 № 3-рп/2012).

Доводиться, що висновки Конституційного Суду України, викладені у рішенні від 25.01.2012 № 3-рп/2012, могли б стати орієнтиром та правовою підвалиною для обґрунтування правомірності вжитих заходів щодо обмеження на законодавчому рівні максимального розміру виплат за рахунок бюджетних коштів працівникам, службовим і посадовим особам бюджетних установ (включаючи органи державної влади та інші державні органи, органи місцевого самоврядування) у період карантину.

Спираючись на методологічні підходи та висновки, сформульовані Конституційним Судом України у рішенні від 25.01.2012 № 3-рп/2012, обґрунтовано положення про те, що в умовах правового режиму воєнного стану держава може та повинна вживати заходів щодо встановлення максимального розміру виплат за рахунок бюджетних коштів працівникам, службовим і посадовим особам бюджетних установ (включаючи органи державної влади та інші державні органи, органи місцевого самоврядування).

4. Обґрунтовано, що сприяти справедливому розподілу національного багатства та зменшенню нерівності в суспільстві може людиноцентричний підхід, який має отримати закріплення у національному праві завдяки більш активному застосуванню у процесі формування правової політики принципу соціальної справедливості.

4.1. У зв'язку з цим обґрунтовано, що подібно тому, як на загальнодержавному рівні визнається існування двох видів прожиткового мінімуму (нормативний та фактичний), вбачається за можливе стверджувати про поступове формування в суспільстві сприйняття соціальної справедливості у двох вимірах – номінальному та реальному.

На даний час вбачається за можливе стверджувати про превалювання номінальної соціальної справедливості, яка лише задекларована на нормативно-правовому рівні як основа формування різних напрямів державної політики. Аргументовано положення про те, що досягнення реальної соціальної справедливості може бути забезпечено за умови інституціональної спроможності держави в особі уповноважених органів влади формувати

модель правового регулювання економічних відносин, здатну сприяти досягненню соціальних цілей, у тому числі із використанням синергетичних ефектів, які виникають внаслідок підвищення ефективності законодавства. Відповідно, важливого значення набуває завдання щодо забезпечення як ефективного використання публічних фінансів через механізм прямого витрачання бюджетних коштів (наприклад, публічні закупівлі) із послідовною більш глибокою та всеохоплюючою інтеграцією «горизонтальних» цілей, проголошених у Цілях сталого розвитку ООН до 2030 року, так і максимізації сталих та стійких соціальних ефектів у процесі задоволення потреб держави та територіальних громад із використанням низки правових конструкцій, спрямованих на стимулювання економічної активності суб'єктів господарювання та які не передбачають прямих витрат бюджетних коштів (наприклад, пільгове оподаткування та інші форми державної допомоги, форми державно-приватного партнерства, зокрема концесія, державна підтримка інвестиційних проєктів із значними інвестиціями, правовий режим Дія Сіті тощо).

Саме взаємообумовленість та взаємозалежність «горизонтальних» цілей державної політики, насамперед, соціальних та екологічних цілей, які формують інституціональну основу для сталого та стійкого розвитку суспільства, складають підґрунтя для подальшої інтенсифікації досліджень комплементарного зв'язку соціальної та екологічної справедливості, сучасного осмислення іманентного зазначеним вимірам справедливості цілепокладання щодо зменшення нерівності, що може бути досягнуто внаслідок використання «зелених» технологій, переходу на циркулярну модель економіки, низьковуглецеве виробництво та раціональне споживання.

Перспективність аналітичних досліджень, які висвітлюють проблематику поліфакторного впливу на виникнення та поглиблення нерівності у суспільстві, підтверджується Звітом про стратегічне передбачення за 2023 рік «Сталий розвиток і добробут людей в основі Відкритої стратегічної автономії Європи», підготовленому Європейською

Комісією спільно з Європейським Парламентом та Радою ЄС. Зокрема, у цьому документі наголошується на тому, що нерівність у доходах і багатстві тісно пов'язана з екологічною нерівністю та внеском у зміну клімату із ілюстрацією цього на прикладі питомої ваги викидів, які приходяться на найбагатших людей ЄС, а саме найбагатші 10% європейців викидають утричі більше на душу населення ніж решта [531].

Важливою слід визнати роль бізнесу у забезпеченні впровадження цінностей та ідеалів сталого розвитку, які передбачають раціоналізацію господарської діяльності таким чином аби забезпечувалось досягнення цілей соціальної та екологічної політики держави. З цією метою у ЄС вже запроваджено низку інструментів відстеження внеску суб'єктів господарювання у досягнення Цілей сталого розвитку ООН. Насамперед, аргументовано важливість імплементації у національне законодавство норм Директиви (ЄС) 2024/1760 з належної обачності у цілях корпоративної сталості (*Corporate Sustainability Due Diligence Directive*), якими покладається обов'язок на європейських і неєвропейських суб'єктів економічної діяльності, що працюють в ЄС, застосовувати належну обачність, у тому числі в усіх їхніх глобальних ланцюгах постачання, з метою виявлення і усунення несприятливих ризиків для прав людини та навколишнього середовища, які можуть виникнути під час їхньої діяльності всередині та за межами ЄС.

Наголошується на тому, що сприяти досягненню цілей Директиви (ЄС) 2024/1760 у ЄС покликані вимоги, встановлені в актах права ЄС щодо звітності із сталого розвитку. Зокрема, у ЄС відносини щодо звітування із сталого розвитку врегульовано Директивою (ЄС) 2022/2464 про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 537/2014, Директиви 2004/109/ЄС, Директиви 2006/43/ЄС і Директиви 2013/34/ЄС щодо корпоративної звітності із сталого розвитку та Делегованим Регламентом Комісії (ЄС) 2023/2772, що доповнює Директиву 2013/34/ЄС Європейського Парламенту і Ради щодо стандартів звітності із сталого розвитку.

Створення національної правової бази для формування та реалізації політики у сфері звітування із сталого розвитку підприємств, що передбачено Стратегією запровадження підприємствами звітності із сталого розвитку, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18.10.2024 № 1015-р, забезпечить імплементацію у національне законодавство норм вказаних актів права ЄС щодо звітування із сталого розвитку, створюючи тим самим підґрунтя для участі бізнесу у реалізації заходів, об'єднаних спільною ідеєю про забезпечення соціального добробуту людини та реалізації її права на безпечне довкілля.

4.2. Для перетворення у правову дійсність концепції держави соціального добробуту має бути забезпечено правовими методами створення необхідної та достатньої ресурсної бази. Зокрема, критеріями необхідної та достатньої ресурсної бази для утвердження у суспільстві ідеології соціальної справедливості можуть виступати державні соціальні стандарти та гарантії, дотримання яких визнається першочерговим завданням спільної соціальної політики на рівні ЄС.

Водночас, сучасна правова та соціально-економічна політика держави свідчать про обрання протилежних до ключових пріоритетів політики ЄС у соціальній сфері підходів щодо забезпечення функціональності та реального застосування державних соціальних стандартів та гарантій.

Зокрема, Бюджетною декларацією на 2025–2027 роки, схваленою постановою Кабінету Міністрів України від 28.06.2024 № 751, всупереч нормі ч. 1 ст. 10 Закону України «Про оплату праці» та ігноруючи вимоги Директиви 2022/2041 Європейського Парламенту та Ради від 19.10.2022 про адекватну мінімальну заробітну плату в ЄС, передбачається, що у 2025–2027 роках розмір мінімальної заробітної плати становитиме 8000 *грн*, що забезпечить досягнутий рівень гарантії з урахуванням значного підвищення у 2024 році (розділ «Державна політика щодо соціальних стандартів та гарантій, соціальна політика»).

Зазначена суперечлива візія методів та засобів реалізації бюджетної політики України на середньостроковий період знайшла подальший розвиток та закріплення у Законі України «Про Державний бюджет України на 2025 рік». Так, ст. 8 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» передбачає, що з 01.01.2025 розмір мінімальної заробітної плати залишиться незмінним, а саме на поточному рівні, який складає 8000 *грн* (у місячному розмірі) та 48 *грн* (у погодинному розмірі).

Вбачається, що порядок та умови встановлення, а також періодичність перегляду розміру мінімальної заробітної плати мають бути приведені у відповідність до Закону України «Про оплату праці» та Директиви 2022/2041, враховуючи ключове значення прожиткового мінімуму як одного з критеріїв, який береться до уваги під час встановлення та оновлення мінімальної заробітної плати, особливо у світлі коментарів Європейського комітету з соціальних прав до п. 1 ст. 4 Європейської соціальної хартії (переглянутої) та положень Конвенції Міжнародної організації праці № 131 про встановлення мінімальної заробітної плати з особливим урахуванням країн, що розвиваються.

Бюджетна декларація на 2025–2027 роки не передбачає перегляду як мінімальної заробітної плати, так і прожиткового мінімуму, що у середньостроковій перспективі створює передумови для зниження матеріального добробуту громадян та поглиблення бідності. Адже зменшення реальних доходів відбуватиметься за одночасного неминучого тиску інфляційних процесів і використання для розрахунку виплат у трудових відносинах та соціальних виплат розмірів мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму, що не корелюватимуть із поточним станом розвитку економіки держави.

Додатково у Бюджетній декларації на 2025–2027 роки фіскальними ризиками, з-поміж іншого, визнаються витрати на виконання рішень суду з пенсійних виплат та погашення заборгованості з пенсійних виплат за рішеннями суду, забезпечення виплати пенсій особам, які проживали на

окупованих територіях, після деокупації таких територій. За такого підходу, в цілому, ставиться під сумнів парадигма цінностей соціальної держави, якою визнається Україна на рівні Основного Закону.

4.3. В умовах правового режиму воєнного стану, зазнали змін державні соціальні гарантії у частині визначення їх розміру у разі їх застосування у якості певної розрахункової величини. Так, Законом України «Про Державний бюджет України на 2024 рік» закріплено норму, згідно з якою розмір мінімальної заробітної плати, який застосовується як розрахункова величина для обчислення виплат за рішеннями суду, визначено на рівні 1600 грн (ст. 8). Певні застереження щодо встановлення двох розмірів мінімальної заробітної плати, в залежності від функціонального призначення останньої, було висловлено Головним науково-експертним управлінням Апарату Верховної Ради України (лист № 16/03-2023/209829 від 25.09.2023) до проєкту Закону України «Про Державний бюджет України на 2024 рік» (№ 10000 від 15.09.2023).

Зазначене положення ст. 8 Закону України «Про Державний бюджет України на 2024 рік» не залишилося поза увагою Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який звернувся до Конституційного Суду України із конституційним поданням про визнання таким, що не відповідає Конституції України положення ч. 2 ст. 8 цього Закону.

4.4. Внаслідок триваючих військових дій та впровадження правового режиму воєнного стану, можна констатувати виникнення такого явища як «відкладеної у часі» справедливості, у тому числі соціальної справедливості, коли відновлення соціальних прав громадян України відтермінується на період після завершення війни, що зумовлено значним навантаженням на Державний бюджет України через витрати на забезпечення національної безпеки та оборони. Втім, важливим є те, що ущемлення соціальних прав є результатом прийняття нормативно-правових актів уповноваженими органами державної влади із різним ступенем відступу від принципу верховенства права, недотримання вимог щодо «якості» закону тощо.

Вказане може бути продемонстровано на прикладі рішення Конституційного Суду України від 03.04.2024 № 4-р(І)/2024, яким було визнано неконституційною ч. 3 ст. 54 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28.02.1991 № 796-ХІІ зі змінами. Зокрема, Конституційний Суд України дійшов висновку, що ч. 3 ст. 54 Закону № 796-ХІІ вчергове було порушено належний рівень соціального захисту та засадничий обов'язок держави щодо відшкодування завданої шкоди особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, що не відповідає ч. 1 ст. 3, ч. 2 ст. 8, ст. 16, ч. 3 ст. 22, ч. 1 ст. 46, ч. 1 ст. 50 Конституції України (пп. 4.5 п. 4 мотивувальної частини рішення).

В той же час зважаючи на складну фінансово-економічну ситуацію, спричинену умовами воєнного стану, посяганням на територіальну цілісність та державний суверенітет України, ураховуючи першочергову потребу забезпечення національної безпеки України для збереження справедливого балансу між інтересами особи та суспільства й уникнення надмірного навантаження на державний бюджет України, Конституційний Суд України відтермінував втрату чинності ч. 3 ст. 54 Закону № 796-ХІІ, встановивши, що зазначене має відбутися через три місяці з дня припинення чи скасування воєнного стану, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 № 64/2022 зі змінами (п. 2 резолютивної частини рішення).

5. Відзначається, що справедливий розподіл суспільного багатства між громадянами розглядається на державному рівні як ідеальний стан урегульованості соціально-економічних відносин, до якого тим не менш слід поступово наближатися, у тому числі шляхом реформування законодавства України на засадах верховенства права. Стверджується думка про те, що непослідовна державна політика щодо впровадження принципу соціальної справедливості значно знижує стандарти якості життя людини.

5.1. Аргументовано положення про те, що створюючи нестабільне майбутнє правового регулювання у сфері соціального захисту, держава тим самим запевняє громадян у неможливості забезпечення дотримання принципу верховенства права та, відповідно, справедливості в суспільстві. Недостатність з боку держави зусиль, спрямованих на створення передумов для утвердження в суспільстві правової визначеності як складової принципу верховенства права, наражає громадян на ризики невідомого та непрогнозованого для них майбутнього. Адже вибір, який здійснює громадянин у сфері соціально-трудова відносин за обставин станом на час прийняття рішення в умовах певного правового поля (вибір спеціальності з метою опанування у закладі вищої освіти, вибір на підставі отриманої кваліфікації подальшої професії, трудовий шлях із легітимним очікуванням на відповідний рівень соціального забезпечення, яке мало б бути очікувано релевантним вихідним умовам професійного вибору), через деякий час, у зв'язку із запроваджуваними державою змінами у правовому регулюванні зазначеної сфери відносин з мотивів погіршення фінансово-економічної ситуації чи інших, які наведено в обґрунтуваннях правової позиції Конституційного Суду України, може виявитися для громадянина невдалим рішенням, яке однак вже справило вплив на його життя.

Звісно, передбачити на багато років наперед стан розвитку законодавства є складно виконуваним, але можливим завданням, якщо в основу законотворчої роботи у соціальній сфері з самого першого етапу закладатимуться права та законні інтереси людини, заради захисту яких має діяти держава, а не сприйняття суспільства як надвитратної статті бюджетних видатків. Зазначене має у певній мірі створити передумови для законотворчої дисципліни та змусити державу виважено підходити до прийняття рішень, від наслідків яких неможна буде відмовитися шляхом обмеження соціально-економічних прав громадян, що суперечить Конституції України.

Одним із наріжних каменів на цьому шляху визнається непослідовність законотворчої практики та казуїстичність діяльності Конституційного Суду

України у частині невинуватеного розширення обсягу та змісту повноважень Кабінету Міністрів України, зокрема, у сфері реалізації соціальної політики, що закладає підґрунтя для виникнення суперечностей з принципом верховенства права, змістовними елементами якого, серед іншого, виступають правова визначеність та, як логічне продовження останньої, вимога «якості закону».

5.2. Встановлено, що попри багату практику Європейського суду з прав людини та всебічні розробки принципу верховенства права та висвітлення його ролі у забезпеченні справедливого правотворення та правозастосування, вітчизняний досвід діяльності Конституційного Суду України щодо розгляду групи справ, присвячених соціальним питанням, переконує у наявності розбіжностей поглядів останнього на застосування ключових підходів до сприйняття суті основоположних правових категорій, яким, зокрема, виступає верховенство права. Неприпустимими слід визнати дії законодавця, коли до актів законодавства України після визнання окремих змін неконституційними вносяться нові зміни, відтворюючи суть та часом майже дослівно зміст правової норми, яка попередньо була визнана такою, що не відповідає Конституції України.

5.3. Доводиться, що практика діяльності Конституційного Суду України часом стає джерелом створення вразливостей та їх подальшого перетворення у загрози (зокрема, соціальному добробуту громадян України) через суперечливе вирішення справ, предметом яких є питання про відповідність актів чинного законодавства України приписам конституційно-правових норм щодо змісту та обсягу прав і свобод, зокрема, у соціально-економічній сфері. Еволюційний розвиток правових позицій Конституційного Суду України засвідчує, що спочатку отримували визнання факти недотримання конституційних прав громадян України у соціально-економічній сфері (у частині зупинення дії норм законів України, якими встановлювались пільги, компенсації чи інші форми соціальних гарантій), а згодом, навпаки, спостерігалось утвердження концепції про право держави, виходячи з

існуючих фінансово-економічних можливостей, вирішувати соціальні питання на власний розсуд.

Слід відзначити, що монографічне дослідження містить й інші не менш цікаві наукові положення, які заслуговують на увагу й можуть стати підґрунтям для подальших наукових розвідок проблематики визначення теоретико-правових засад утвердження соціальної справедливості в суспільстві на засадах правового регулювання економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аристотель. Політика: [витяги]. Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. К.: Книги для бізнесу / упоряд.: С. Головатий, М. І. Козюбра, О. Сироїд, 2008. С. 90–129.
2. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Шемшученко Ю.С. (відп. ред.) та ін. К.: Укр. енцикл., 1998. Т. 5: П–С. 2003. 736 с.
3. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text>.
4. Rawls J. A Theory of Justice. Revised edition. London: Oxford University Press, 1999. 538 p.
5. Press release. Daron Acemoglu, Simon Johnson, James A. Robinson. They have helped us understand differences in prosperity between nations. *The Nobel Prize*. URL: <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2024/press-release/> (дата звернення: 15.10.2024).
6. Цілі сталого розвитку: Україна: національна доповідь, 2017. *Представництво ООН в Україні*. URL: <https://ukraine.un.org/uk/49413-2017-nacionalna-dopovid-cili-stalogo-rozvitku-ukraina> (дата звернення: 20.09.2024).
7. Геєць В.М., Близнюк В.В., Никифоров О.І. Актуальні аспекти політики соціальної якості в постконфліктній економіці України. *Економіка України*. 2022. № 6. С. 3–22. DOI: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.06.003>.

8. Лібанова Е.М. Надмірна соціально неприйнятна нерівність: головний виклик для українського суспільства. *Вісник Національної академії наук України*. 2017. № 5. С. 22–25.
9. Прийма С.В. Справедливість при тлумаченні права: огляд аспектів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 4 (87). С. 66–76.
10. Atkinson, Anthony B. Inequality: what can be done? Working Paper (2). International Inequalities Institute, London School of Economics and Political Science, London, UK. 2015. URL: <http://eprints.lse.ac.uk/101810/> (дата звернення: 20.09.2024).
11. Amartya Sen. The Idea of Justice. The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, Massachusetts, 2009. 496 p.
12. Joseph Stiglitz, Michael Rothschild. Some Further Results on the Measurement of Inequality. *Journal of Economic Theory*. 1973. № 6 (2). P. 188–204.
13. Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи: кол. моногр. / НАН України, Секція суспільних і гуманітарних наук. Київ, 2019. 350 с.
14. Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості: Національна доповідь / кер. авт. колективу Е.М. Лібанова / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. 412 с.
15. Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / ред. кол.: С.І. Пирожков, Ю.П. Богуцький, Е.М. Лібанова, О.М. Майборода та ін. ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. К.: НАН України, 2017. 336 с.
16. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році: Закон України від 24.12.2015 р.

- № 909-VIII. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-19#Text>.
17. Стратегія подолання бідності: затверджена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.03.2016 р. № 161-р. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-2016-p#Text>.
18. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році: проект Закону України реєстр. № 3688 від 22.12.2015. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57512.
19. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.
20. План заходів на 2016-2017 роки з реалізації Стратегії подолання бідності, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 08.08.2016 № 573-р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2016-%D1%80#Text>.
21. Рішення Конституційного Суду України від 26.03.2020 № 6-р/2020 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого положення пункту 26 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-20#Text>.
22. Постанова Верховного Суду від 19.04.2022 у справі № 816/687/16 (адміністративне провадження № К/9901/33796/20). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104044775> (дата звернення: 15.09.2024).

23. Рішення Конституційного Суду України від 28.08.2020 № 10-р/2020 у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік»». *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-20#Text>.
24. Про Державний бюджет України на 2020 рік: Закон України від 14.11.2019 № 294-IX. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/294-20#Text>.
25. Про захист населення від інфекційних хвороб: Закон України від 06.04.2000 № 1645-III. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text>.
26. Інфляційний звіт Національного банку України (липень 2024 року). *Офіційний веб-сайт Національного банку України.* URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2024-Q3.pdf?v=9 (дата звернення: 15.09.2024).
27. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>.
28. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.

29. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
30. Рішення Конституційного Суду України від 25.01.2012 № 3-рп/2012 у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12#Text>.
31. Рішення Конституційного Суду України від 27.11.2008 № 26-рп/2008 у справі за конституційним поданням Кабінету Міністрів України про офіційне тлумачення положення частини другої статті 95 Конституції України та словосполучення «збалансованість бюджету», використаного в частині третій цієї статті (справа про збалансованість бюджету). *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v026p710-08#Text>.
32. Рішення Конституційного Суду України від 26.12.2011 № 20-рп/2011 у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік». *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11#Text>.
33. Устименко В.А., Джабраїлов Р.А. Особливості здійснення розподілу доходів в Україні: сучасний стан та перспективи реформування. *Другі наукові читання пам'яті академіка В.К. Мамутова* (м. Київ, 3 липня

- 2020 р.). Наук. ред. В.А. Устименко. Київ: НАН України; ДУ «ІСПД імені В.К. Макутова НАН України», 2020. С. 8–21.
34. Добровільний національний огляд щодо Цілей сталого розвитку в Україні. *Офіційний веб-портал Міністерства економіки України*. URL: <https://ukraine.un.org/uk/151096-dobrovilnyu-natsionalnyu-ohlyad-shchodo-tsiley-staloho-rozvytku-v-ukrayini> (дата звернення: 15.09.2024).
35. Earnings statistics. *European Commission. Eurostat*. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Earnings_statistics#General_overview (дата звернення: 16.09.2024).
36. Рабінович П.М., Рабінович С.П., Панкевич О.З. Пошук верховенства права як балансування соціальних інтересів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 3. С. 15–35.
37. Рабінович П.М., Луців О.М., Добрянський С.П., Панкевич О.З., Рабінович С.П. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики. Львів: Сполом, 2016. 200 с.
38. Цвік М.В. Фундаментальні проблеми теорії права. *Антологія української юридичної думки*. В 10 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. К.: Вид. Дім «Юридична книга». 2005. Т. 10: Юридична наука незалежної України. С. 49–63.
39. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: монографія / У двох книгах / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка; [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.] / Книга перша: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / Відп. ред. Н.М. Оніщенко. К.: Вид-во «Юридична думка», 2008. 344 с.
40. Козюбра М.І. Правовий закон: проблема критеріїв. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2/3 (33/34). С. 83–96.
41. Головатий С.П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.01 – «теорія

- та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2008. 51 с.
42. Погребняк С.П. Верховенство права в Україні: передумови та перспективи. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 29–36.
43. Братасюк М., Росоляк О. Співвідношення принципу верховенства права та принципу законності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. Вип. 1 (13). С. 11–17.
44. Burgess P. The rule of law: beyond contestedness. *Jurisprudence*. 2017. Vol. 8. Issue 3. P. 480–500.
45. Buyse A., Fortin K., Leyh B. M., Fraser, J. The Rule of Law from Below – A Concept Under Development. *Utrecht Law Review*. 2021. Vol. 17(2). P. 1–7.
46. Wolthuis B. Principles of economic union: An extension of John Rawls's theory of justice. *Eur Law J*. 2017. Vol. 23. № 6. P. 454–466.
47. Dominique Clément Human rights or social justice? The problem of rights inflation, *The International Journal of Human Rights*. 2018. Vol. 22:2. P. 155–169.
48. Shinar A. One rule to rule them all? Rules of law against the rule of law. *The Theory and Practice of Legislation*. 2017. Vol. 5(2). P.149–170.
49. Goubin S., Hooghe M. The Effect of Inequality on the Relation Between Socioeconomic Stratification and Political Trust in Europe. *Soc Just Res*. 2020. Vol. 33. P. 219–247.
50. Marens R. Returning to Rawls: Social Contracting, Social Justice, and Transcending the Limitations of Locke. *J Bus Ethics*. 2007. Vol. 75. P. 63–76.
51. Timmermann C. Contributive Justice: An Exploration of a Wider Provision of Meaningful Work. *Soc Just Res*. 2018. Vol. 31. P. 85–111.

52. Dima B., Barna F., Nachescu M.-L. Does rule of law support the capital market? *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*. 2018. Vol. 31. Issue 1. P. 461–479.
53. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): Монографія. Х.: Право, 2008. 240 с.
54. Мінімальна заробітна плата збільшиться, але не доросте до прожиткового мінімуму. *Закон і бізнес*. URL: <https://zib.com.ua/ua/156262.html> (дата звернення: 22.09.2024).
55. Libanova E. Minimum subsistence level in the social policy of the poor countries of Europe: the case of Ukraine. *Economic Annals-XXI*. 2020. Vol. 182 (3-4). С. 117–125. DOI: <https://doi.org/10.21003/ea.V182-12>.
56. Рішення Конституційного Суду України від 20.03.2002 № 5-рп/2002 у справі за конституційними поданнями 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 58, 60 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пунктів 2, 3, 4, 5, 8, 9 частини першої статті 58 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» і підпункту 1 пункту 1 Закону України «Про деякі заходи щодо економії бюджетних коштів» (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій). *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-02#Text>.
57. Рішення Конституційного суду України від 09.07.2007 № 6-рп/2007 у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 29, 36, частини другої статті 56, частини другої статті 62, частини першої статті 66, пунктів 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 статті 71, статей 98, 101, 103, 111 Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» (справа про соціальні гарантії громадян). *Офіційний вісник України*. 2007. № 52. Ст. 2132.

58. Рішення Конституційного суду України від 22.05.2008 № 10-рп/2008 у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 65 розділу I, пунктів 61, 62, 63, 66 розділу II, пункту 3 розділу III Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» і 101 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 67 розділу I, пунктів 1-4, 6-22, 24-100 розділу II Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України). *Офіційний вісник України*. 2008. № 38. Ст. 1272.
59. Рішення Конституційного суду України від 08.09.2009 № 19-рп/2009 у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 10 Постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання соціального захисту окремих категорій громадян». *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-09#Text>.
60. Окрема думка судді Конституційного Суду України Лилака Д.Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nc03d710-12#Text>.

61. Рішення Конституційного суду України від 14.07.2021 № 1-р/2021 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text>.
62. Доповідь Венеційської комісії № 512/2009 «Верховенство права», яка схвалена на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25-26 березня 2011 року). *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.
63. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві: Науково-методичний посібник для суддів. 3-тє вид., допов. К.: ВАІТЕ, 2020. 276 с.
64. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Веренцов проти України» (Заява № 20372/11) від 11.04.2013. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_945#Text.
65. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22.10.1993 № 3551-XII. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>.
66. Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»: Закон України від 25.12.1998 № 367-XIV. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/367-14#Text>.
67. Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України: Закон України від 28.12.2007 № 107-VI. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/107-17#Text>.
68. Про внесення змін до деяких законів України щодо разової грошової виплати ветеранам війни та жертвам нацистських переслідувань: Закон

- України від 20.03.2023 № 2983-IX. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2983-20#n7>.
69. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо впорядкування процедури надання статусів (їх категорій) ветеранам» реєстр. № 9637 від 21.08.2023. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42571>.
70. Чому потрібно відкликати законопроект про статус ветеранів війни: заява громадських організацій. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/08/22/7416660/> (дата звернення: 23.08.2024).
71. Рішення Конституційного суду України від 22.05.2018 № 5-р/2018 у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text>.
72. Окрема думка судді Конституційного Суду України Касмініна О.В. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na05d710-18#n23>.
73. Моніка Смуш-Кулеша, Анаїт Манасян, Алла Федорова Тренінгова програма для суддів: Європейська соціальна хартія та практика Європейського комітету з соціальних прав. Лютий 2021. *Рада Європи*.

- URL: <https://rm.coe.int/15-training-for-judges-ukr-soft-3/1680a39c12> (дата звернення: 29.08.2024).
74. Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої): Закон України від 14.09.2006 № 137-V. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137-16#Text>.
75. Моніка Смуш-Кулеша, Алла Федорова Стандарти Ради Європи та практика Конституційного і Верховного Судів України щодо обмеження соціального забезпечення. Червень 2021. *Рада Європи*. URL: <https://rm.coe.int/soft-c-uk-1-/1680a33520> (дата звернення: 30.08.2024).
76. Клименко І.М. Моделі державного регулювання корпоративної соціальної відповідальності. *Вісник НАДУ. Серія «Державне управління»*. 2019. № 4(95). С. 105–112.
77. Герасіна Л.М., Місютіна В.І. Реалізація принципу соціальної відповідальності в Україні: соціолого-правовий вимір. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Політологія*. 2012. № 2(12). С. 269–286.
78. *Результати соціологічного опитування, що проводилося соціологічною службою Центру Разумкова, щодо оцінки громадянами ситуації в країні та дій влади, довіри до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів (січень 2024 р.)*. *Разумков Центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-sichen-2024r> (дата звернення: 30.08.2024).
79. Пилипенко Г.М. Соціальна справедливість у світовій економіці: одвічний конфлікт держави і ринку. *Економічний вісник*. 2017. № 4. С. 9–15.
80. Жовновата В.О. Соціальна справедливість як концепт. *ВІСНИК НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2012. Випуск №3. С. 16–22.

81. Димова О.В. Модернізація українського суспільства в контексті формування нових поглядів на соціальну справедливість. *Політикус: наук. журнал*. 2020. № 5. С. 50–55.
82. Дворкін Роналд. Серйозний погляд на права. пер. А. Фролкін. К.: Основи, 2000. 520 с.
83. Michael J. Sandel. Justice: What's The Right Thing To Do? Penguin, 2010. 320 p.
84. Сокурєнко В.В. Роль соціальної справедливості в розбудові правової соціальної держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12. МВС України, Нац.акад. внутр. справ України. Київ, 2002. 18 с.
85. Федіна Н.В. Концепція соціальної справедливості в теорії держави і права. *Правові новели: науковий юридичний журнал*. 2018. № 4. С. 66–72.
86. Кравцов О.О. Соціальна справедливість та її врахування в економічній політиці. *Економіка та підприємництво*. 2019. № 4(109). С. 8–12.
87. Федіна Н.В. Соціальна справедливість та її нормативне закріплення в діяльності правозастосовних органів держави. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 4. С. 165–170.
88. Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством (заключний звіт). Соціологічна асоціація України. Харків, 2018. 277 с.
89. Лібанова Е.М. Новий підхід до боротьби з бідністю: методи дослідження, результати, уроки для України. *Вісник Національної академії наук України*. 2019. № 12. С. 43–53.
90. Клименко І.М. Корпоративна соціальна відповідальність в контексті цілей сталого розвитку. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2018. № 8. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1292> (дата звернення: 01.10.2024).

91. Шаповалова О.В. Адаптація господарського законодавства до вимог ЄС щодо сталого розвитку. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2016. № 32. С. 25–40.
92. Петрова Л.В. До оновленого право світогляду (роздуми над книгою професора Володимира Селіванова). *Юридичний вісник України*. 2002. 12–18 жовтня. С. 7.
93. Гриненко А.М. Соціальна справедливість як ключовий принцип у реалізації соціальної політики держави. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]*. Сер.: Педагогіка. 2009. Т. 112. Вип. 99. С. 104–107.
94. Конференція «Справедлива відбудова: Якою буде Україна після війни», 22-23.10.2022. URL: <https://commons.com.ua/uk/conference-reconstruction-justice-post-war-ukraine/> (дата звернення: 01.10.2024).
95. Димова О.В. Модернізація українського суспільства в контексті теорії справедливості Джона Ролза. *Політикус: наук. журнал*. 2020. № 3. С. 19–23.
96. Самохвалов В.В. Законність і справедливість: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2006. 18 с.
97. Євдокименко Р.І. Соціально-економічний зміст категорії «справедливість» в умовах трансформацій сучасного суспільства. *Проблеми соціальної роботи*. 2012. № 1(1). С. 114–122.
98. Загоруйчик А. Кліматичний саміт COP26: екологічні амбіції та головні висновки першого тижня. *Економічна правда*. 8 листопада 2021. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/11/8/679502/> (дата звернення: 30.08.2024).
99. Кудлаєнко С.В. Основні концепти державної соціальної політики в умовах трансформаційної економіки. *Ефективна економіка*. 2017.

- № 12. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=6514> (дата звернення: 30.08.2024).
100. Пилипенко Г.М. Соціальна справедливість: сутність, концепції та місце у ліберальному проекті України. *Академічний огляд*. 2013. № 1. С. 24–31.
101. Студінський В. Питання соціальної справедливості у контексті соціальної політики. *Україна: аспекти праці*. 2009. № 1. С. 13–16.
102. Карамішев Д.В. Концепція інноваційних перетворень: міжгалузевий підхід до реформування системи охорони здоров'я (державно-управлінські аспекти): [Монографія]. Х.: Видво ХарПІ НАДУ «Магістр», 2004. 304 с.
103. OECD/European Union. Health at a Glance: Europe 2022: State of Health in the EU Cycle. OECD Publishing, Paris. 2022. DOI: <https://doi.org/10.1787/507433b0-en>.
104. Парубчак І.О. Радух Н.Б. Реалізація державної політики у галузі охорони здоров'я в період викликів пандемії COVID-19 в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2021. Том 32(71). № 1. С. 42–46. DOI: <https://doi.org/10.32838/TNU-2663-6468/2021.1/09>.
105. Пашков В.М. Право на здоров'я за умов перехідного правосуддя: яскравість і бідність української цивілістики. *Медичне право*. 2023. № 2(32). С. 40–46.
106. Європейська програма роботи, 2020–2025: Спільні дії для міцнішого здоров'я. Копенгаген: Європейське регіональне бюро ВООЗ; 2021. 64 с.
107. Рішення Конституційного Суду України від 22.09.2005 № 5-рп/2005 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними

- ділянками). *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05/page#Text>.
108. Петришин О.В., Погребняк С.П., Смородинський В.С. та ін. Теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів. Харків: Право, 2015. 368 с.
109. Бабич І.Г. Визначення місця принципу справедливості в сучасній системі принципів права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 59. С. 191–197.
110. Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine. URL: <https://rm.coe.int/168007cf98> (дата звернення: 20.09.2024).
111. Карамішев Д.В., Удовиченко Н.М. Основні принципи функціонування системи охорони здоров'я в контексті загальнолюдських цінностей соціальної держави. Медичне право України: правовий статус пацієнтів в Україні та його законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми і перспективи вдосконалення). Матеріали II Всеукраїнської науково практичної конференції 17–18 квітня 2008 року, [упоряд. І.Я. Сенюта, Х.Я. Терешко]. Львів: Львівський Обласний Благодійний Фонд, 2008. С. 129–136.
112. ВООЗ. Основні документи. Статут Всесвітньої організації охорони здоров'я. Вид. 48е. Італія, 2014. 273 с.
113. Чехун В.Ф., Россильна О.В. Сучасні драйвери медицини майбутнього в Україні: соціально-правовий аналіз. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. №2. С. 142–159. DOI: 10.31359/1993-0909-2023-30-2-142.
114. Терешкевич Г. Аналіз державної політики реформування системи охорони здоров'я на засадах біоетики. *Літопис Волині. Всеукраїнський*

- науковий часопис. 2022. Чис. 27. С. 279–291.
DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.46>.
115. State of Health in the EU. Country Health Profile 2021. *OECDiLibrary*.
URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/social-iss> (дата звернення: 07.09.2024).
116. Солоненко І., Сабліна Л., Єна А. Наукові засади перебудови управління та фінансування у сфері охорони здоров'я. *Вчені записки Університету «Крок»*. 2020. № 3(59). С. 155–164.
117. Pires I.M., Denysyuk H.V., Villasana M.V., Sá J., Lameski P., Chorbev I., Zdravevski E., Trajkovik V., Morgado J. F., Garcia N.M. Mobile 5P-Medicine Approach for Cardiovascular Patients. *Sensors*. 2021. № 21. 6986.
DOI: <https://doi.org/10.3390/s21216986>.
118. Cohen B.-F. 5P Medicine – A revolution for age-related diseases. 20.07.2022. URL: <https://starkage.com/en/5p-medicine-a-revolution-for-age-related-diseases/> (дата звернення: 20.09.2024).
119. Cohn E., Henderson G., Appelbaum P. et al. Distributive justice, diversity, and inclusion in precision medicine: what will success look like? *Genet Med*. 2017. № 19. P. 157–159. DOI: <https://doi.org/10.1038/gim.2016.92>.
120. Терзі О.О. Перспективні напрями правового регулювання у сфері охорони здоров'я: через призму персоніфікованої медицини. *Організаційно-правові та соціально-економічні засади функціонування системи громадського здоров'я в Україні: колективна монографія*. Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2021. С. 45–54.
121. The Bioeconomy to 2030. Designing a policy agenda. *OECD publishing*. 2009. 326 p. URL: <http://www.sourceoecd.org/generaleconomics/9789264038530> (дата звернення: 20.09.2024).
122. Россильна О.В. Щодо економічної доцільності впровадження правової моделі персоналізованої медицини в Україні. *Інтеграція науки та бізнесу у відновленні національної економіки: вибір моделей та*

- механізму реалізації*. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Чернігів, 27 грудня 2022 року). Чернігів: ГО «Науково-освітній інноваційний центр суспільних трансформацій», 2022. С. 37–39. URL: <https://reicst.com.ua/asp/article/view/399> (дата звернення: 20.09.2024).
123. Thomas Patrick Burke. The Origins of Social Justice: Taparelli d’Azeglio. Intercollegiate Studies Institute (ISI), Intercollegiate Review, October 8, 2014. URL: <https://isi.org/the-origins-of-social-justice-taparelli-dazeglio/> (дата звернення: 20.09.2024).
124. Aquinas’ Moral, Political, and Legal Philosophy. Stanford Encyclopedia of Philosophy. First published Dec. 2, 2005, substantive revision Mar. 16, 2021. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/aquinas-moral-political/#SuprMoraPrin> (дата звернення: 03.10.2024).
125. Санченко А.Є. Міжнародні та європейські правові засади втілення принципу соціальної справедливості в економічні відносини: *Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи*: кол. моногр. НАН України, Секція суспільних і гуманітарних наук. Київ, 2019. 350 с.
126. Декларація соціального прогресу та розвитку, прийнята Резолюцією 2542 (XXIV) Генеральної Асамблеї ООН від 11 грудня 1969 року. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-social-progress-and-development> (дата звернення: 29.09.2024).
127. John Rawls, Justice as Fairness: Political not Metaphysical. Philosophy and Public Affairs, vol. 14, No. 3, 1985. pp. 223-251.
128. David Miller, Principles of Social Justice. Harvard University Press, 2001. 352 p.
129. Mona Khechen, Social Justice: Concepts, Principles, Tools and Challenges. UN Economic and Social Commission for Western Asia (ESCWA), New York, 16 December 2013. URL:

- <https://digitallibrary.un.org/record/1324339?v=pdf> (дата звернення: 27.09.2024).
130. Corporate Finance Institute's Guide to Social Justice. URL: <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/esg/social-justice/>; The Five Principles of Social Justice Explained. Minutehack, Feb 10, 2023. URL: <https://minutehack.com/news/the-five-principles-of-social-justice-explained> (дата звернення: 25.09.2024).
131. David M., Smith. Geography and Social Justice. Oxford, UK; Cambridge, Mass., USA: Blackwell, 1994. 325 p.
132. Roger Lee and David M. Smith (eds.). Geographies and Moralities: International Perspectives on Development, Justice and Place. Wiley-Blackwell, 2004. 336 p.
133. Сабадуха М. Соціальна справедливість як підґрунтя формування громадянського суспільства: соціально-філософський аналіз: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03. Житомирський державний університет імені Івана Франка. Житомир, 2018. 235 с.
134. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року: Резолюція 70/1 Генеральної Асамблеї ООН від 25 вересня 2015 року (A/RES/70/1). URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/Agenda2030_UA.pdf (дата звернення: 25.09.2024).
135. Mark C. Suchman. Managing legitimacy: Strategic and institutional approaches. *Academy of Management Review*, 20(3), 1995. Pp. 571–610. URL: https://www.researchgate.net/publication/273070350_Managing_Legitimacy_Strategic_and_Institutional_Approaches_Academy_of_Management_Review_20_571-611 (дата звернення: 20.09.2024).
136. George Kell and John Ruggie. Global Markets and Social Legitimacy: The Case of the 'Global Compact', paper presented at the conference «Governing the Public Domain beyond the Era of the Washington Consensus? Redrawing

- the Line Between the State and the Market», York University, Toronto, Canada, 4-6 November 1999.
137. Howard R. Bowen. *Social Responsibilities of the Businessman*. New York: Harper & Row, 1953.
138. Archie B. Carroll. The pyramid of corporate social responsibility: toward the moral management of organizational stakeholders. *Business Horizons*. July/August 1991. Pp. 39–48.
139. Archie B. Carroll, Kareem M. Shabana. The Business Case for Corporate Social Responsibility: A Review of Concepts, Research and Practice. *International Journal of Management Reviews*, Wiley. Online Library, 2010. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1468-2370.2009.00275.x> (дата звернення: 28.09.2024).
140. ILO, World Commission on the Social Dimension of Globalization. *A Fair Globalization: Creating Opportunities for All*. Report, 2004. URL: <https://www.ilo.org/publications/fair-globalization-creating-opportunities-all>; https://webapps.ilo.org/public/libdoc/ilo/2004/104B09_19_engl.pdf (дата звернення: 02.10.2024).
141. Декларація МОП про соціальну справедливість у цілях справедливої глобалізації, прийнята Міжнародною конференцією праці на її 97-й сесії, Женева, 10 червня 2008 р. URL: https://www.oitinterfor.org/sites/default/files/edit/docref/globaliz_0.pdf (дата звернення: 02.10.2024).
142. Федотова І.В., Бочарова Н.А. Формування моделі концепції сталого розвитку життєздатного автотранспортного підприємства: *Економіка транспортного комплексу*. 2022. Вип. 40. С. 110–131. DOI: <https://doi.org/10.30977/ЕТК.2225-2304.2022.40.110>.
143. Michael E. Porter and Mark R. Kramer. *Strategy and Society: The Link Between Competitive Advantage and Corporate Social Responsibility*. Harvard Business Review, December 2006. URL: <https://hbr.org/2006/12/strategy-and-society-the-link-between-competitive->

- advantage-and-corporate-social-responsibility (дата звернення: 25.09.2024).
144. Зосименко Т.І. Соціальна сенсibilізація бізнесу як мейнстрим сучасного економічного розвитку: *Вісник Чернігівського державного технологічного університету. Серія «Економічні науки»*. 2014. № 1(72). С. 17–22.
145. Social Legitimacy. Encyclopedia of Sustainable Management Reference work entry. Springer Link. URL: https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-3-031-25984-5_678 (дата звернення: 20.09.2024).
146. Рахманов О. Стан та динаміка соціальної легітимації підприємництва: *Віче*. Наукова бібліотека № 22, листопад 2006. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/388/> (дата звернення: 22.09.2024).
147. ISO 26000 Guidance Standard on Social Responsibility, 2010. 106 p. URL: <https://www.iso.org/standard/42546.html> (дата звернення: 23.09.2024).
148. Alexander Dahlsrud. How corporate social responsibility is defined: an analysis of 37 definitions. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*. Wiley. Online Library, 2006. URL: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/csr.132/abstract> (дата звернення: 03.10.2024).
149. Masato Abe. Developments in the concept of corporate social responsibility (CSR): From Corporate Social Responsibility to Corporate Sustainability. *Moving the Agenda Forward in Asia and the Pacific*, United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific, Book Series: ESCAP Studies in Trade and Investment, 2013. pp. 9-26. URL: <https://doi.org/10.18356/9eb8132c-en> URL: https://www.academia.edu/15211544/CHAPTER_II_DEVELOPMENTS_IN_THE_CONCEPT_OF_CORPORATE_SOCIAL_RESPONSIBILITY_CSR (дата звернення: 24.09.2024).

150. Barbara W. Altman. Corporate Community Relations in the 1990th: A Study in Transformation. Dissertation Abstract. Business and Society, Vol. 37 No. 2, June 1998, pp. 221-227. Sage Publications, Inc. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/000765039803700205> (дата звернення: 28.09.2024).
151. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions «A renewed EU strategy 2011-14 for Corporate Social Responsibility» (COM/2011/0681 final). *Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52011DC0681> (дата звернення: 30.09.2024).
152. Керівні принципи ООН з питань бізнесу та прав людини: Імплементация Рамкової програми ООН «Захист, повага та засоби захисту прав», схвалені Резолюцією 17/4 Ради ООН з прав людини від 16 червня 2011 р. URL: http://www.iepd.kiev.ua/?page_id=8524 (дата звернення: 04.10.2024).
153. Шон Ліз. Навчальний посібник з належної обачності щодо прав людини. ПРООН. Бізнес та права людини в Азії. 2021. 75 с. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/navchalnyy-posibnyk-z-nalezhnoyi-obachnosti-shchodo-prav-lyudyny> (дата звернення: 27.09.2024).
154. Поглиблена процедура належної обачності щодо прав людини для бізнесу за несприятливих обставин, спричинених конфліктом: Посібник. Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй, Нью-Йорк, Сполучені Штати Америки, 2022. 61 р. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-09/B%20BHR_hHRDD_revised_ENG-UKR-2-web.pdf (дата звернення: 02.10.2024).

155. OECD Due Diligence Guidance for Responsible Business Conduct. Sector-specific due diligence. URL: <https://mneguidelines.oecd.org/due-diligence-guidance-for-responsible-business-conduct.htm> (дата звернення: 04.10.2024).
156. Sanchenko A. Human Rights Due Diligence in Europe and its Potential for Ukraine's Recovery. In: *War and Peace in Europe: Legal and Economic Issues of Russia's Aggression against Ukraine and the Impacts of the War*. Edited by Carmen Plaza, Alevtyna Sanchenko, Volodymyr Ustymenko. Central and Eastern European Legal Studies, No. 2, 2022. 275 p.
157. Санченко А.Є. Про унормування належної обачності бізнесу щодо прав людини для гарантування сталого розвитку: *Треті наукові читання пам'яті професора Пронської Грацієлли Василівни*. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (12 квітня 2024 р., м. Київ) / За заг. ред.: В.В. Поєдинок, А.С. Головачової. Київ: Видавництво Ліра-К, 2024. С. 189–194.
158. Isabel B. Franco, Masato Abe. Socially Responsible Business: A Model For A Sustainable Future. *Studies in Trade, Investment and Innovation* 88, United Nations Publication, 2017. 66 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/324601934_Socially_Responsible_Business_A_Model_for_a_Sustainable_Future (дата звернення: 01.10.2024).
159. John Elkington. *Cannibals With Forks: Triple Bottom Line of 21st Century Business*. John Wiley & Son Ltd, 1999, 425 p. URL: <https://www.amazon.com/Cannibals-Forks-Triple-Century-Business/dp/1841120847> (дата звернення: 05.10.2024).
160. Ladipo Patrick Kunle Adeosun, Rahim Ajao Ganiyu. Corporate Reputation as a Strategic Asset. *International Journal of Business and Social Science*. Vol. 4 № 2, 2013. P. 220–225. URL: https://www.ijbssnet.com/journals/Vol_4_No_2_February_2013/24.pdf (дата звернення: 29.09.2024).

161. UN Summit of the Future, New York, 2024. URL: <https://www.un.org/en/summit-of-the-future> (дата звернення: 28.09.2024).
162. Pact for the Future: Resolution 79/1 adopted by the UN General Assembly on 22 September 2024 (A/RES/79/1). URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n24/272/22/pdf/n2427222.pdf> (дата звернення: 29.09.2024).
163. Jeffrey D. Sachs, Guillaume Lafortune, Grayson Fuller, Eamon Drumm. Implementing the SDG Stimulus. Sustainable Development Report 2023. Dublin: Dublin University Press, 2023. 10.25546/102924.
164. Rankings. The overall performance of all 193 UN Member States. Sustainable Development Report 2023. URL: <https://dashboards.sdgindex.org/rankings> (дата звернення: 29.09.2024).
165. John L. Campbell. Why would corporations behave in socially responsible ways? An institutional theory of corporate social responsibility. *Academy of Management Review*. 2007. Vol. 32. No. 3. Pp. 946–967. DOI: <https://doi.org/10.5465/amr.2007.25275684>.
166. UN Guiding Principles on Business and Human Rights Reporting Framework, Shift (2016). URL: <https://www.ungpreporting.org/framework-guidance/> (дата звернення: 22.09.2024).
167. Implementation of the 2030 Agenda in the European Union: Constructing an EU approach to Policy Coherence for Sustainable Development: Discussion Paper No. 197, July 2016. By Cecilia Gregersen, James Mackie and Carmen Torres. European Centre for Development Policy Management. URL: <https://euagenda.eu/upload/publications/untitled-53617-ea.pdf> (дата звернення: 29.09.2024).
168. A New Strategic Agenda 2019 - 2024, agreed at the European Council meeting on 20 June 2019. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/39914/a-new-strategic-agenda-2019-2024.pdf> (дата звернення: 29.09.2024).

169. EU Strategic Framework and Action Plan on Human Rights and Democracy. Council of the European Union, Luxembourg, 25 June 2012 (11855/12). URL: https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/foraff/131181.pdf (дата звернення: 29.09.2024).
170. An economy that works for people: Ensuring social fairness and prosperity. European Commission Priorities 2019-2024. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/economy-works-people_en (дата звернення: 29.09.2024).
171. European Pillar of Social Rights – Building a fairer and more inclusive European Union. URL: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1226&langId=en> (дата звернення: 29.09.2024).
172. The European Pillar of Social Rights in 20 principles. URL: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1606&langId=en> (дата звернення: 29.09.2024).
173. Regulation (EU) No 995/2010 of the European Parliament and of the Council of 20 October 2010 laying down the obligations of operators who place timber and timber products on the market. *Eur-lex. Access to European Union Law.* URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32010R0995> (дата звернення: 29.09.2024).
174. Regulation (EU) 2017/821 of the European Parliament and of the Council of 17 May 2017 laying down supply chain due diligence obligations for Union importers of tin, tantalum and tungsten, their ores, and gold originating from conflict-affected and high-risk areas. *Eur-lex. Access to European Union Law.* URL: <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=celex%3A32017R0821> (дата звернення: 29.09.2024).

175. Директива 2013/34/ЄС Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу від 26 червня 2013 року про щорічну фінансову звітність, консолідовану фінансову звітність та пов'язані з ними звіти певних типів компаній, що вносить зміни до Директиви 2006/43/ЄС Європейського Парламенту та Ради та скасовує Директиву Ради 78/660/ЄЕС і 83/349/ЄЕС. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU13169> (дата звернення: 26.09.2024).
176. Директива 2014/95/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 22 жовтня 2014 року, що вносить поправки до Директиви 2013/34/ЄС щодо розкриття нефінансової та різноманітної інформації деякими великими підприємствами і групами. URL: https://msfz.ligazakon.ua/magazine_article/FZZ00125 (дата звернення: 28.09.2024).
177. Regulation (EU) 2019/2088 of the European Parliament and of the Council of 27 November 2019 on sustainability-related disclosures in the financial services sector (OJ L 317, 9.12.2019, pp. 1–16). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/2088/oj> (дата звернення: 29.09.2024).
178. Directive (EU) 2022/2464 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 amending Regulation (EU) No 537/2014, Directive 2004/109/EC, Directive 2006/43/EC and Directive 2013/34/EU, as regards corporate sustainability reporting (OJ L 322, 16.12.2022, pp. 15–80). *Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022L2464> (дата звернення: 29.09.2024).
179. Regulation (EU) 2020/852 of the European Parliament and of the Council of 18 June 2020 on the establishment of a framework to facilitate sustainable investment, and amending Regulation (EU) 2019/2088. *Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2020/852/oj> (дата звернення: 29.09.2024).

180. Action Plan: Financing Sustainable Growth: Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Central Bank, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, Brussels, 08.03.2018. COM(2018) 97 final. *Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52018DC0097> (дата звернення: 29.09.2024).
181. Directive (EU) 2024/1760 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 on corporate sustainability due diligence and amending Directive (EU) 2019/1937 and Regulation (EU) 2023/2859 (OJ L, 2024/1760, 5.7.2024). *Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1760/oj> (дата звернення: 29.09.2024).
182. 2024 WBA Social Benchmark finds 90% of world's most influential companies lag behind on ensuring human rights, decent work & ethical conduct; incl. lessons for CSDDD: Report of the World Benchmarking Alliance, 2024. Business & Human Rights Resource Centre. URL: <https://www.business-humanrights.org/en/latest-news/wba-social-benchmark-2024> (дата звернення: 29.09.2024).
183. New Amnesty report reveals major EV companies are not making sufficient progress in meeting international human rights standards, Business & Human Rights Resource Centre, 15 October 2024. URL: <https://www.business-humanrights.org/en/latest-news/major-ev-companies-not-making-sufficient-progress-in-meeting-international-human-rights-standards-amnesty-report-finds/> (дата звернення: 02.10.2024).
184. Directive (EU) 2019/1152 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on transparent and predictable working conditions in the European Union. *Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32019L1152> (дата звернення: 29.09.2024).

185. Regulation (EU) 2023/1115 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023 on the making available on the Union market and the export from the Union of certain commodities and products associated with deforestation and forest degradation and repealing Regulation (EU) No 995/2010 (OJ L 150, 9.6.2023, p. 206–247). *Eur-lex. Access to European Union Law.* URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32023R1115> (дата звернення: 29.09.2024).
186. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on prohibiting products made with forced labour on the Union market (COM/2022/453 final). *Eur-lex. Access to European Union Law.* URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52022PC0453> (дата звернення: 29.09.2024).
187. Towards New Human Rights and Environment Due Diligence Laws: Reflections on Changes in Corporate Practice. By Dr Irene Pietropaoli, Dr Jasmine Elliott, Dr Sofia Gonzalez de Aguinaga, British Institute of International and Comparative Law, 2004. 47 p. URL: https://www.biicl.org/documents/186_final_towards_new_hredd_laws_reflections_impacts_on_corporate_practice.pdf (дата звернення: 05.10.2024).
188. Угода про асоціацію між Україною та ЄС між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифіковано із заявою Законом України № 1678-VII від 16.09.2014. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
189. Sanchenko A. General observations on the business and human rights-related provisions of the EU-Ukraine Association Agreement: *Наукові дослідження: парадигма інноваційного розвитку*: збірник тез наукових праць XIV Міжнародної наукової конференції (Прага, Чехія, 28 вересня

- 2023 року). ГО «Міжнародний науковий центр розвитку науки та технологій», 2023. С. 33–36.
190. EU accession process step by step; Clusters of negotiating chapters. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-10/eu_accession_process_clusters%20%28oct%202022%29.pdf (дата звернення: 01.10.2024).
191. Устименко В.А., Джабраїлов Р.А., Малолітнева В.К., Гудіма Т.С. Принцип соціальної справедливості та особливості його застосування у взаємозв'язку із принципом верховенства права. *Економіка та право*. 2022. №3. С. 3–14. URL: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2022.03.003>.
192. Li (李军), J., & Jha, G. Improving Education for a More Equitable World: Social Justice Perspectives. *ECNU Review of Education*. 2024. № 7(2). P. 209–213.
193. Gao Mingxuan. Origin, Formation, Development and Improvement of Chinese Criminal Law / edited by Gao Mingxuan. Beijing: Peking University Press. 2012. P. 176–177.
194. Ma B., Tan Q. & Du P. Public Opinion and Social Justice in China. *J OF CHIN POLIT SCI*. 2022. № 27. P. 619–636.
195. Constitution of Italy від 22 грудня 1947. *Refworld*. URL: <https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/1947/en/13703> (дата звернення: 29.09.2024).
196. Ghiretto L. Social Justice Education in Italy: A Qualitative Study of Migrant Students from a Capability Approach Perspective. *Encyclopaideia*. 2012. XVI (34). P. 57-73. URL: https://www.researchgate.net/publication/254864468_Social_Justice_Education_in_Italy_A_qualitative_study_of_migrant_students_from_a_Capability_Approach_perspective (дата звернення: 29.09.2024).
197. The Five Principles of Social Justice. July 30, 2020. *Kent State Online*. URL: <https://onlinedegrees.kent.edu/blog/five-principles-of-social-justice>

(дата звернення: 29.09.2024).

198. Italy. *Global Access to Justice Project*. URL: <https://globalaccesstojustice.com/global-access-to-justice/> (дата звернення: 29.09.2024).
199. French Social Justice. *Vaia*. URL: <https://www.vaia.com/en-us/explanations/french/french-social-issues/french-social-justice/> (дата звернення: 29.09.2024).
200. Coolsaet B., Deldrève V. Exploring environmental justice in France: evidence, movements, and ideas. *Environmental politics*. 2024. Vol. 33 / №. 5. P. 757–777.
201. Social Justice. *CFI*. 2022. <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/esg/social-justice/> (дата звернення: 29.09.2024).
202. Kathleen Maas Weigert. *Social Justice: Historical and Theoretical Considerations*. 2015. URL: https://www.researchgate.net/publication/304183964_Social_Justice_Historical_and_Theoretical_Considerations (дата звернення: 29.09.2024).
203. Sugimoto Yoshio. *An Introduction to Japanese Society*. Cambridge University Press, 2010. 359 p.
204. Kingston Jeff. *Contemporary Japan: History, Politics, and Social Change since the 1980s*. John Wiley & Sons, 2013. 328 p.
205. Michael Reisch. *Routledge International Handbook of Social Justice*. London. 2014. 560 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315857534>.
206. Жан-Жак Руссо. *Вибрані трактати*. Харків: Фоліо, 2019. 608 с.
207. Жан-Жак Руссо. *Про суспільну угоду, або принципи політичного права* / Пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ: Port-Royal, 2001. 349 с.
208. Frederick L. Hoffman. *State Pensions and Annuities in Old Age. Publications of the American Statistical Association Volume*. 1909. Vol. 11(85). P. 363-408. DOI: <https://doi.org/10.1080/15225437.1909.10503899>.
209. Franklin D. Roosevelt. *Campaign Address at Detroit, Michigan by Oct. 02,*

1932. *The American Presidency Project*. URL: <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/campaign-address-detroit-michigan> (дата звернення: 25.09.2024).
210. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року (неофіційний переклад). *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
211. *Social Justice in an Open World. The Role of the United Nations. The International Forum for Social Development*. United Nations. New York, 2006. URL: <https://www.un.org/esa/socdev/documents/ifsd/SocialJustice.pdf> (дата звернення: 25.09.2024).
212. Thomas Piketty. *Capital and Ideology*. Cambridge. Belknap Press, 2020. 1051 p.
213. Thomas Piketty. *Un reddito di base e un'eredità per tutti*. Internazionale. URL: <https://www.internazionale.it/opinione/thomas-piketty/2021/06/05/reddito-base-eredita> (дата звернення: 25.09.2024).
214. Wolfgang Streeck. *Buying Time. The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*. Verso, 2014. 240 p.
215. Aldo Sandulli. *Il ruolo del diritto in Europa. L'integrazione europea dalla prospettiva del diritto amministrativo*. Milan. Franco Angeli, 2018. 232 p.
216. Marco D'Eramo. *Dominio. La guerra invisibile dei potenti contro i sudditi*. Milan. Feltrinelli, 2020. 256 p.
217. John Töns. *John Rawls and Environmental Justice. Implementing a Sustainable and Socially Just Future*. London. Routledge, 2021. 196 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003110736>.
218. Leon Tikly, Angeline M. Barrett. *Education Quality and Social Justice in the Global South*. 2012. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203817650-2>.
219. Україна залишається країною з високим Індексом людського розвитку – звіт UNDP. *United Nations Development Programme*. URL:

- <https://www.undp.org/uk/ukraine/press-releases/ukrayina-zalyshayetsya-krayinoyu-z-vysokym-indeksom-lyudskoho-rozvytku-zvit-undp> (дата звернення: 25.09.2024).
220. Claudio Dematté, Fabrizio Perretti. *Strategie di internazionalizzazione*. Italy, Milano: EGEA, 2003. 162 p.
221. Ланда В. Забагато держави. Війна драматично посилила роль держави в українській економіці. *Forbes*. URL: <https://forbes.ua/money/zabagato-derzhavi-viyna-dramatichno-posilila-rol-derzhavi-v-ukrainskiy-ekonomitsi-infografika-vid-forbes-01112022-9419> (дата звернення: 25.09.2024).
222. Delia Macaluso & Michael McMahon. What is supply chain inflation and why is it driving up consumer prices now? *Economics Observatory*. URL: <https://www.economicsobservatory.com/what-is-supply-chain-inflation-and-why-is-it-driving-up-consumer-prices-now> (дата звернення: 25.09.2024).
223. Office of the High Commissioner for Human Rights (UN Human Rights Office). URL: https://www.ohchr.org/en/ohchr_homepage (дата звернення: 25.09.2024).
224. A Guide to Business and Human Rights: How Human Rights Can Add Value to Your Business. Equality and Human Rights Commission. 2014. URL: https://www.equalityhumanrights.com/sites/default/files/a_guide_to_business_and_human_rights_1_1.pdf (дата звернення: 06.10.2024).
225. Business and Human Rights. Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor. URL: <https://www.state.gov/key-topics-bureau-of-democracy-human-rights-and-labor/business-and-human-rights> (дата звернення: 30.09.2024).
226. G20/OECD Principles of Corporate Governance 2023. OECD. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/governance/g20-oecd-principles-of-corporate-governance-2023_ed750b30-en
227. Гарафонова О.І., Покотилова О.І., Яценко І.В., Єфремов І.О. Основні

- тенденції та проблеми щодо політики сталого розвитку та практики корпоративного управління в світі. *Development Service Industry Management*. 2024. № 1. С. 186–195. DOI: [https://doi.org/10.31891/dsim-2024-5\(27\)](https://doi.org/10.31891/dsim-2024-5(27)).
228. Соціальний проект «Гуманітарна пошта України». *Нова пошта*. URL: https://novaposhta.ua/humanitarian_post (дата звернення: 25.09.2024).
229. Ануріна К. Вихід бізнесів за межі власних цінностей: благодійність та КСВ під час війни. *Marketing Media Review*. URL: <https://mmr.ua/show/blagodijnist-ta-ksv-vyklyky-pid-chas-vijny> (дата звернення: 25.09.2024).
230. Meghan Day. What is good corporate governance? 9 characteristics (with examples). *Diligent*. URL: <https://www.diligent.com/resources/blog/what-constitutes-good-governance> (дата звернення: 25.09.2024).
231. Gamze Yakar-Pritchard, Rory Ridley-Duff, Kiyemet Çaliyurt, Yasin Akkuş. How to study the co-operative contribution to sustainable development. *Journal of Co-operative Studies*. 2023. Vol. 56(2), P. 7–22. URL: https://www.researchgate.net/publication/375856594_How_to_study_the_co-operative_contribution_to_sustainable_development (дата звернення: 25.09.2024).
232. Paul James, Liam Magee. *Domains of Sustainability*. Global Encyclopedia of Public Administration, Public Policy, and Governance. Springer International Publishing AG 2016. Berlin, Germany. 2016. P. 1–17. URL: https://www.researchgate.net/publication/313794820_Domains_of_Sustainability (дата звернення: 25.09.2024).
233. Agnieszka Wojewódzka-Wiewiórska, Anna Kłoczko-Gajewska, Piotr Sulewski. Between the Social and Economic Dimensions of Sustainability in Rural Areas – In Search of Farmers’ Quality of Life. *Sustainability*. 2020. Vol. 1. P. 148. DOI: <https://doi.org/10.3390/su12010148>.
234. Бородіна А.С., Мізіна О.В. Аналіз моделей корпоративного управління. *Наукові досягнення та відкриття сучасної молоді: Зб.*

- матер. III Всеукр. наук. конф. студентів та молодих вчених (Луцьк, 29 травня 2024 р.). Луцьк: ДВНЗ «ДонНТУ», 2024. С. 61–65.
235. N. P. Nariram, K. B. Mekha, Vipinraj Suganthan, K. Sudhakar. Sustainalism: An Integrated Socio-Economic-Environmental Model to Address Sustainable Development and Sustainability. *Sustainability*. 2023. Vol. 15(13). P. 10682. DOI: <https://doi.org/10.3390/su151310682>.
236. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення корпоративного управління: Закон України від 22 лютого 2024 р. № 3587-IX / *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3587-20#Text>.
237. Aurelius Augustine. *The City of God*. Editor: Marcus Dodds. April 8, 2014. URL: <https://www.gutenberg.org/files/45304/45304-h/45304-h.htm> (дата звернення: 25.09.2024).
238. Марк Туллій Цицерон. Про закони. Про державу. Про природу богів. Пер.: А. Содомора. Львів: Априорі, 2019. 364 с.
239. Agnes Heller. *Beyond Justice*. 1987 by Basil Blackwell Ltd. URL: <https://www.marxists.org/reference/archive/heller/works/beyond-justice/index.htm> (дата звернення: 25.09.2024).
240. Michael Walzer. *Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations*. Basic Books, 2015. URL: <https://www.logos.com/product/278207/just-and-unjust-wars-a-moral-argument-with-historical-illustrations> (дата звернення: 26.09.2024).
241. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945 р. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення: 27.09.2024).
242. Gábor Dániel Nagy. Can War Be Just? A Case Analysis Attempt on the Russia-Ukraine War Sine Ira Et Studio. *Open Journal of Philosophy*. 2023. Vol. 13. P. 407-417. URL: https://www.scirp.org/pdf/ojpp_2023052611114680.pdf (дата звернення: 25.09.2024).

243. Rory Cox. The deep history and dangers of just wars. *Engelsberg Ideas*. Jan. 9, 2024. URL: <https://engelsbergideas.com/essays/the-deep-history-and-dangers-of-just-wars> (дата звернення: 01.10.2024).
244. Jack Watling. Bucha atrocities are an intrinsic part of the Russian way of war. *Engelsberg Ideas*. Apr. 4, 2022. URL: <https://engelsbergideas.com/notebook/bucha-atrocities-are-an-intrinsic-part-of-the-russian-way-of-war> (дата звернення: 29.09.2024).
245. Мозоль Н.І. Проблема соціальної справедливості в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 57–60. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/9>.
246. Bullard, Robert D. Overcoming Racism in Environmental Decision-making. *Environment*. 1994. Vol. 36. №. 4. P. 10–44.
247. Bullard, Robert D. Dumping in Dixie: Race, Class, and Environmental Quality. *Ecology Law Quarterly*. 1992. Vol. 19, No. 3. P. 591–609.
248. Bell M.M. Ashwood L.L., Leslie I., Schlachter L.H. An Invitation to Environmental Sociology. London; New Delhi, 2000. 369 p.
249. Bell M.M. Farming for Us All: Practical Agriculture and the Cultivation of Sustainability. Penn State University Press, 2004. 312 p.
250. Bell M.M. and others The Strange Music of Social Life: A Dialogue on Dialogic Sociology. Temple University Press, 2011. 240 p.
251. Bell Karen. Achieving Environmental justice: A cross-national analysis. 2022. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/achieving-environmental-justice/A94DB186573D07B865E9DB46769363B3> (дата звернення: 29.09.2024).
252. Lerner Steve. Diamond: A Struggle for Environmental Justice in Louisiana's Chemical Corridor. *Environ Health Perspect*. 2005. Jan; 113(1): A68.
253. Lerner Steve Sacrifice Zones: The Front Lines of Toxic Chemical Exposure in the United States. Cambridge, MA: MIT Press, 2010.

254. Ryan Juskus Sacrifice Zones: A Genealogy and Analysis of an Environmental Justice Concept. *Environmental Humanities*. 2023. № 15 (1). P. 3–24.
255. Maya K. van Rossum (2022) The Fight for a Clean Environment: The New Sacrifice Zones. *The Green Amendment: The People`s Fight a Clean, Safe, and Healthy Environment*. URL: <https://www.highbrowmagazine.com/21950-fight-clean-environment-new-sacrifice-zones> (дата звернення: 29.09.2024).
256. Андрейцев В.І. Право екологічної безпеки: навч. та наук.-практ. посіб. Київ: Знання-Прес, 2002. 332 с.
257. Гудіма Т.С. Проблеми забезпечення принципу екологічної справедливості як фундаментальної засади сталого розвитку. *Економіка та право*. 2018. № 3 (51). С. 31–37.
258. Костицький В.В., Костицька І.О. Конституційна екологічна держава. *Екологічне право*. 2020. Випуск 4. С. 7–10.
259. Краснова М.В. Основи формування сучасної екологічної держави в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2021. № 3 (118). С. 51–56.
260. Павлова О.В. Правові засади формування екологічної держави за участю громадськості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.06. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 21 с.
261. Горбатенко, В.П. Справедливість як соціально-правова цінність. *Проблеми філософії права*. 2023. Т. 1. С. 150–153.
262. Головченко О. Справедливість як фундаментальний принцип права у практичній площині. *Віче*. 2012. № 20. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/3334/> (дата звернення: 27.09.2024).
263. Environmental Justice. *United States Environmental Protection Agency*. 2024. URL: <https://www.epa.gov/environmentaljustice> (дата звернення: 29.09.2024).

264. Environmental Justice: Securing Our Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment. UNDP. 2022. URL: <https://www.undp.org/publications/environmental-justice-securing-our-right-clean-healthy-and-sustainable-environment> (дата звернення: 29.09.2024).
265. Resolution UN General Assembly A/RES76/300 of 28 July 2022. The human right to a clean, healthy and sustainable environment. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n22/442/80/pdf/n2244280.pdf?token=y7OFeQYiqxUKhKXund&fe=true> (дата звернення: 29.09.2024).
266. Resolution UN General Assembly A/HRC/RES/52/23 adopted by the Human Rights Council on 4 April 2023. The human right to a clean, healthy and sustainable environment. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g23/076/98/pdf/g2307698.pdf?token=Q8ydUqYSPSOFHhCYB4&fe=true/> (дата звернення: 29.09.2024).
267. Сурілова О.О. Право на чисте і здорове навколишнє середовище в системі основних прав людини. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 36. С. 461–464.
268. Реалізація та захист екологічних прав громадян: теоретико-правові аспекти: монографія / М.В. Краснова, Ю.А. Краснова. Київ: ФОП Ямчинський О.В., 2021. 148 с.
269. Краснова Ю.А. Право екологічної безпеки в Україні: дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.06. Національний університет біоресурсів і природокористування України, Інститут економіко-правових досліджень Національної академії наук України. Київ, 2018. 490 с.
270. ГО «SaveDnipro». *Офіційна сторінка у соціальній мережі Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/savednipro> (дата звернення: 29.09.2024).
271. SaveDnipro. Звідки ми знаємо скільки українців помирає від забрудненого повітря? *Офіційний веб-сайт ГО «SaveDnipro»*. URL: https://www.savednipro.org/gbd_about/ (дата звернення: 29.09.2024).

272. Краснова Ю.А. Екологічний моніторинг як правовий засіб забезпечення екологічної справедливості. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного, земельного та екологічного права в сучасних умовах*: матеріали круглого столу, присвяч. 100-річчю від дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України Шелестова В.С. (м. Харків, 22.02.2024) / за заг. ред. А.П. Гетьмана; М-во освіти і науки України; НАПрН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. зем. та аграр. права, Каф. Екол. права. – Харків: Право, 2024. С. 63–66.
273. Proposed Livestock Grazing Management Program for the Shoshone Grazing Area. Prepared by the Department of the Interior, Bureau of Land Management, Idaho State Office, Boise, ID, 1970.
274. The Standing Rock Reservation – Its Resources and Development Potential. Prepared for the Standing Rock tribe by the Planning Support Group of the Bureau of Indian Affairs in cooperation with the Aberdeen area office and the Standing Rock Agency, Billings, MT, 1973.
275. Collier, Tony The Liabilities of Liquids. *Farm and Country*. 1970. № 4198. P. 19–22.
276. Sacrifice Zones 101. *The Climate Reality Project*. URL: <https://www.climaterealityproject.org/sacrifice-zones> (дата звернення: 28.09.2024).
277. Marcelo Lopes de Souza «Sacrifice zone»: The environment – territory – place of disposable lives. *Community Development Journal*. 2021. Vol. 56. Issue 2. P. 220–243. URL: <https://academic.oup.com/cdj/article/56/2/220/5923115/> (дата звернення: 29.09.2024).
278. No More Sacrifice Zones! For Alternatives to Our Predatory Natural Resources Model. *Protect Human Rights and the Environmental Commons*. URL: <https://fondationdaniellemitterrand.org/wp-content/uploads/2017/06/no-more-sacrifice-zones.pdf> (дата звернення: 26.09.2024).

279. Additional sacrifice zones: Supplementary information to the report of the Special Rapporteur, David R. Boyd, on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. Special Rapporteur on human rights and the environment. Resolution Annex 1 to A/HRC/49/53. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-03/Annex1_to_A_HRC_49_53.pdf (дата звернення: 29.09.2024).
280. Dayna Nadine Scott and Adrian A. Smith «Sacrifice Zones» in the Green Energy Economy: Toward an Environmental Justice Framework. *McGill Law Journal*. 2017. Volume 62:3. URL: <https://lawjournal.mcgill.ca/article/sacrifice-zones-in-the-green-energy-economy-toward-an-environmental-justice-framework/> (дата звернення: 29.09.2024).
281. No More Sacrifice Zones! People`s Action Institute. Center for Health, Environment & Justice. URL: <https://chej.org/wp-content/uploads/Final-PP-Proposal-for-New-Regulatory-Policies-in-Sacrifice-3-3-2020.pdf> (дата звернення: 27.09.2024).
282. Індустріалізація УРСР 1920-1930-х років. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D0%B4%D1%83%D1%81%D1%82%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%A3%D0%A0%D0%A1%D0%A0_1920%E2%80%941930-%D1%85_%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%96%D0%B2 (дата звернення: 25.09.2024).
283. Довкілля України 2020: Статистичний збірник. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/11/Dovk_20.pdf (дата звернення: 29.09.2024).
284. Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від

- 27.02.1991 № 791а-ХІІ. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/791%D0%B0-12#Text>.
285. Розширена нарада Держекоінспекції України: обговорення пріоритетних екологічних питань та реформа. *Офіційний веб-сайт Державної екологічної інспекції України*. URL: <https://www.dei.gov.ua/post/rozshirena-narada-derzhekoinspektsii-ukraini-obgovorennua-prioritetnikh-eko> (дата звернення: 25.09.2024).
286. Костін А. Злочини проти довкілля – злочини проти майбутнього. *Kyiv Post*. URL: <https://www.kyivpost.com/uk/opinion/31678> (дата звернення: 25.09.2024).
287. Golovko L. International Legal Mechanisms for Holding the Russian Federation Accountable for Causing Environmental Damage as a Result of Armed Aggression against Ukraine. *Bratislava Law Review*. 2023. Vol. 7 No 1. P. 29–40.
288. Golovko Liudmyla, Gulac Olena, Oleksenko Roman. International legal regulation of environmental protection during armed conflict and the possibility of its application in Ukraine. URL: https://epslibrary.at/sgem_jresearch_publication_view.php?page=view&edit_id1=9339. DOI: 10.5593/sgem2023/5.1/s23.79 (дата звернення: 25.09.2024).
289. Трегуб О.А. Правове забезпечення екологічного відновлення міст на постконфліктних територіях. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2020. Вип. 4 (92). С. 273–285. DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.92.273-285>.
290. Війною уражено понад 20% природоохоронних територій України. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. URL: <https://merp.gov.ua/vijnoyu-urazheno-ponad-20-pryrodoohoronnyh-terytorij-ukrayiny/> (дата звернення: 26.09.2024).
291. Розмінування України: потенційно забруднена площа зменшилася до 156 тис. кв. км. *Офіційний веб-сайт Державної служби України з*

- надзвичайних ситуацій. URL: <https://dsns.gov.ua/news/ostanninovini/rozminuvannia-ukrayini-potenciino-zabrudnena-ploshhazmensilasia-do-156-tiskvkm> (дата звернення: 25.09.2024).
292. ДБН Б.1.1-22:2017 «Склад та зміст плану зонування території». URL: https://dbn.co.ua/load/normativy/dbn/b_1_1_12/1-1-0-1806 (дата звернення: 25.09.2024).
293. Краснова Ю.А. Зонування територій як засіб забезпечення права на безпечне для життя та здоров'я довкілля в галузі авіації. *Часопис Хмельницького університету «Університетські наукові записки»*. 2011. № 2 (38). С. 223–228.
294. Земельний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. В.І. Семчика. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Ін Юре, 2007. 896 с.
295. Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 № 5403-VI. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text>.
296. Tarasenko D. The features of Ukraine's local environmental policy: social component of sustainable development. *European Science*. 2018. № 4. P. 129–134.
297. Krasnova Yu.A., Deinega M.A., Honharuk L.Yu., Sviatchenko L.O. Ecological court as the guarantee of protection of rights of human and citizens. *Bulletin of national academy of sciences of the republic of Kazakhstan*. 2019. № 380. P. 185–191.
298. Buying Social – A guide to taking into account of social considerations in public procurement – Second edition (2021/C 237/01). European Commission. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/47c69b3a-cfcf-11eb-ac72-01aa75ed71a1/language-en> (дата звернення: 25.09.2024).
299. Робочі групи. Національна рада з відновлення України від наслідків війни: URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/konsultatyvno-doradchi>

- orhany/nacionalna-rada-z-vidnovlennya-ukrayini-vid-naslidkiv-vijni/robochi-grupi (дата звернення: 25.09.2024).
300. План відновлення України. URL: <https://recovery.gov.ua> (дата звернення: 25.09.2024).
301. Матеріали робочої групи «Повернення громадян, які тимчасово переміщені, зокрема за кордон та їх інтеграція в суспільно-економічне життя держави»: проект Плану відновлення України. (станом на 22.12.2022 р.). URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/return-of-temporarily-displaced-citizens.pdf> (дата звернення: 25.09.2024).
302. Promoting gender equality through public procurement. Challenges and good practices. *OECD Public Governance Policy Papers*. 2021. https://www.oecd-ilibrary.org/governance/promoting-gender-equality-through-public-procurement_5d8f6f76-en (дата звернення: 25.09.2024).
303. Gender-responsive public procurement. *European Institute for Gender Equality*. 2021. 32 p.
304. Матеріали робочої групи «Права людини»: проект Плану відновлення України. (станом на 22.12.2022 р.). URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/human-rights2.pdf> (дата звернення: 25.09.2024).
305. Public Procurement and Human Rights: A Survey of Twenty Jurisdictions. International Learning Lab on Public Procurement and Human Rights. 2016. 101 p.
306. Nearly 5 million jobs have been lost in Ukraine since the start of the Russian aggression, says ILO. 2022. URL: <https://www.ilo.org/resource/news/nearly-5-million-jobs-have-been-lost-ukraine-start-russian-aggression-says> (дата звернення: 25.09.2024).
307. We Buy Social EU – Making Socially Responsible Public Procurement Work: 71 Good Practice Cases – Construction. *European Commission*.

- <https://ec.europa.eu/docsroom/documents/42742> (дата звернення: 25.09.2024).
308. Troje D., Kadefors A. Employment requirements in Swedish construction procurement – institutional perspectives. *Journal of Facilities Management*. 2018. № 16 (3). P. 284–298.
309. Матеріали робочої групи «Захист прав ветеранів»: проект Плану відновлення України. (станом на 22.12.2022 р.). URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/protection-of-the%20rights-of-war-veterans.pdf> (дата звернення: 25.09.2024).
310. Кількість громадян, на яких спрямована політика Мінветеранів, після війни може збільшитись у 4 рази, до 5 млн осіб – Лапутіна. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/830513.html> (дата звернення: 25.09.2024).
311. Калмикова Н. Вони віддають себе Україні. Як держава підтримує ветеранів і їхні сім'ї? *Українська правда*. 18 жовтня 2022 р. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2022/10/18/250892/> (дата звернення: 25.09.2024).
312. На які зміни чекає ветеранський бізнес в Україні. 2023. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/04/24/na-yaki-zminy-chekae-veteranskyj-biznes-v-ukrayini/> (дата звернення: 25.09.2024).
313. Друге анонімне онлайн-опитування серед ветеранів та діючих військовослужбовців 6-12 лютого 2023 «Портрет ветерана. Блок «Потреби ветеранів». *Український ветеранський фонд. Міністерство у справах ветеранів України*. URL: https://veteranfund.com.ua/analitics/opituvanna-6-12-02-2023/?fbclid=IwAR38geiZy4_mC1S-jnf20bzBdr6-K7GfXmbhf2f0qS1_YVi8Fg4PM9pLoDU (дата звернення: 24.09.2024).
314. Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти: Закон України від 22.02.2000 № 1490-III (втратив чинність). *Офіційний*

- вебпортал Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1490-14#Text>.
315. Про затвердження Положення про закупівлі товарів, робіт і послуг за державні кошти: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.10.2008 № 921 (втратила чинність). *Офіційний вебпортал Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/921-2008-п#Text>.
316. Про публічні закупівлі: проект Закону України № 11520 від 23.08.2024. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України.* URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44788>.
317. Veteran contracting assistance programs. U.S. *Small Business Administration.* URL: <https://www.sba.gov/federal-contracting/contracting-assistance-programs/veteran-contracting-assistance-programs#section-header-0> (дата звернення: 25.09.2024).
318. Size standards. US. Small Business Administration. URL: <https://www.sba.gov/federal-contracting/contracting-guide/size-standards> (дата звернення: 25.09.2024).
319. United States of America – General Notes – Annex 7. World Trade Organization. URL: <https://e-gpa.wto.org/en/Annex/Details?Agreement=GPA113&Party=UnitedStates&AnnexNo=7&ContentCulture=en> (дата звернення: 25.09.2024).
320. Semple A. Socially Responsible Public Procurement (SRPP) under EU Law and International Agreements. *European Procurement & Public Private Partnership.* 2017. Vol. 12. № 3. P. 293–309.
321. Confederación Nacional de Centros Especiales de Empleo (Conacee) v Diputación Foral de Gipuzkoa (Case C-598/19): Judgement of the Court. 6 October 2021: URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-598/19> (дата звернення: 27.09.2024).
322. WPPN 02/21: Reserving contracts with businesses with a public service mission: Guidance. Welsh Government. URL: <https://www.gov.wales/sites/default/files/pdf->

- versions/2023/4/1/1681729662/wppn-02-21-reserving-contracts-with-businesses-with-a-public-service-mission.pdf (дата звернення: 26.09.2024).
323. Baciu I. The Possibility to Reserve a Public Contract under the New European Public Procurement Legal Framework. *European Procurement & Public Private Partnership Law Review*. 2018. № 4. P. 307–325.
324. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прав осіб з інвалідністю на працю: проект Закону України № 5344-д від 18.11.2022. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40853>.
325. Social Value Act: information and resources. <https://www.gov.uk/government/publications/social-value-act-information-and-resources/social-value-act-information-and-resources> (дата звернення: 25.09.2024).
326. Social return on investment (SROI). <https://www.pianoo.nl/en/sustainable-public-procurement/spp-themes/social-return-investment-sroi> (дата звернення: 25.09.2024).
327. Consideration of broader domestic economic benefits in procurement. Australian Government. Department of Finance <https://www.finance.gov.au/sites/default/files/2020-08/consideration-of-broader-economic-benefits-in-procurement.pdf> (дата звернення: 25.09.2024).
328. Сошников А.О. Щодо вдосконалення планування публічних закупівель на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях в умовах децентралізації. *Юридичний вісник*. 2019. № 4. С. 95–103.
329. Нецінові критерії в Prozorro: за що держава готова платити більше? *Трансперенсі Інтернешнл Україна*. URL: <https://ti-ukraine.org/wp-content/uploads/2021/02/Netsinovi-kryteriyi-v-Prozorro.-Za-shho-derzhava-gotova-platyty-bilshe.pdf> (дата звернення: 25.09.2024).

330. Austria: The Best or the Cheapest Bid? Which Will Prevail? URL: <http://roadmap2016.schoenherr.eu/austria-the-best-or-the-cheapest-bid-which-will-prevail/> (дата звернення: 24.09.2024).
331. Caranta R. Towards socially responsible public procurement. *ERA Forum*. 2022. 23. P. 149–164. <https://doi.org/10.1007/s12027-022-00718-5>.
332. What is social dumping? URL: <https://anskaffelser.no/en/english/social-dumping/what-social-dumping> (дата звернення: 25.09.2024).
333. Social dumping. *Eurofound*. URL: <https://www.eurofound.europa.eu/it/node/86806> (дата звернення: 25.09.2024).
334. Lietonen A., Ollus N. Labour Exploitation and Public Procurement: Guide for risk management in national supply chain. HEUNI. 2021. 60 p.
335. Public Procurement and Human Rights. URL: <https://anskaffelser.no/en/english/public-procurement-and-human-rights> (дата звернення: 25.09.2024).
336. 8 професій, які будуть найбільш затребувані після війни. *Закон і Бізнес*. 04.04.2022. URL: <https://zib.com.ua/ua/151088.html> (дата звернення: 25.09.2024).
337. Елла Лібанова: Виявилось, що ковбаса за 2.20 для нас – не найважливіше. *Українська правда*. 7 квітня 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/04/7/7337849/> (дата звернення: 25.09.2024).
338. ТОП галузей, які потребуватимуть працівники після війни. *Чернігівський обласний центр зайнятості*. URL: <https://chg.dcz.gov.ua/publikaciya/top-galuzey-yaki-potrebuvatymut-pracivnykiv-pislya-viyny> (дата звернення: 25.09.2024).
339. Любомудрова Н.П., Гойчук В.І. Зміни на ринку праці в умовах воєнного стану та перспективи післявоєнного відновлення. *Економіка та суспільство* 2022. № 40. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-40-31>.

340. Про стан охорони праці в Україні. *Офіційний веб-сайт Державної служби України з питань праці*. URL: <https://dsp.gov.ua/wp-content/uploads/2020/03/materialy-po-travmatyzmu.doc> (дата звернення: 25.09.2024).
341. Про стан охорони праці в Україні. Інформація про стан виробничого травматизму за 9 місяців 2021 року у галузі будівництва та промисловості будматеріалів. *Офіційний веб-сайт Державної служби України з питань праці*. URL: <https://dsp.gov.ua/causes-accidents/informatsiia-za-i-pivrichchia-2021-roku/> (дата звернення: 25.09.2024).
342. Analytical Report following the Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council: Commission staff working document. SWD(2023) 30 final. European Commission. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-02/SWD_2023_30_Ukraine.pdf (дата звернення: 25.09.2024).
343. Public Procurement Law. *Legal Acts of the Republic of Latvia*. URL: <https://likumi.lv/ta/en/en/id/287760> (дата звернення: 25.09.2024).
344. Italian Public Contract Code (Legislative Decree 50/2016, as modified by legislative decree n. 57/2017).
345. Federal Act on Public Procurement. URL: <https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/2020/126/en> (дата звернення: 24.09.2024).
346. Public Procurement Law. URL: https://www.uzp.gov.pl/__data/assets/pdf_file/0016/50353/PPL_of_2019_as_amended_consolidated_text_2022.pdf (дата звернення: 25.09.2024).
347. Авраменко Н., Лебедченко В., Андрусенко Н. Перспективи відновлення українського бізнесу у повоєнний період. *Економіка та суспільство*. 2022. № 46. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-46-30>.

348. Кобеля-Звір М., Вовчак О. Грантово-кредитні інструменти підтримки бізнесу в умовах війни. *Трансформаційна економіка*. 2024. № 1 (06), С. 27–32. <https://doi.org/10.32782/2786-8141/2024-6-5>.
349. Єробота: 8 млрд грн. інвестувала держава через гранти в розвиток бізнесу. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=e8a6418c-b701-496e-b133-74b07d852d0f&title=Robota-8-MlrdGrnInvestuvala> (дата звернення: 24.09.2024).
350. Немненко А.А. Грантова підтримка бізнесу в умовах війни. *Актуальні проблеми економіки та підприємництва в умовах викликів і загроз*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Кропивницький, 20 квітня 2023 р.). Кропивницький: РВЛ ЦНТУ, 2023. С. 81–83. <https://dSPACE.kntu.kr.ua/server/api/core/bitstreams/ec0b362e-5b91-443b-bab8-f643eaab91bf/content> (дата звернення: 24.09.2024).
351. Добропас А.В., Свистун Л.А. Державні програми підтримки бізнесу у період війни. Тези 75-ї наукової конференції професорів, викладачів, наукових працівників, аспірантів та студентів Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка» (Полтава, 02–25 травня. 2023 р.). Полтава, 2023. Т. 2. С. 387–389.
352. Руденко В. С. Гранти – як форма забезпечення соціальної безпеки та важіль розвитку малого та середнього бізнесу в Україні в умовах війни. *Нові компетенції для Індустрії 5.0 та управління даними для закладів вищої освіти*: збірник матеріалів круглого столу. Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ: НаУКМА. 2023. С. 129–132.
353. Добрянський О. Аналіз джерел та основних тенденцій публічного фінансування потреб економічної безпеки країни. *Економіка та суспільство*. 2022. № 44. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-44-20>
354. Soshnykov A., Kobets O. Public financing of project activities of individual business entities as a means of implementing socially responsible behavior

- practices. *3rd International Conference on Relationship between public administration and business entities management* (Estonia, November 24, 2023). 2023. P. 37-39. URL: https://ep3.nuwm.edu.ua/28748/1/Marta_Karpa%20Oleksandr_Akimov%20%282023%29.%20STATE%20POLICY%20OF%20SUPPORTING%20WAR%20VETERANS%20IN%20THE%20ACTIVE%20PHASE%20OF%20COMBATS%20IN%20UKRAINE.pdf (дата звернення: 27.09.2024).
355. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.01.2020 № 66-р. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2020-%D1%80#Text>.
356. Антонов А.В. Напрями стимулювання розвитку корпоративної соціальної відповідальності: зарубіжний досвід. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2015. № 8. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=926> (дата звернення: 27.09.2024).
357. Hudima, T., Ustymenko, V., Dzhabrailov, R., Soshnykov, A., Shmyhov, M. Consumer lending vs ludomania: From resilience to social responsibility in the case of Ukraine. *Journal of Eastern European and Central Asian Research (JEECAR)*. 2024. № 11(2), P. 394–408. DOI: <https://doi.org/10.15549/jeecar.v11i2.1564>.
358. Деякі питання надання грантів бізнесу: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.06.2022 № 738. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738-2022-%D0%BF#Text>.
359. Про затвердження Порядку проведення оцінювання заяв, критеріїв оцінювання та необхідної кількості балів (оцінки) для прийняття Державним центром зайнятості рішень про надання мікрогрантів/грантів на створення або розвиток власного бізнесу,

форми бізнес-плану, форми договору про надання мікрогранту, форми договору про надання гранту, а також кінцевих строків подання заяв на отримання мікрогрантів/грантів: Наказ Міністерства економіки України від 06.07.2022 № 1969. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0751-22#Text>.

360. Про Український культурний фонд: Закон України від 23.03.2017 № 1976-VIII. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1976-19#Text>.

361. Річний звіт Українського культурного фонду за 2021 рік. URL: https://ucf.in.ua/storage/docs/24042023/%202021%20%D0%A0%D0%86%D0%9A%20%D0%97%D0%90%D0%93%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%98%D0%99_62fe11f28f557e7560e6cdf029d278ed78e2ac17.pdf (дата звернення: 27.09.2024).

362. Річний звіт Українського культурного фонду за 2022 рік. URL: https://ucf.in.ua/storage/docs/26052023/%20%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%82%D0%BA%D0%B0%20%D0%97%D0%92%D0%86%D0%A2%202022_a2af8de16597308c7d45433506e7fe5754c61f89.pdf (дата звернення: 27.09.2024).

363. Річний звіт 2023 рік. URL: https://ucf.in.ua/storage/docs/30042024/%20%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82_%D1%84%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%20%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%81%D0%BD%D1%83%D1%82%D0%B8%D0%B8%CC%86_6e1bdaf7de0693d9c9bc5c1b1b0835b9e453a1da.pdf (дата звернення: 27.09.2024).

364. Інструкція для заявників. URL: <https://ucf.in.ua/storage/docs/17112023/%20%D0%9B%D0%9E%D0%A2%202.%20%D0%91%D0%B5%D0%B7%D0%B1%D0%B0%D1%80%E2%80%99%D1%94%D1%80%D0%BD%D0%B5%20%D1%81%D1%83%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%>

B2%D0%BE%20(17.11.2023)_20b604d2da91b48c8ff8a2b4450638d383e83fcd.pdf (дата звернення: 27.09.2024).

365. Методика оцінювання проєктів. URL: <https://ucf.in.ua/storage/docs/11122018/%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%BD%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%96%D0%B2%20-%202019.pdf> (дата звернення: 27.09.2024).
366. Варто почати власну справу. URL: <https://veteranfund.com.ua/contests/varto-pochaty-vlasnu-spravu/> (дата звернення: 27.09.2024).
367. Варто: Золоті руки. URL: https://veteranfund.com.ua/contests/varto_zr/ (дата звернення: 26.09.2024).
368. Варто: підтримка ветеранського бізнесу. URL: <https://veteranfund.com.ua/contests/varto-support-veteran-business/> (дата звернення: 27.09.2024).
369. Переможці #ВАРТО. URL: <https://veteranfund.com.ua/contests/varto/> (дата звернення: 27.09.2024).
370. Переможці #ВАРТО 2.0 URL: https://veteranfund.com.ua/contests/varto_2-0/ (дата звернення: 27.09.2024).
371. Варто почати власну справу. URL: <https://veteranfund.com.ua/contests/varto-pochaty-vlasnu-spravu/> (дата звернення: 27.09.2024).
372. Методика експертного оцінювання. URL: <https://veteranfund.com.ua/doc/Competitions/metodika.pdf> (дата звернення: 27.09.2024).
373. Про основні засади молодіжної політики: Закон України від 27.04.2021 № 1414-IX. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text>.

374. Деякі питання Українського молодіжного фонду: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2023 № 182. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/182-2023-%D0%BF#Text>.
375. Положення про експертні ради Українського молодіжного фонду. URL:
https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Molodizhna_polityka/Ifrastruktura/YMF/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%20%D0%B5%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%BD%D1%96%20%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%20%D0%A3%D0%9C%D0%A4.pdf
(дата звернення: 27.09.2024).
376. Порядок подання до Фонду пропозицій про підтримку молодіжних проєктів та проведення моніторингу їх реалізації. URL:
https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Molodizhna_polityka/Ifrastruktura/YMF/Порядок%20подання%20до%20Фонду%20УМФ%20пропозицій%20про%20підтримку%20молодіжних%20проєктів%20та%20проведення%20моніторингу%20їх%20реалізації.pdf (дата звернення: 27.09.2024).
377. Кобеля-Звір М., Вовчак О. Механізм організації процесу грантового фінансування суб'єктів господарювання. *SWorldJournal*. 2023. №3 (22-03). С. 42–53. DOI <https://doi.org/10.30888/2663-5712.2023-22-03-038>.
378. Коцюруба О. Публічне фінансування політичних партій: перспектива для України на досвіді Польщі. *Вісник Львівського університету. Сер.: Юридична*. 2013. Вип. 57. С. 179–188.
379. Куди переїжджає український бізнес з початком повномасштабного вторгнення: статистика Опендатабот. *Mixfin*. URL:
<https://mixfin.com/ua/blog/relokatsiia-biznesu-v-ukraini> (дата звернення: 27.09.2024).

380. Іванова Т.В. Принципи державної політики екологічного та ресурсозберігаючого розвитку України в умовах глобалізації. *Інвестиції: практика та досвід*. 2011. № 2/2011. С. 96–100.
381. Солдак М.О. Щодо принципів відновлення браунфілдів для релокації підприємств в Україні. *Modern science: innovations and prospects*. Proceedings of the 10th International scientific and practical conference. SSPG Publish. Stockholm, Sweden. 2022. P. 456-462. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2022/06/MODERN-SCIENCE-INNOVATIONS-AND-PROSPECTS-25-27.06.22.pdf> (дата звернення: 27.09.2024).
382. Сошников А.О. Спонування суб'єктів господарювання до соціально відповідальної поведінки: окремі інструменти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Вип. 83. Ч. 1. С. 403–412. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.60>
383. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 № 922-VIII. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19>.
384. Про затвердження особливостей здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України «Про публічні закупівлі», на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.10.2022 № 1178. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1178-2022-%D0%BF#Text>.
385. Редько К.Ю. Можливості спеціальних правових режимів економічної діяльності для відродження економіки України. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»* 2018. № 15. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5651.15.2018.135921>.

386. Загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України, зросла до майже \$155 млрд – оцінка KSE Institute станом на січень 2024 року. Київська школа економіки : сайт. 12.02.2024. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-zrosla-do-mayzhe-155-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-sichen-2024-roku/> (дата звернення: 27.09.2024).
387. Боярчук Т. Росія завдала збитків інфраструктурі України на майже 155 мільярдів доларів. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/society/2024/02/12/598044_rosiya_zavdala_zbitkiv.html (дата звернення: 27.09.2024).
388. Збитки, завдані енергетичній, газовій та тепловій інфраструктурі України, перевищують 10 мільярдів доларів США – свідчать результати нової спільної оцінки Програми розвитку ООН та Світового банку. Організація Об'єднаних Націй. Україна : сайт. 05.04.2023. URL: <https://ukraine.un.org/uk/226425-збитки-завдані-енергетичній-газовій-та-тепловій-інфраструктурі-україни-перевищують-10> (дата звернення: 27.09.2024).
389. Про інвестиційну діяльність : Закон України від 18.08.1991 № 1560-ХІІ. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text>.
390. Keynes J.M. *The General Theory of Employment, Interest, and Money*. New York: Macmillan Cambridge University Press, 1935. Electronic book. URL : <https://www.marxists.org/reference/subject/economics/keynes/general-theory/> (дата звернення: 27.09.2024).
391. The international bank for reconstruction and development. Convention of the International Bank for Reconstruction and Development No.26012, on October 11, 1985. Seoul Convention of 1985 on the establishment of a multilateral investment guarantee agency. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201508/volume-1508-I-26012-English.pdf> (дата звернення: 27.09.2024).

392. Угода про пов'язані з торгівлею інвестиційні заходи від 15.04.1994. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_009#Text.
393. Usmanova V. Increasing investment attractiveness in the development of the national economy. *International Journal of Advance Scientific Research*. 2023. No. 3(05). P. 131–138. DOI: <https://doi.org/10.37547/ijasr-03-05-21>.
394. Кухта П. Трактуювання поняття «інвестиції»: класичний і сучасний підходи. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2011. № 121–122. С. 29–33.
395. World Bank Group Guarantees deliver efficiency and boost impact. Multilateral Investment Guarantee Agency : website. 2024. URL: <https://www.miga.org/> (дата звернення: 27.09.2024).
396. MIGA почала надавати гарантії для страхування воєнних ризиків із Трастового фонду підтримки відновлення та економіки України. *Офіційний веб-сайт Міністерства економіки України*. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=538e0c4a-8c1a-4be9-97e6-ed4c0efb13d0&title=MigaPochalaNadavati> (дата звернення: 23.09.2024).
397. Про режим іноземного інвестування: Закон України від 19.03.1996 № 93/96-ВР. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93/96-вр#Text>.
398. Скорик М., Брухаль В. Податкове стимулювання бізнесу в умовах воєнного стану. *Молодий вчений*. 2023. № 4 (116). С. 173–177. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-4-116-34>.
399. Нова Україна: стимулювання інвестицій у свободу, мир та процвітання. Звіт від 13.04.2023. USAID: сайт. URL: [https://www.usaid.gov/sites/default/files/2023-04/EDGE%20UIPA%20Report-%20online%20-%20Ukrainian%20\(11%20Apr%202023\)_AC.pdf](https://www.usaid.gov/sites/default/files/2023-04/EDGE%20UIPA%20Report-%20online%20-%20Ukrainian%20(11%20Apr%202023)_AC.pdf) (дата звернення: 27.09.2024).

400. Марчишинець О.В., Марчишинець С.М. Індустріальні парки як інструмент залучення інвестицій у реальний сектор економіки регіону. *Економіка та суспільство*. 2017. Вип. 9. С. 16–22.
401. Dubai Industrial City : website. URL: <https://dubaiindustrialcity.ae/> (дата звернення: 27.09.2024).
402. У розвиток індустріального парку «Коростень» інвестували понад €300 мільйонів. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3787212-u-rozvitok-industrialnogo-parku-korosten-investuvali-ponad-300-miljoniv.html> (дата звернення: 27.09.2024).
403. ВІЛА Tserkva industrial park. URL: <https://ip-bt.com/> (дата звернення: 27.09.2024).
404. Реєстр індустріальних парків. *Єдиний державний веб-портал відкритих даних*. URL: <https://data.gov.ua/dataset/8206ed0c-5911-4b88-9c7f-56c6fcd08660/resource/7c91f8d0-f153-4197-b47b-da8f65c6e800> (дата звернення: 27.09.2024).
405. Про індустріальні парки: Закон України від 21.06.2012 № 5018-VI. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5018-17/para3#n3>.
406. Велике будівництво. *Офіційний веб-сайт Департаменту з питань будівництва та архітектури Рівненської обласної державної адміністрації*. URL: <https://arhioda.gov.ua/gromadskosti/velike-budivnictvo/> (дата звернення: 27.09.2024).
407. Tokarieva K., Sopilko I., Koryulenko O. Experience of foreign countries in the implementation of the right to access to environmental information. *Current issues of the management of socio-economic systems in terms of globalization challenges*. Košice: Vysoká škola bezpečnostného manažérstva v Košiciach, 2023. P. 499-515. URL: https://philarchive.org/archive/BEZCIO-2_ (дата звернення: 27.09.2024).
408. Kumar, S.; Chakraborty, A.; Sharma, S. Green Investments: Implications on Sustainability. *Indian Journal of Natural Products*, 2023. No. 81. P. 65940-

- 65951, URL:
https://www.researchgate.net/publication/377700589_Green_Investments_Implications_on_Sustainability (дата звернення: 27.09.2024).
409. Батракова Т., Фоменко С. Сучасний стан зовнішньої торгівлі України в умовах економічної нестабільності. *Цифрова економіка та економічна безпека*. 2023. № 4(04). С. 56–62. DOI: <https://doi.org/10.32782/dees.4-10>.
410. Прямі іноземні інвестиції (ПІІ) в Україну. *Мінфін: український портал про фінанси і інвестиції*. URL : <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/fdi/> (дата звернення: 27.09.2024).
411. Щербина А. Інвестують попри війну. Хто та скільки вкладає в Україну серед міжнародного та українського бізнесу? Огляд інвестиційного аналітика. *Forbes.ua*. URL: <https://forbes.ua/money/investuyut-popri-viynu-khto-ta-skilki-vkladae-v-ukrainu-sered-mizhnarodnogo-ta-ukrainskogo-biznesu-oglyad-vid-investanalitika-artema-shcherbini-08122023-17779> (дата звернення: 27.09.2024).
412. Війна – не перешкода. Інвестиції в Україну зростають, але для відновлення замало. Що треба зробити владі? *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2024/04/25/712862/> (дата звернення: 27.09.2024).
413. Курепіна О.Ю. Особливості застосування стимулюючого правового режиму господарювання. *Київський часопис права*. 2024. № 1. С. 63–71. DOI: <https://doi.org/10.32782/klj/2024.1.8>
414. Поєдинок В. Спеціальні режими господарювання як інструмент повоєнного відновлення. *Право України*. 2023. № 8. С. 44–55.
415. Білик В. Інвестиційні інструменти підтримки вітчизняного інноваційного бізнесу на регіональному та місцевому рівнях. Вісник Хмельницького національного університету. *Економічні науки*. 2023. № 6 (324). С. 424–429. DOI: <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2023-324-6-66>.

416. Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями в Україні: Закон України від 17.12.2020 № 1116-IX. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1116-20#Text>.
417. Про схвалення Стратегії розвитку високотехнологічних галузей до 2025 року та затвердження плану заходів щодо її реалізації : проект наказу. Неофіційний текст від 04.07.2016 (Не набрав чинності). URL : <https://ips.ligazakon.net/document/NT2490> (дата звернення: 27.09.2024).
418. Nwozor A., Afolabi O. Keeping up appearance? Nigeria’s anti-corruption crusade and image dilemma in the global arena. *Journal of Financial Crime*. 2023. № 3. P. 813–827. DOI: <https://doi.org/10.1108/JFC-02-2022-0039>.
419. Керівні принципи ОЕСР щодо корпоративного врядування на підприємствах державної форми власності (ред. 2015 р.). 2019. Париж : OECD. DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264312906-uk>.
420. Манзюк В., Заборовський В., Вашкович В. До питання розвитку законодавства про комерційне посередництво у сфері господарювання. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2022. № 71. С. 167–176. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.28>.
421. Курепіна О.Ю. Стимулюючий правовий режим господарювання у системі господарського права: поняття та співвідношення зі спеціальним режимом господарювання. *Економіка та право*. 2023. № 3. С. 18–40. DOI: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2023.03.018>.
422. Курепіна О.Ю. Підстави впровадження стимулюючого правового режиму господарювання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 191–195. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/41>.
423. Критерії оцінки допустимості державної допомоги суб’єктам господарювання на працевлаштування окремих категорій працівників та створення нових робочих місць, затверджені постановою Кабінету

- Міністрів України від 31.01.2018 № 33. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/33-2018-%D0%BF#Text>.
424. Про зайнятість: Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text>.
425. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування служби зайнятості, соціального страхування на випадок безробіття, сприяння продуктивній зайнятості населення, у тому числі молоді, та впровадження нових активних програм на ринку праці: Закон України від 21.09.2022 № 2622-IX. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2622-20#Text>.
426. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття: Закон України від 02.03.2000 № 1533-III. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-14#Text>.
427. Порядок надання допомоги по частковому безробіттю, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 21.06.2022 № 702. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/702-2022-%D0%BF#Text>.
428. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 08.07.2010 № 2464-VI. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17#Text>.
429. Commission Notice on the notion of State aid as referred to in Article 107(1) of the Treaty on the Functioning of the European Union C/2016/2946. *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_.2016.262.01.0001.01.ENG&toc=OJ:C:2016:262:TOC.

430. Про схвалення Плану України: розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.03.2024 № 244-р. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/244-2024-%D1%80#Text>.
431. Дорожня карта реформування системи управління публічними інвестиціями. *Офіційний веб-сайт Міністерства фінансів України*. URL: https://www.mof.gov.ua/storage/files/Дорожня_карта_УПІ.pdf.
432. Бюджетна декларація на 2025-2027 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 28.06.2024 № 751. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/751-2024-%D0%BF#Text>.
433. Commission staff working document Ukraine 2023 Report Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2023 Communication on EU Enlargement policy. Brussels, 8.11.2023. SWD(2023) 699 final. *European Commission website*. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-11/SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf.
434. План заходів з виконання рекомендацій Європейської Комісії, представлених у Звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2023 року, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 09.02.2024 № 133-р. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/133-2024-%D1%80#Text>.
435. Consolidated text: Directive 2014/23/EU of the European Parliament and of the Council of 26 February 2014 on the award of concession contracts (Text with EEA relevance) Text with EEA relevance. *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02014L0023-20240101/>.

436. Про концесію: Закон України від 03.10.2019 № 155-IX. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/155-IX#Text>.
437. Brief 31 «Public Procurement. 2014 EU Directives: Concessions». *OECD*. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2014/07/2014-eu-directives_g17a25f7/5js4vmnhxxq3-en.pdf.
438. Гармонізація системи державних закупівель в Україні зі стандартами ЄС. Збірник директив ЄС з питань державних закупівель (Зі вступним словом Стіна Бруун-Нільсена та Доктора Юджина Стюарта), січень 2015 року. *Донецька обласна державна адміністрація (Міжнародні правила держзакупівель)*. URL: <https://dn.gov.ua/storage/app/sites/1/zakupivli/dodatok-31dyrektyvy-yes-ro-zakupivlyah-1.pdf>.
439. Операційний план реалізації у 2024-2025 роках Стратегії реформування системи публічних закупівель на 2024-2026 роки, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02.02.2024 № 76-р. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/76-2024-%D1%80#Text>.
440. Consolidated text: Directive 2014/24/EU of the European Parliament and of the Council of 26 February 2014 on public procurement and repealing Directive 2004/18/EC (Text with EEA relevance) Text with EEA relevance. *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02014L0024-20240101>.
441. Про державно-приватне партнерство: Закон України від 01.07.2010 № 2404-VI. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17#Text>.
442. Оновлення Додатку XXI до Глави 8 «Державні закупівлі» Розділу IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» Угоди про асоціацію і

- надання позитивного висновку стосовно Стратегії реформування системи публічних закупівель («дорожньої карти»): Рішення № 1/2018 Комітету Асоціації Україна - ЄС у торговельному складі від 14.05.2018. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-18#Text.
443. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
444. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 № 851-IV. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text>.
445. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text>.
446. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>.
447. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про використання електронних повідомлень в міжнародних договорах, прийнята резолюцією № 60/21 Генеральної Асамблеї від 23.11.2005 р. *Liga zakon*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU05226> (дата звернення: 01.10.2024).
448. Директива 2000/31/ЄС Європейського парламенту та Ради «Про деякі правові аспекти інформаційних послуг, зокрема, електронної комерції, на внутрішньому ринку» («Директива про електронну комерцію») від 08.06.2000 р. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_224#Text.
449. Конвенція про кіберзлочинність від 23.11.2001 (ратифікована Законом України від 07.09.2005 № 2824-IV). *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text.

450. Агорі Я. Сім професій, які можуть зникнути через штучний інтелект. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/05/30/700569/> (дата звернення: 01.10.2024).
451. Краус К.М., Краус Н.М., Марченко О.В. Особливості застосування цифрових технологій «інтернет речей» та новітніх систем у бізнесі. *Європейський науковий журнал Економічних та Фінансових інновацій*. 2022. № 1(9). С. 73-83. DOI: <https://doi.org/10.32750/2022-0106>.
452. Вергун Я. Дія Сіті: виклик чи перспектива для подальшого розвитку ІТ-бізнесу в Україні. *Liga zakon*. URL: https://biz.ligazakon.net/analytics/208164_dya-st-viklik-chi-perspektiva-dlya-podalshogo-rozvitku-it-bznesu-v-ukran (дата звернення: 01.10.2024).
453. Скрипін В. Мінцифра: спецрежим для ІТ-індустрії «Дія.City» запрацює наприкінці січня – на початку лютого 2022 року. *ITC.ua*. 21.12.2022. URL: <https://itc.ua/news/minczifra-speczrezhim-dlya-it-industriyi-diya-city-zapraczuuye-naprikinczi-sichnya-na-pochatku-lyutogo-2022-roku/> (дата звернення: 25.09.2024).
454. Цифрова адженда України – 2020 («Цифровий порядок денний» – 2020). URL: <https://ucci.org.ua/uploads/files/58e78ee3c3922.pdf> (дата звернення: 25.09.2024).
455. Дєєва Н.Е., Делейчук В.В. Механізми залучення інвестицій емітентами цінних паперів в умовах розвитку цифрової економіки України. *Молодий вчений*. 2018. № 3(2). С. 653–659.
456. Карчева Г. Т., Огородня Д. В., Опенько В. А. Цифрова економіка та її вплив на розвиток національної та міжнародної економіки. *Фінансовий простір*. 2017. № 3. С. 13–23.
457. Коляденко С.В. Цифрова економіка: передумови та етапи становлення в Україні і у світі. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2016. № 6. С. 105–112.

458. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 № 67-р. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80>.
459. Методологія моніторингу порушень цифрових прав. Індекс порушення цифрових прав в Україні. С. 1–5. URL: <https://www.ppl.org.ua/wp-content/uploads/2019/06/Методологія-.pdf> (дата звернення: 25.09.2024).
460. Пуцентейло П.Р., Гуменюк О.О. Цифрова економіка як новітній вектор реконструкції традиційної економіки. *Інноваційна економіка*. 2018. № 5-6 (75). С. 131–143.
461. Вінник О. Нормативно-правове регулювання відносин у сфері цифрової економіки. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2018. № 2. С. 124–135.
462. Бречко О. Детермінанти цифрової трансформації національної економіки. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. 2020. Вип. 4. С. 7–24.
463. Farrell G., Birks D. Did cybercrime cause the crime drop? *Crime Sci*. 2018. № 7(8). Р. 1–4. DOI: <https://doi.org/10.1186/s40163-018-0082-8>.
464. Shahbaz M., Song M., Ahmad S., Vo X. V. Does economic growth stimulate energy consumption? The role of human capital and R&D expenditures in China. *Energy Economics*. 2022. No. 105. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2021.105662>.
465. Економічна енциклопедія : у 3 т. / гол. ред. Б. Д. Гаврилишин. К. : Академія, 2000. Т. 3 : П-Я / відп. ред. С.В. Мочерний. К.; Т. : [б.в.], 2002. 952 с.
466. Євтушевська О.В. Мотивація суб'єктів господарської діяльності в сучасних умовах. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 4. С. 36–38.
467. Ожиганова М.І., Хорошко В.О., Яремчук Ю.Є., Карпінець В.В., Управління персоналом: навчальний посібник. Вінниця: ВНТУ, 2016.

- URL: [https://web.posibnyky.vntu.edu.ua/fmib/42uprav_person\(2016\)/p10.html](https://web.posibnyky.vntu.edu.ua/fmib/42uprav_person(2016)/p10.html) (дата звернення: 25.09.2024).
468. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 15.07.2021 № 1667-IX. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20>.
469. Спеціальний податковий режим Дія Сіті. *Офіційний веб-сайт Державної податкової служби України*. URL: <https://tr.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/print-581918.html> (дата звернення: 25.09.2024).
470. Цифровий компас – 2030: європейський шлях до цифрового десятиліття. *EU4Digital*. URL: <https://eufordigital.eu/uk/library/2030-digital-compass-the-european-way-for-the-digital-decade/> (дата звернення: 25.09.2024).
471. Акт про цифрові послуги (DSA) та Акт про цифрові ринки (DMA): нові підходи ЄС до регулювання Інтернет-посередників. *Лабораторія цифрової безпеки*. URL: <https://dslua.org/publications/akt-pro-tsyfrovi-posluhy-dsa-ta-akt-pro-tsyfrovi-rynky-dma-novi-pidkhody-yes-do-rehuliuвання-internet-poserednykiv/> (дата звернення: 25.09.2024).
472. Європарламент ухвалив закон, який регулює роботу штучного інтелекту. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-shtuchnyu-intelekt-yevroparlament-zakon/32860293.html> (дата звернення: 25.09.2024).
473. Strategie der Bundesregierung für Künstliche Intelligenz. *Bundesministerium für Klimaschutz, Umwelt, Energie, Mobilität, Innovation und Technologie*. URL: <https://www.bmk.gv.at/themen/innovation/publikationen/ikt/ai/strategie-bundesregierung.html> (дата звернення: 25.09.2024).
474. ACT TO promote electronic government (E-Government Act - EgovG). vom 25. Juli 2013 (BGBl. I S. 2749), das zuletzt durch Artikel 2 des Gesetzes vom 19. Juli 2024 (BGBl. 2024 I Nr. 245) geändert worden ist. URL:

- https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_egovg/ (дата звернення: 25.09.2024).
475. Digitale Strategie 2025. Bundesministerium für Wirtschaft und Energie. Berlin: Hirschen Group GmbH, 59 p. URL: <https://www.bundesregierung.de/breg-de/suche/digitale-strategie-2025-728038> (дата звернення: 25.09.2024).
476. Winkel O. Electronic Government in Germany – a key future prospect, but expectations are exaggerated. Zapotoczky, Klaus und Christian Pracher (Hrsg.): Administration Innovative. Linz, 2007. S. 163–186. URL: https://www.researchgate.net/publication/356206951_Electronic_Government_in_Germany_-_a_key_future_prospect_but_expectations_are_exaggerated_Olaf_Winkel (дата звернення: 25.09.2024).
477. The Netherlands Cybersecurity Strategy 2022-2028. Ambitions and actions for a digitally secure society. National Coordinator for Counterterrorism and Security. October 2022. 57 p. URL: <https://english.nctv.nl/documents/publications/2022/12/06/the-netherlands-cybersecurity-strategy-2022-2028> (дата звернення: 25.09.2024).
478. Informationpunt Digitale Overheid. *Digitale Overheid*. URL: <https://www.digitaleoverheid.nl/overzicht-van-alle-onderwerpen/dienstverlening-aan-burgers-en-ondernemers/informatiepunt-digitale-overheid/> (дата звернення: 25.09.2024).
479. Infoühiskonna service law. Vastu võetud 14.04.2004. Välja kuulutanud Vabariigi President 20.04.2004 otsus Nr 593. Jõustumine 01.05.2004. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/InfoTS> (дата звернення: 25.09.2024).
480. E-identimise ja e-tehingute vysudstuensteus seadus. Vastu võetud 12.10.2016. Välja kuulutanud Vabariigi President 18.10.2016 otsus Nr 1. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/125102016001> (дата звернення: 25.09.2024).

481. Küberturvalisuse seadus. Vastu võetud 09.05.2018, jõustumine 23.05.2018, osaliselt 01.01.2020 ja 01.01.2022. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/KüTS> (дата звернення: 25.09.2024).
482. La estrategia Nacional de Inteligencia Artificial. Ministerio de Economía, Comercio y Empresa : sitio web. URL: <https://portal.mineco.gob.es/es-es/ministerio/areas-prioritarias/Paginas/inteligencia-artificial.aspx> (дата звернення: 25.09.2024).
483. Ley de Transformación Digital del Estado. URL: <https://digital.gob.cl/transformacion-digital/ley-de-transformacion-digital/> (дата звернення: 25.09.2024).
484. Paquete de la Ley de Servicios Digitales. Configurar el futuro digital de Europa. *Comisión Europea*. 2024. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/es/policies/digital-services-act-package> (дата звернення: 25.09.2024).
485. Janowski T. Digital Government Evolution: from Transformation to Contextualization. *Government Information Quarterly*. 2015. № 32. P. 221–236. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.giq.2015.07.001>.
486. Federal Cloud Computing Strategy. URL: <http://www.dhs.gov/sites/default/files/publications/digital-strategy/fe> (дата звернення: 25.09.2024).
487. Unleashing the Potential of Cloud Computing in Europe. European Commission/ Brussels, 27.9.2012 COM(2012) 529 final. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_12_713 (дата звернення: 25.09.2024).
488. Перспективи розвитку ринку хмарних обчислень в Україні: переваги та ризики. Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/informaciyni-strategii/perspektivi-rozvitku-rinku-khmarnikh-obchislen-v-ukraini> (дата звернення: 25.09.2024).
489. Актуальні питання захисту персональних даних у віртуальному середовищі (на прикладі технологій та сервісів «хмарного»

- обчислення). Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/aktualni-pitannya-zakhistu-personalnikh-danikh-u-virtualnomu> (дата звернення: 25.09.2024).
490. Хмарні сервіси для бізнесу: особливості використання. URL: <https://remonline.ua/blog/business-data-in-cloud/> (дата звернення: 25.09.2024).
491. Види хмарних сервісів: який обрати та огляд хмарних провайдерів. URL: <https://denovo.ua/blog/vidi-hmarnih-servisiv-yakij-obrati-ta-oglyad-hmarnih-provaid-8> (дата звернення: 25.09.2024).
492. The Rise of Cloud Migration and Management Services. URL: <https://www.techexpert.com/the-rise-of-cloud-migration-and-management-services/> (дата звернення: 25.09.2024).
493. На хмарні послуги припадає 15% глобального трафіку. Хто ще у топі? URL: <https://speka.media/na-netflix-pripadaje-15-globalnogo-trafik-u-xto-shhe-u-topi-v5q5xv> (дата звернення: 25.09.2024).
494. Стиснення інформації у хмарі. Як бізнесу платити утричі менше. URL: <https://speka.media/danilo.belov/stisnennya-informaciyi-v-xmari-abo-yak-biznesu-platiti-vtrici-mense-9q46kp> (дата звернення: 25.09.2024).
495. Чого чекає ринок хмарних послуг в Україні. URL: <https://speka.media/shho-sekaje-na-rinok-xmarnih-poslug-v-ukrayini-rjkq19> (дата звернення: 25.09.2024).
496. Скриньковський Р., Сопільник Р. та ін. Принципи правового регулювання використання хмарних технологій для обробки персональних даних. *Траєкторія науки*. 2020. Вип. 6. № 7. С. 2022–2029.
497. Про хмарні послуги: Закон України від 17.02.2022 № 2075-IX. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2075-20#Text>.
498. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення державного управління і регулювання при наданні хмарних послуг:

- Закон України від 23.08.2023 № 3343-IX. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3343-20#Text>.
499. Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України: Закон України від 23.02.2006 № 3475-IV. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3475-15#Text>.
500. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
501. Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 № 3855-XII. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text>.
502. Про використання банками хмарних послуг в умовах воєнного стану в Україні: постанова Правління Національного банку України від 08.03.2022 № 42. *Офіційний веб-сайт Національного банку України*. URL: https://bank.gov.ua/ua/legislation/Resolution_08032022_42.
503. Деякі питання забезпечення функціонування державних інформаційних ресурсів: постанова Кабінету Міністрів України від 30.12.2022 № 1500. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1500-2022-п#Text>.
504. Vadym Koverznev, Sergiy Ponomarov, Andrii Ivanov. Legal Regulation of the Cloud Services Market of Ukraine. *European Journal of Sustainable Development*. 2024. Vol. 13. № 1. P. 73–86. DOI: 10.14207/ejsd.2024.v12n4p73.
505. Кірін Р.С. Правові інструменти реалізації стратегічних напрямів розвитку системи екологічної безпеки міста: наукова доповідь на вченій раді Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Макутова Національної академії наук України» (м. Київ, 27

- квітня 2022 р.). URL: <http://www.iepd.kiev.ua/?p=13304>. (дата звернення: 25.09.2024).
506. Кірін Р.С. Проблеми правового забезпечення оцінки мілітарного впливу на довкілля: теорія, методологія та практика / The XVII International Scientific and Practical Conference «Multidisciplinary academic notes. Theory, methodology and practice», May 03–06, 2022, Tokyo, Japan. 1153 p. С. 347–357. URL: [https://isg-konf.com/multidisciplinary-academic-notes-theory-methodology-and-practice/DOI – 10.46299/ISG.2022.1.17](https://isg-konf.com/multidisciplinary-academic-notes-theory-methodology-and-practice/DOI-10.46299/ISG.2022.1.17) (дата звернення: 25.09.2024).
507. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text.
508. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
509. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 08.06.1977. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.
510. Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України: Закон України від 21.04.2022 № 2217-IX. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#Text>.
511. Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Cooperation among States in accordance with the Charter of the United Nations A/RES/2625(XXV). *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/202170?v=pdf> (дата звернення: 23.09.2024).

512. Постанова Верховного Суду від 14.04.2022 у справі № 308/9708/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064> (дата звернення: 24.09.2024).
513. Про судоустрій і статус суддів України: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
514. Коверзнев В.О., Пономарьов С.П. Правові механізми відшкодування збитків, завданих мілітарним впливом економіці України. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Право: науковий журнал / Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів: Академія ДПтС, 2022. № 2 (16). С. 50–66.*
515. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність: Закон України від 03.03.2022 № 2108-IX. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text>.
516. Міжнародний Суд ООН наказав Росії зупинити війну проти України. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/03/16/7136076/> (дата звернення: 26.09.2024).
517. Responsibility of States for internationally wrongful acts: resolution adopted by the General Assembly 12.12.2001 № 56/83. *United Nations Digital Library*. <https://digitallibrary.un.org/record/454412?ln=ru&v=pdf> (дата звернення: 20.09.2024).
518. European Court of Human Rights. Samsonov v. Russia. 16 September 2014. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-147336> (дата звернення: 21.09.2024).
519. Понад 140 країн на Генасамблеї ООН підтримали українську формулу миру. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric->

- politics/3674324-genasamblea-oon-uhvalila-ukrainsku-rezoluciu-sodo-neobhidnosti-dosagnenna-spravedlivogo-miru.html (дата звернення: 22.09.2024).
520. Коверзнев В. О., Пономарьов С. П. Юридичні підстави, форми і принципи відшкодування збитків, завданих Україні військовою агресією російської федерації. *Економіка та право*. 2023. № 1 (68). С. 43–52.
521. Паризькі мирні договори 1947 року. Інститут історії України Національної академії наук України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Paryzki_myrni_1947 (дата звернення: 22.09.2024).
522. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорії об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 23.02.2023 № 2923-IX. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-IX#Text>.
523. Скакун О. Теорія держави і права: підручн. / пер. з рос. Харків: Консум, 2006. 656 с.
524. Подковенко Т. Справедливість у системі цінностей права. *Актуальні проблеми правознавства*. Випуск 4 (8). 2016. С. 10–14.
525. Коверзнев В. О. Господарсько-правове забезпечення кооперації в Україні: монографія. Чернігів: НАН України, Інститут економіко-правових досліджень, 2017. 384 с.

526. Агарков О. Принцип соціальної справедливості як основа методології. *Освіта регіону*. 2011. № 4. С. 243. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/653> (дата звернення: 20.09.2024).
527. Коверзнев В.О. Забезпечення права доступу до суду учасникам економічних відносин: монографія / НАН України. Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України». Київ, 2021. 168 с.
528. Скільки російських активів заморозив Захід: названо суму. *Аналітичний портал «Слово і діло»*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/07/07/novyna/finansy/skilky-rosijskux-aktyviv-zamorozyv-zaxid-nazvano-sumu> (дата звернення: 22.09.2024).
529. Про санкції: Закон України від 14.08.2014 № 1644-VII. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text>.
530. Коверзнев Вадим, Пономарьов Сергій. Джерела відшкодування збитків, завданих збройною агресією Російської Федерації. *Розвиток України в умовах мілітарного впливу: соціально-правові, економічні та екологічні аспекти: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 28 березня 2023 р.). У 2-х томах. Том 1. За заг. ред. Устименка В.А.; ред.-упоряд.: Градобоева Є.С., Ілларіонов О.Ю., Санченко А.Є. Київ: ВАІТЕ, 2023. С. 93–97.
531. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council. 2023 Strategic Foresight Report Sustainability and people's wellbeing at the heart of Europe's Open Strategic Autonomy. COM/2023/376 final. *Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2023%3A376%3AFIN#footnote54>.

Наукове видання

**УТВЕРДЖЕННЯ ІДЕОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНОЇ
СПРАВЕДЛИВОСТІ В СУСПІЛЬСТВІ НА ЗАСАДАХ
ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ**

Колективна монографія

Українською мовою

За загальною редакцією В.А. Устименка,
директора Державної установи «Інститут економіко-правових
досліджень імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»,
члена-кореспондента НАН України, члена-кореспондента НАПрН
України, доктора юридичних наук, професора, Заслуженого юриста
України

Підписано до друку 24.12.2024

Об'єм даних 2,90 МБ

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені
В.К. Мамутова Національної академії наук України»,
Україна, 01032, м. Київ, бульвар Т. Шевченка, 60
тел. (044) 200-55-68; e-mail: office.iepd@nas.gov.ua, www.iepd.kiev.ua